

TOMISLAV JONJIĆ

**O POKUŠAJU OSNIVANJA HRVATSKOGA KOMITETA U
ŠVICARSKOJ 1943. GODINE: DIPLOMATSKA IZVJEŠĆA
SENJANINA JOSIPA MILKOVIĆA**

Tomislav Jonjić
Našička 19/IV
HR 10000 Zagreb
tomislav.jonjic@zg.t-com.hr

UDK: 94(497.5)"1943"(094)
930.22(497.5)"1943"
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2011-12-15

Prilježujući pet dosad neobjavljenih diplomatskih izvješća Stalnoga trgovinskog izaslanstva Nezavisne Države Hrvatske u Zürichu iz 1943. godine, autor popunjava sliku o hrvatsko-švicarskim odnosima u doba Drugoga svjetskog rata te o djelovanju hrvatske diplomatske službe. Izvješća pružaju niz zanimljivih obavijesti ne samo o njihovu tvorcu Josipu Milkoviću, svojedobno jednom od prvaka predratne ustaške organizacije, nego i o nizu hrvatskih političara i javnih radnika, poput kipara Ivana Meštrovića koji se posljednje dvije ratne godine nalazio u Švicarskoj, a napose o sveuč. prof. Vinku Kriškoviću, hrvatskom intelektualcu i političaru koji je i u ratno doba, unatoč prigovorima koje je upućivao ustaškom režimu, nastojao osigurati opstanak neovisne Hrvatske. U tom se kontekstu raspravlja o zamisli da se u Švicarskoj 1943. ustroji emigrantski Hrvatski komitet, koji bi poradio na opstanku hrvatske države.

Ključne riječi: Josip Milković, Nezavisna Država Hrvatska, Švicarska, hrvatsko-švicarski odnosi, Stalno trgovinsko izaslanstvo u Zürichu, Vinko Krišković, Ivan Meštrović, Hrvatski komitet

Uvodna napomena

Znatan dio sačuvanoga arhivskoga gradiva iz doba Nezavisne Države Hrvatske (NDH) odvezen je iz Hrvatske odmah nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Napose to vrijedi za gradivo Ministarstva vanjskih poslova (MVP) odnosno hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava. Čim je Jugoslavenska armija ušla u Zagreb započelo je prebacivanje toga gradiva u

Beograd, a taj posao je Uprava državne bezbednosti nastavila i u idućem razdoblju.¹ Tamo se ono i danas nalazi. Činjenica da je hrvatskim istraživačima to gradivo tijekom dugog razdoblja bilo nedostupno, a ni danas nije sasvim dostupno, nesumnjivo je, uz ideološko-političke ograde koje su vrijedile sve do sloma Jugoslavije, bila jedan od važnih razloga zbog kojih je vanjskopolitička aktivnost ratne hrvatske države dugo bila zanemarena i nepoznata.

Zapravo se time počeo sustavnije baviti tek Bogdan Krizman. Iako je donio brojne dokumente pohranjene u tadašnjemu Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, pa i poneku objavljenu ispravu uvrštenu u nacionalne zbirke vanjskopolitičkih dokumenata,² dva sveska Krizmanove tetralogije o ustaškom pokretu i NDH koja se bave ratnim razdobljem, u nemaloj su mjeri zapravo ekscerpti njemačkog diplomatskog i vojnoga gradiva, a ne klasična historiografska studija koja podrazumijeva i ocjenu i interpretaciju izvora.³ No, često puta su te isprave donesene selektivno i ne cjelovito te su začinjene mjestimičnim opaskama koje više dokumentiraju autorovu odanost jugoslavenskoj ideji, negoli što sadržavaju njegovu historiografsku ocjenu. Iako su Krizmanove knjige o ustašama i NDH nezaobilazne za svako ozbiljno proučavanje tog razdoblja, ni u stručnoj se javnosti nerijetko ne uviđa da ni nakon njih nije poznato baš ništa o tome, što su iz Zagreba u vrijeme NDH izvješćivali čak ni talijanski, a kamoli slovački, francuski i drugi diplomati.

Vanjskopolitička aktivnost ratne hrvatske države i do danas je obrađena tek fragmentarno.⁴ Postoji nekoliko rasprava korisnih za proučavanje hrvatskih odnosa s Njemačkom, Srbijom, Finskom, Japanom i dr., a nešto više istraženi su hrvatsko-bugarski odnosi,⁵ dok studija o hrvatsko-rumunjskim odnosima nije

¹ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HDA), Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MVP NDH), k. 1, sv. Tajni spisi, Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ, Uprava državne bezbednosti, I. Otkaz, br. 949 od 29. maja 1946.

² U jugoslavenskoj i hrvatskoj historiografiji Drugoga svjetskog rata razmjerno često su korištene zbirke njemačkih, pa i talijanskih vanjskopolitičkih dokumenata (ADAP - Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Aus dem Archiv des deutschen auswärtigen Amtes, Serie D: 1937-1941, Serie E: 1941-1945; IDDI - I documenti diplomatici italiani. Ser. VIII-X), a u posljednje vrijeme i dokumenti koje je objavila Sveta Stolica (ASS - Actes et documents du Saint Siége relatifs a la Seconde guerre mondial. La Saint Siége et les victims de la guerre). Slabije se koriste nedavno objavljeni francuski diplomatski dokumenti (DDF - Documents diplomatiques français), a skoro nikako slična, objektivno manje važna švicarska zbirka diplomatskih dokumenata (Diplomatische Dokumente der Schweiz 1848-1945 - Documents diplomatiques suisses 1848-1945, (dalje: DoDiS).

³ B. KRIZMAN, 1980; B. KRIZMAN, 1983.

⁴ Nešto cjelovitiji prikaz te aktivnosti u tijeku 1941./42. godine v. u: T. JONJIĆ, 2000.

⁵ O odnosima između Bugarske i Hrvatske pisao je N. KOČANKOV, 2000, čime se također bavila N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 2003. Ista je autorica objavila i mršavim napomenama

objavljena.⁶ Također su vrlo oskudni i objavljeni izvori, što vrijedi kako za hrvatska i za strana diplomatska i obavještajna izvješća.⁷

Ništa bolje nije stanje ni u pogledu istraženosti hrvatsko-švicarskih odnosa. Informatori jugoslavenske izbjegličke vlade iz Švicarske uglavnom se nisu bavili hrvatsko-švicarskim odnosima, nego su se koncentrirali na opća vojnopolitička zbivanja u Hrvatskoj i oko nje.⁸ Švicarski pogledi na hrvatske prilike obrađeni su tek fragmentarno. Iako je Konfederacija tijekom čitava rata u Zagrebu imala konzulat čije su aktivnosti i izvješća zbog neutralnog položaja Švicarske morale buditi interes istraživača (napose, recimo, u kontekstu istraživanja "afere Lorković-Vokić" i uopće hrvatskih pokušaja da se uspostave kontakti sa Saveznicima), zanimljivo je da je i to gradivo zadugo ostalo nedotaknuto. Nekoliko izvješća švicarskoga konzulata koristio je Ivo Omrčanin,⁹ dok je pitanje švicarskog priznanja NDH, kao i sudbinu švicarske imovine u Hrvatskoj, koristeći se i dokumentacijom konzulata, nešto opširnije obradio autor ovog članka.¹⁰ Hrvatsko-švicarskim konzularnim odnosima u doba Drugoga svjetskog rata pozabavila se Karine Alexandre Deleze u diplomskom radu obranjenom 1998. na Sveučilištu u Fribourgu.¹¹ Unatoč

popratila hrvatska diplomatska izvješća iz Bugarske (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., Zagreb, 2003.), a Milena Todorakova priredila je zbirku dokumenata Bugaria i Nezavisimata hrvatska država. Diplomatički dokumenti (Sofija, 2003., bug. ćir.).

⁶ Doktorska disertacija Marina Mihanovića, Odnosi između Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevstva Rumunjske od 1941. do 1944., obranjena je na Sveučilištu u Bukureštu 2000. godine, ali do danas nije prevedena na hrvatski niti je objavljena. Isti je pisac objavio zanimljiv prilog pod naslovom: "Mađarsko pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante" (M. MIHANOVIĆ, 2001.)

⁷ Diplomatske isprave o priznanju NDH objavio je M. BLAŽEKOVIĆ, 1957, 9.-36. Publicistički su obrađeni, a dijelom i objavljeni sačuvani dokumenti hrvatskoga konzularnog predstavništva u Beogradu (A. VOJINOVIĆ, 1995.). N. Kisić Kolanović je priredila i iznimno važne bilješke Mladena Lorkovića koji je 1941.-1943. i opet nakratko 1944. bio ministar vanjskih poslova NDH. (N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998.) U pripremi je objavljivanje korespondencije dr. Mile Budaka, hrvatskog poslanika u Berlinu (od studenoga odnosno prosinca 1941. do travnja 1943.) i ministra vanjskih poslova (od travnja 1943. do studenoga 1943.), koju su priredili Stjepan Matković i Tomislav Jonjić. No, ta korespondencija se samo usput dotiče djelatnosti hrvatske diplomatske službe.

⁸ Njihova je izvješća objavio Lj. BOBAN, 1985; Lj. BOBAN, 1988. Nekoliko pisama iz vlastite pismohrane u svome je malo vrijednom pamfletu objavio i novinar Vlaho A. Raić (V. A. RAIĆ, 1960.)

⁹ I. OMRČANIN, 1989.

¹⁰ T. JONJIĆ, 1999; T. JONJIĆ, 2007.

¹¹ K. A. DELEZE, 1998. Radnja nije objavljena, a koristim prigodu i ovdje zahvaliti gospodinu Tihomiru Nuiću iz Fricka (Švicarska), koji mi je u studenome 2011. pribavio njezin preslik.

brojnim, mjestimice i krupnim nedostacima, taj rad pruža niz korisnih obavijesti o hrvatsko-švicarskim odnosima.¹² Švicarskim diplomatskim izvješćima iz Hrvatske, te izvješćima hrvatske diplomatske službe u Švicarske ostali su se pisci služili samo uzgred i sasvim fragmentarno.¹³ Nije se čak ni objavljenim švicarskim diplomatskim dokumentima koristio ni dr. Jere Jareb u svojoj zbirci dokumenata o sudbini hrvatske državne imovine, u kojoj se veći broj isprava odnosi upravo na imovinu pohranjenu u Švicarskoj.¹⁴

Među glavnim razlozima tog stanja nesumnjivo je već spomenuta činjenica da je to gradivo hrvatskim istraživačima teže dostupno ili sasvim nedostupno. Od gradiva nastalog djelovanjem Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Zürichu, u HDA se nalazi svega pet dokumenata iz prosinca 1944. godine, i to samo onih koji su povezani s pokušajima zbrinjavanja državne imovine u Švicarskoj.¹⁵ Nekoliko fragmenata političkih izvješća tog predstavništva iz 1944. godine objavio je Krizman,¹⁶ dok su cjelovita politička izvješća, a napose ona iz 1943., bila dosad posve nepoznata. To je dodatni razlog da objavimo nekoliko sačuvanih političkih izvješća Josipa Milkovića, glavarara Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Zürichu, koja se nalaze u Arhivu Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (AHMBiH), u fondu Ustaške nadzorne službe (UNS).¹⁷ Kako su dospjeli u taj fond i u taj arhiv, nije mi bilo moguće utvrditi.

¹² Iako se radi o diplomatskom radu, a ne o znanstvenoj raspravi, nemoguće je ne primijetiti da se K. A. Deleze u prikazu općih prilika u Hrvatskoj oslanja na svega par knjiga i nekoliko članaka koji se nipošto ne mogu nazvati temeljitim i nepristranim pomagalima. Literatura pisana na hrvatskome (čak i starija!) kao i hrvatsko arhivsko gradivo potpuno su joj nepoznati, pa griješi već i pri pisanju hrvatskih imena. Brojne su i njezine druge faktografske pogreške, a nije neobično ni da pri interpretaciji unutarnjih prilika u Hrvatskoj slijedi poznate stereotipe.

¹³ Iako mu je poznato postojanje dobro očuvane zbirke gradiva Švicarskoga konzulata u Zagrebu, tim se dokumentima u svojim dosad objavljenim istraživanjima djelatnosti Međunarodnoga odbora Crvenog križa u NDH uglavnom nije koristio ni M. KEVO, 2008, odnosno M. KEVO, 2009.

¹⁴ J. JAREB, 1997.

¹⁵ HDA, Fragmenti konzulata NDH, Trgovačko izaslanstvo NDH u Zürichu. Zbirka je nastala izdvajanjem dokumenata iz drugih fondova.

¹⁶ Krizman je objavio fragmente izvješća Stalnoga trgovinskog izaslanstva od 29. srpnja 1943. te iz sredine veljače 1944. godine (B. KRIZMAN, 1983, I, 64, 300-301.), kao i brzojave tog izaslanstva datirane 15. srpnja, 2. kolovoza i 20. rujna 1944. godine. (B. KRIZMAN, 1983, II, 50, 65-66, 161.)

¹⁷ I u dokumentima i u literaturi, pa i u Milkovićevim izvješćima, stalno hrvatsko predstavništvo u Zürichu se često naziva "trgovačkim", a ne "trgovinskim". Takva je čak oznaka na njegovu pečatu, otisnutom na jednom od priloženih izvješća. No, službeni mu je naziv bio "trgovinsko", pa će se on i koristiti u ovom radu.

Ti se dokumenti što ih je sastavio Milković mogu svrstati u klasična diplomatska izvješća, iako hrvatsko predstavništvo u Zürichu nije formalno imalo ni konzularni, a još manje diplomatski status.¹⁸ Valja napomenuti kako već iz njih samih proizlazi da ova izvješća nisu jedini oblik komunikacije izaslanstva sa središnjim vlastima u Zagrebu: bilo je i kraćih brzojavki, neka su izvješća slana uz posebne sigurnosne mjere, pa i teklicem, a u više je navrata glavari izaslanstva i usmeno referirao državnom poglavaru i ministru vanjskih poslova. S obzirom na njegove posebne odnose s Pavelićem, o kojima će više riječi biti u nastavku ovog teksta, s velikim stupnjem vjerojatnosti može se pretpostaviti da izvješća ministarstvu zapravo ne sadržavaju najvažnije obavijesti. Najdelikatnije stvari ostavljene su za usmena izvješća, naročito ona Poglavniku. K tome su priređivani i u Zagreb dostavljani i pregledi pisanja švicarskoga tiska, ali ništa od toga gradiva do danas nije dostupno, pa se ne zna ni u kojoj je mjeri ono sačuvano. No, i ovih nekoliko izvješća pomaže boljem shvaćanju vanjskopolitičkog položaja ratne hrvatske države te funkcioniranja njezine uprave.

Hrvatsko predstavništvo u Zürichu i Josip Milković

Službeni je Zagreb odmah nakon proglašenja NDH uznastojao pribaviti *de iure* priznanje neutralnih zemalja. To je bilo posebno važno u svjetlu činjenice da je Vatikan svoje priznanje – koje se u Hrvatskoj ne bez razloga držalo politički iznimno važnim – uvjetovao priznanjem bilo koje neutralne države. Zato se hrvatska diplomacija okrenula Švicarskoj, što je koincidiralo sa švicarskom težnjom da se što prije normaliziraju gospodarski odnosi i tako zaštititi švicarska imovina i švicarski interesi u ovome dijelu Europe.¹⁹

Ključnu ulogu u prvoj fazi imao je švicarski konzul u Zagrebu Friedrich Kaestli,²⁰ dok su s hrvatske strane nastupali državni tajnik za vanjske poslove,

¹⁸ Ministarstvo vanjskih poslova je u službenim dokumentima, pa i u izvješćima Poglavniku, predstavništvo u Zürichu nazivalo "konzulatom u Zürichu". (J. JAREB, 1997, 186. i dr.; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 189.) No, kasnije, napose nakon Milkovićeva imenovanja, to je predstavništvo u redovitoj korespondenciji Ministarstva vanjskih poslova često smatrano poslanstvom, a njegova se šefa označavalo poslanikom, u skladu s njegovim rangom. (Usp. HDA, MVP NDH, k. 3, Politički odjel 1943, br. Taj. O. P. 122/43 od 23. travnja 1943. Usp. B. KRIZMAN, 1983, I, 158.)

¹⁹ T. JONJIĆ, 1999, 264-265; K. A. DELEZE, 1998, 31, 33.

²⁰ Friedrich Kaestli (1893.-1972.), švicarski diplomat, službovao u Zagrebu kao konzul (1941.-1943.) odnosno generalni konzul (1943.-1945.). Prezime mu se u izvorima ponekad piše i u obliku Kästli. Nakon više godina provedenih u državnoj službi u domovini, bio je na čelu švicarskoga konzulata u Glasgowu, a potom počasni konzul u Kaunasu sve do sovjetske okupacije odnosno aneksije baltičkih republika. Nakon rata je do umirovljenja bio generalni

uskoro i ministar vanjskih poslova dr. Mladen Lorković te njegov zamjenik, državni tajnik dr. Vjekoslav Vrančić. Skupa s državnim poglavarom, dr. Antom Pavelićem, oni su glavninu posla povjerali dr. Vinku Kriškoviću, bivšemu sveučilišnom profesoru, nekad aktivnom političaru i podbanu, koji je bio jedan od vodećih hrvatskih intelektualaca svoga doba, poznat po političkim esejima i prevodenju Shakespearea te naglašenoj anglofilskoj orijentaciji i solidnim vezama u Švicarskoj. U pregovorima sa Švicarskom Krišković je nastupao kao Pavelićev osobni politički savjetnik, pa je kao njegov pouzdanik putovao i u Švicarsku.²¹

Kaestli je u prvi mah, sredinom svibnja 1941., smatrao kako je neizbježno *de iure* priznanje Hrvatske kao samostalne države,²² a i jugoslavenski poslanik u Bernu, Momčilo Jurišić-Šturm, u lipnju 1941. je procjenjivao kako će Švicarska uskoro priznati neovisnu Hrvatsku. No, britanska je diplomacija priopćila službenom Bernu da bi London eventualno priznanje Hrvatske tumačio kao švicarsko napuštanje politike neutralnosti – zaglavnog kamena švicarske politike – i njezino svrstavanje na stranu neprijatelja Britanije.²³ Uoči njemačkog napada na SSSR Kaestli je javljao kako se u Hrvatskoj općenito smatra da je Švicarska probritanski raspoložena, ali to nije zapreka da ona iz političkih i gospodarskih razloga ipak prizna Hrvatsku, tim prije što su se na sličan korak odlučile ne samo sile Osovine, nego i Španjolska i Vatikan.²⁴

Američki je konzul u Zagrebu u drugoj polovici srpnja izvijestio jugoslavensku diplomaciju da je Kaestli doputovao u Bern na Pavelićevu molbu, kako bi izborio švicarsko priznanje.²⁵ No, službeni je Bern svom

konzul u Montrealu. Na mjestu švicarskoga konzula u Zagrebu naslijedio Friedricha Segessera, koji je bio konzul u Zagrebu od 13. srpnja 1931. do 10. siječnja 1941. (Eidgenössisches Politisches Departement: Die diplomatischen und konsularischen Vertretungen der Schweiz von 1798 bis 1954, Bern, bez god., 155. Opš. M. PERRENOUD, 2011., (1). Njemačka je obavještajna služba raspolagala zanimljivim podacima o Kaestliju. Usp. HDA, Arhiv Hansa Helma, k. 18, sv. Engleska obavještajna služba K – P, br. 1 – Kaestli dr. Frederic.

²¹ T. JONJIĆ, 1999., 265. Usp. Godišnje izvješće Švicarskoga konzulata u Zagrebu za 1941, u: Schweizerisches Bundesarchiv (dalje: BAR), E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 7-8.

²² K. A. DELEZE, 1998, 41.

²³ B. KRIZMAN, 1981, dok. 38, str. 155-156.

²⁴ K. A. DELEZE, 1998, 44-45. Iz Kaestlijeva izvješća od 20. lipnja 1942. nije sasvim jasno je li (inače netočna) tvrdnja o vatikanskom priznanju NDH tek njegova ocjena ili plod uvjeravanja od hrvatskih sugovornika. U godišnjem izvješću za 1941. nešto je jasniji, pa sugerira kako je Hrvatska htjela dobiti švicarsko priznanje i zbog toga da njime pritisne Vatikan i potakne ga na priznanje.

²⁵ Jurišićevo izvješće od 24. srpnja 1941. v. u: B. KRIZMAN, 1981, dok. 50, str. 168.

konzulu u Hrvatskoj još početkom srpnja 1941. preporučivao suzdržljivost i oprez, ne želeći poduzeti nikakav prenapljeni korak u pogledu diplomatskog priznanja i nastojeći u prvom redu zaštititi svoje gospodarske interese. Upravo zato je konzul u srpnju pozvan na konzultacije u Bern.²⁶ Naime, švicarska težnja da u ratu ostane neutralna i angloamerički pritisak bili su jači od hrvatskih želja, pa je već u kolovozu 1941. postalo jasno da Švicarska dok traje rat ipak ne će priznati Hrvatsku. Zauzvrat je usmeno uglavljeno da će "beide Staaten", dvije države, kako se izrazio konzul Kaestli, uspostaviti faktične odnose te ugovorno regulirati trgovački i platni promet.²⁷ Švicarska je strana pristala na hrvatski zahtjev za otvaranjem jednoga službenog predstavništva NDH u Švicarskoj, koje bi imalo i određena konzularna ovlaštenja, ne protiveći se ni tome da Hrvatska taj svoj specifičan odnos sa Švicarskom iskoristi u propagandne svrhe, uz uvjet da to Konfederaciji ne izazove međunarodne neprilike.²⁸ Iako je i u službenoj komunikaciji (uključujući i isprave koje su imale karakter državne tajne) NDH nazivala državom, Švicarska je smatrala kako je na taj način postigla najbolje moguće rješenje, štiteći svoje gospodarske i političke interese, te ostavljajući prostor prilagodbi budućemu vojnopolitičkom razvitku.²⁹

U skladu s time, započeli su gospodarski pregovori, koji su okončani sklapanjem Sporazuma o robnome i plaćevnom prometu, koji je potpisan 10. rujna 1941. u Zagrebu.³⁰ Nakon početnih poteškoća, realizacija tog ugovora nastavila se na način kojim Konfederacija nije bila zadovoljna. Službeni bilten Trgovačke komore u Zürichu bilježio je kako Hrvatska otežava uvoz švicarske robe,³¹ a vrlo brzo se u Bernu došlo do ocjene da Hrvati sve čine kako bi u

²⁶ K. A. DELEZE, 1998, 42.

²⁷ T. JONJIĆ, 1999, 267-268.

²⁸ T. JONJIĆ, 1999, 267-268.

²⁹ Budući da je Švicarska izrijekom – makar samo u usmenoj formi – uskratila *de iure* priznanje, to se njezino očitovanje može smatrati rezervom, pa se ne bi moglo s većim stupnjem uvjerljivosti dokazivati kako je sklapanjem dvostrano obveznih međunarodnih ugovora te podizanjem ranga konzula u Zagrebu (Kaestli je, naime, u ožujku 1943. promaknut u rang generalnoga konzula, ali konzulat nije postao generalni konzulat!), kao ni hrvatskim pristupom međunarodnim konvencijama kojima je Konfederacija bila depozitar, došlo do posrednoga švicarskog *de iure* priznanje NDH. Opš. o tome v. T. JONJIĆ, 1999, 667-698. O posrednom priznanju države v. H. ALEXY, 1966.

³⁰ NDH, MVP, Međunarodni ugovori 1941, 171-180; Schweizerisches Handelsamtblatt, 59/1941, Nr. 1865, Bern, 23. IX. 1941. Opš. o tijeku pregovora vođenih krajem kolovoza i početkom rujna 1941. v. u: K. A. DELEZE, 1998, 48-51. Autorica u prilogu svoje radnje donosi tekst Sporazuma te tajnoga protokola sastavljenog uz Sporazum.

³¹ Izvješće jugoslavenskoga generalnoga konzula Đorđa Đuričića od 8. rujna 1942, u: Lj. BOBAN, 1988, I, 118.

Švicarsku izvezli više robe nego što je dogovoreno, a iz nje uvezli manje od dogovorenoga, pa se razmišljalo čak i o otkazivanju ugovora.³² Činilo se kako na tome ne će ništa promijeniti činjenica da je švicarski konzul iz Zagreba izvješćivao da ga hrvatske vlasti iznimno uvažavaju i tretiraju ga kao punopravnoga diplomatskog predstavnika, ali je javljao i to, da na svakom koraku nastoje izići ususret švicarskim interesima, što u državama koje su u savezu sa silama Osovine i nije tako čest slučaj.³³ No, unatoč švicarskom uvjerenju da se sporazum isplatio samo jednoj, hrvatskoj strani, ipak je u ožujku 1943. došlo do sklapanja novog ugovora o robnome i platnom prometu.³⁴ Nije to bio korak bliže prema švicarskome priznanju Hrvatske, ali je ipak predstavljao okvir za nastavak gospodarske suradnje iz koje je Hrvatska, prema svim pokazateljima, profitirala više od Švicarske.³⁵

Dovoljno opterećene same po sebi zbog objektivnih gospodarskih i prometnih prilika i zbog oštih prosvjeda i prijetnji jugoslavenske i britanske diplomacije, hrvatsko-švicarske odnose otežavalo je i negodovanje nominalnih hrvatskih saveznika, kojima je svako hrvatsko očijukanje s neutralnim inozemstvom bilo sumnjivo. Komentirajući hrvatsku vanjskopolitičku strategiju, njemački su obavještajci 3. listopada 1941., u povodu imenovanja grofa Petra Pejačevića – poznatog po katoličkoj i anglofilskoj orijentaciji – na položaj poslanika u Madridu, upozoravali: "Upravo je napadno, da hrvatska vlada uzima prijatelje Engleske za poslanike u takvim važnim zemljama kao što [su] Španija i Švedska (sic!)".³⁶ I hrvatskog predstavnika kod Svete Stolice, kneza Erweina Karla Lobkowitza, Nijemci su označili kao protivnika nacionalsocijalizma, Papina tajnoga komornika i osobu koja ima zadaću preko njujorškoga kardinala Spellmana uspostaviti vezu sa Zapadom.³⁷ Talijanski poslanik u Zagrebu, Raffaello Casertano, potužio se 22. svibnja 1942. ministru vanjskih poslova Lorkoviću, da Hrvatska hoće voditi "megalomansku politiku sa Švicarskom, Portugalom, Finskom".³⁸ Nijemci su snažno ometali i hrvatsku

³² T. JONJIĆ, 1999, 269-270. O realizaciji Sporazuma iz 1941, odnosu hrvatsko-švicarskoga uvoza i izvoza te o novome ugovoru iz 1943. piše i K. A. DELEZE, 1998, 51-58, 93-100.

³³ Opš. T. JONJIĆ, 1999, 273; T. JONJIĆ, 2007, 414-416.

³⁴ NDH, MVP, Međunarodni ugovori 1943., 137-148; Eidgenössische Gesetzsammlung, Jg. 1943, Bd. 59, Bern, 1944, 302-307. Vidi i izvješće jugoslavenskoga generalnoga konzula u Zürichu, Đorđa Đuričića, od 13. srpnja 1943, u: Lj. BOBAN, 1988, I, 139-142. Opš. T. JONJIĆ, 1999, 270-272.

³⁵ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 172. Usp. T. JONJIĆ, 2007.

³⁶ HDA, Arhiv Hansa Helma, k. 36, Knjiga 14, str. 34.

³⁷ HDA, Arhiv Hansa Helma, k. 7, br. 230 – Erwein Karl Lobkowitz.

³⁸ N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, 1998, 172.

trgovačku razmjenu sa Švicarskom i Turskom, ističući kako se ne radi o savezničkim državama,³⁹ a hrvatskoj su vladi i u studenome 1944. dolazile obavijesti kako neki utjecajni njemački krugovi zagovaraju poduzimanje mjera protiv niza hrvatskih ministara, jer je "hrvatska vlada poslala u Švicarsku nekoliko ljudi da tamo rade u hrvatskom smislu, ali protiv Njemačke", pa je upravo to njemačko nepovjerenje razlog oskudnih isporuka oružja Hrvatskoj.⁴⁰ Taj stalni pritisak iz Rima i Berlina utjecao je i na djelatnost hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava, pa tako i na djelatnost Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Švicarskoj.

Ono je otvoreno na hrvatsko traženje: kad se već pomirila s time da Švicarska ne će priznati NDH, hrvatska je strana – objašnjavajući kako je to potrebno za razvitak gospodarske suradnje – uspjela privoljeti službeni Bern na otvaranje službenoga hrvatskog predstavništva. I opet izbjegavajući pismenu formu, švicarski je konzul F. Kaestli priopćio hrvatskim vlastima da će predstavništvu NDH u Švicarskoj biti priznata sva prava koja ima švicarski konzulat u Zagrebu: pravo na obavljanje konzularnih funkcija, na vođenje telefonskih razgovora na svome jeziku i na upotrebu tajne šifre te na korištenje teklića, a jamče mu se i uobičajene olakšice u pogledu carinskih i poreznih propisa.⁴¹ Prema službenim švicarskim bilješkama o stanju odnosa s Hrvatskom od 10. prosinca 1941., hrvatsko će predstavništvo imati sve nadležnosti jednoga konzulata (*toutes les compétences d'un consulat*).⁴² O takvome je njegovu djelokrugu, koji uključuje i pravo na izdavanje putnih isprava i viza, obaviještena carinska služba, pošta i policija.⁴³ U formalnopravnom smislu je, dakle, Stalnomu trgovinskom izaslanstvu NDH zajamčena zaštita koju uživaju konzularna predstavništva jedne priznate države, a iz Milkovićevih izvješća proizlazi da je švicarska strana i u odnosu na poštu izaslanstva respektirala pravila o nepovredivosti diplomatskih pošiljaka.

Dogovoreno je kako sjedište hrvatskog predstavništva ne će biti u glavnome gradu Bernu, jer bi to Švicarskoj stvorilo teškoće u odnosima sa zapadnim Saveznicima, nego u Zürichu, a na čelu će mu biti generalni konzul Peroslav Paskijević-Čikara.⁴⁴ Zgodna izlika pronađena je u činjenici da je u Zürichu bilo sjedište Švicarske središnjice za promicanje trgovine

³⁹ Usp. Zapisnik izvanredne sjednice Državnoga gospodarskog povjerenstva od 17. siječnja 1944, u: J. JAREB, 2001, 470.

⁴⁰ B. KRIZMAN, 1983, II, 219-220.

⁴¹ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 45.

⁴² K. A. DELEZE, 1998, 58.

⁴³ BAR, E 2001 E1, Bd. 33, pismo od 6. ožujka 1942. u: K. A. DELEZE, 1998, 58-59.

⁴⁴ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 12.

(Schweizerische Zentrale für Handelsförderung). S druge strane, Paskijević svakako nije bio obilježen kao politički čovjek, a još manje kao ustaša, pa švicarska strana nije imala nikakvih prigovora na izbor osobe.⁴⁵ Na dužnost je nastupio 21. veljače 1942., a Švicarska je na temelju načela uzajamnosti pristala na to da Stalno trgovinsko izaslanstvo ima još jednog tajnika, jednog suradnika za poljodjelska pitanja i jednu tipkačicu.⁴⁶ Tako su u lipnju 1942. na službu u Stalnome trgovinskom izaslanstvu nastupili tajnik dr. Milovan Vučak te Stjepan Jakšeković kao *attaché*, a početkom tog mjeseca je Paskijević zatražio da se izaslanstvu prizna status generalnoga konzulata, ističući kako to čini na svoju ruku, bez naloga i naputka iz Zagreba.⁴⁷

Jugoslavenska diplomacija i njezini informatori bili su ogorčeni postupanjem službenog Berna. Izvješćivali su kako Švicarska više drži do faktičnih odnosa s NDH, nego do formalnih odnosa s Kraljevinom Jugoslavijom. Stalno trgovinsko izaslanstvo, pisali su oni, zapravo nastupa kao "generalni konzulat"; Konfederacija ne negoduje što iznad ulaza u nj, protivno međunarodnom pravu, stoji natpis konzularni odjel (Konsularabteilung), nego mu je, štoviše, priznala eksteritorijalnost; švicarske vlasti priznaju hrvatske putovnice i tretiraju ih ravnopravno jugoslavenskima, hrvatski športaši na teritoriju Švicarske nastupaju na službenim susretima pod hrvatskom zastavom koja se tretira kao zastava jedne priznate države, a ima i drugih znakova da je *de iure* priznanje NDH na pragu.⁴⁸ Iako je Švicarska preuzela zastupanje jugoslavenskih interesa u Italiji, jugoslavensko poslanstvo u Bernu javljalo je izbjegličkoj vladi 23. travnja 1942., da Švicarci svoje obveze ignoriraju: ne zanimaju se čak ni za internirane i zarobljene osobe, niti izlaze ususret njihovim traženjima.⁴⁹

⁴⁵ Njegovo se prezime u dokumentima i u literaturi pojavljuje i u drugom obliku: Paskiević. Oba oblika naizmjenice koristi, npr. švicarski konzul u Zagrebu, F. Kaestli, a oba je oblika u prijeratnoj korespondenciji primjenjivao i sâm Paskijević. Samo oblik Paskiević koristi K. A. Deleze, dok Mime Rosandić i Vlaho Raić dosljedno pišu Paskijević, kao i jugoslavenski konzul u Zürichu Đuričić. Jednako bez iznimke čini i Jakšeković u izvješćima koja je objavio Lj. BOBAN, 1985. U ostavštini odvjetnika Ive Politea nalazi se spis pod imenom "Paskijević, Peroslav". Oba oblika poznaje Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb, 1976., 483., dok se u *Enciklopediji hrvatskih prezimena* (ur. Siniša Grgić), Zagreb, 2008. ne spominje ni jedan. S obzirom na kolebanje samoga Paskijevića i činjenicu da su se Jakšeković i Raić s njim družili u ratno doba te primjenjivali isključivo jedan oblik, i mi se ovdje odlučujemo za oblik Paskijević.

⁴⁶ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 45-46.

⁴⁷ K. A. DELEZE, 1998, 59-60.

⁴⁸ Opš. T. JONJIĆ, 1999, 274-275.

⁴⁹ LJ. BOBAN, 1985, 453-454.

Kad mu je u njegovoj rezidenciji prigodom prve obljetnice proglašenja NDH prenio čestitke švicarske vlade, poglavnik Pavelić mu je, javlja Kaestli 12. travnja 1942., kazao kako su njegova vrata švicarskomu konzulu uvijek otvorena.⁵⁰ Iz izvješća hrvatskog poslanika u Bugarskoj, dr. Vladimira Židovca, proizlazi da je švicarska diplomacija u Sofiji i u Bukureštu hrvatske diplomatske predstavnike tretirala kao sebi ravne, bez rezervi koje su uobičajene u slučajevima kad nema uzajamnog priznanja *de iure* i uspostavljenih diplomatskih odnosa.⁵¹ Kao i predstavnik nuncijature, švicarski otpravnik poslova u Sofiji sudjelovao je na službenom primanju koje je hrvatsko poslanstvo 1943. priredilo povodom 10. travnja,⁵² a jednako je postupio i Kaestli koji je u Bern javio da su ga s uvažavanjem tretirale ne samo hrvatske vlasti – što je bilo uobičajeno – nego i njemački i talijanski diplomati, što je dosad bilo neuobičajeno.⁵³ Švicarski je generalni konzul brzojavio početkom svibnja 1944. iz Zagreba, da Sjedinjene Američke Države više ne tretiraju Hrvatsku kao zaraćenu državu, nego tek kao okupirano područje.⁵⁴ Kaestliju je to, očito, bila novost vrijedna javljanja. Da Švicarska nije Hrvatsku smatrala okupiranom zemljom pokazuje i poratni popis država u kojima je ona preuzela zastupanje stranih interesa. Taj popis iz 1949. godine, uvršten u službenu zbirku diplomatskih dokumenata, spominje zastupanje drugih država u Hrvatskoj koja se tretira kao bilo koja druga država, dok se, primjerice, ne spominje da bi Švicarska bilo koga zastupala na teritoriju Jugoslavije (ili Srbije).⁵⁵

No, bez obzira na to što je početak djelovanja Stalnoga trgovinskog izaslanstva dosta obećavao, njegov šef P. Paskijević se nije dugo zadržao na njegovu čelu. Dužnost je napustio 31. listopada 1942. godine. Razlozi nisu sasvim jasni, jer ih švicarski diplomatski dokumenti različito opisuju: na jednom se mjestu tvrdi da je Paskijević pokušao na svoju ruku pritisnuti Bern da *de iure* prizna Hrvatsku, a na drugome da je upravo u trenutku kad je došlo do popuštanja u napetim hrvatsko-mađarskim odnosima, na nediplomatski način prosvjedovao kod Svjetskoga poštanskog saveza zbog toga što su poštanski brojevi međimurskih mjesta uvršteni u službeni popis poštanskih

⁵⁰ K. A. DELEZE, 1998, 31.

⁵¹ Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 1, 467, 536; sv. 2, 246, 606.

⁵² Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 281.

⁵³ DoDiS, Bd. 14, dok. 339, str. 1090-1091.

⁵⁴ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 5. 5. 1944.

⁵⁵ BAR, E 2001 (D)-/3/97; DoDiS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/18539, 22. IX. 2011.

brojeva u Mađarskoj.⁵⁶ Iz toga bi proizlazilo da je povučen na traženje švicarske strane. No, jugoslavenski je generalni konzul u Zürichu smatrao kako je jedini razlog Paskijevićeva odlaska njegova visoka dob: imao je 72 godine.⁵⁷ Čini se da pravi razlog ipak treba tražiti u njegovu nediplomatskom ponašanju: nakon što je početkom lipnja 1942. zatražio podizanje ranga Stalnoga trgovinskog izaslanstva, navodeći da to čini na svoju ruku, Paskijević je svoj zahtjev ponovio sredinom srpnja iste godine, sugerirajući da za to sada ima naputak hrvatske vlade i objašnjavajući kako se svega četvrtina djelatnosti predstavništva svodi na trgovačku djelatnost, dok je sve ostalo zapravo konzularne i diplomatske naravi.⁵⁸ Tek sredinom rujna 1941. Kaestli je javio da iza toga Paskijevićeva traženja ne stoji hrvatska vlada, koja je svog predstavnika u Švicarskoj pozvala da se suspregne od nepromišljenih koraka.⁵⁹

Je li taj Paskijevićev korak bio samovlastan ili ga je on poduzeo po nalogu iz Zagreba, pa bio prisiljen snositi posljedice kad se traženje izjalovilo, zasad se ne zna. No, zna se da taj korak nije ostao bez posljedica za samoga glavara izaslanstva. Izvješćem od 3. listopada 1941. švicarski je konzul javio svojoj vladi da će Paskijević biti opozvan, a da će do imenovanja novoga šefa te hrvatske misije Stalno trgovinsko izaslanstvo voditi sadašnji tajnik dr. Vučak.⁶⁰ U svakom slučaju, trebalo je što prije naći njegova nasljednika. Budući da je u Hrvatskoj porastao interes za Švicarsku i da je, prema Kaestliju, sâm državni poglavar Pavelić želio da Stalno trgovinsko izaslanstvo u Zürichu bude zapravo promatračnica (Beobachtungsposten), izbor je pao na osobu od potpunoga Pavelićeva povjerenja, 31-godišnjega Josipa Milkovića.⁶¹ Kaestli je 23. prosinca 1942. izvijestio kako se Poglavnik odlučio za pouzdanika s političkim pedigreeom i značenjem (un homme de confiance au niveau politique).⁶² Milković je očito znao da je Pavelić donio odluku od koje ne kani odustati, pa je još prije svoga formalnog imenovanja, sredinom prosinca 1942., diplomatske predstavnike savezničkih zemalja upozorio kako će preuzeti dužnost u Zürichu.⁶³ No, da je švicarska strana i nešto ranije, najkasnije početkom prosinca 1942. znala kako bi Milković trebao preuzeti Stalno trgovinsko izaslanstvo u Zürichu, jasno proizlazi iz Kaestlijeva izvješća od 8. prosinca

⁵⁶ T. JONJIĆ, 1999, 275. Hrvatska, kao što je poznato, nikad nije priznala mađarsku aneksiju Međimurja koje je okupirano u travnju 1941. godine.

⁵⁷ Lj. BOBAN, 1988, I, 135-136.

⁵⁸ K. A. DELEZE, 1998, 60.

⁵⁹ K. A. DELEZE, 1998, 60.

⁶⁰ K. A. DELEZE, 1998, 60.

⁶¹ T. JONJIĆ, 1999, 275.

⁶² K. A. DELEZE, 1998, 101.

⁶³ Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 151.

1942., u kome se navodi: "Gospodin Milković je osobno blizak Poglavniku. Unatoč nedostatnoj izobrazbi, on ima pronicavu i živu inteligenciju. Njegova uvjerenja su uvjerenja jednoga zaprisegnutog ustaše."⁶⁴

Milković je rođen 13. veljače 1909. u Senju i rano se priključio organiziranom djelovanju hrvatskih nacionalista. Već kao srednjoškolac u Senju bio je u prvim redovima pravaške mladeži, a političkom aktivnošću nastavlja i nakon što je u Zagrebu započeo studij prava. S nepunih dvadeset godina bio je tajnik starješinstva Hrvatskog domobrana, borbene omladinske organizacije koju je Pavelić osnovao u Zagrebu u jesen 1928., te se nalazio u vodećim tijelima drugih hrvatskih omladinskih udruga i skupina. Razmjerno rano stupa u ustašku organizaciju te nakon redarstvenih progona i višekratnih uhićenja, početkom 1931. odlazi u emigraciju. Najprije upisuje studij političkih znanosti u Beču, a potom po Pavelićevu nalogu prelazi u Njemačku, gdje Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija do dolaska nacionalsocijalista na vlast (1933.) dosta slobodno djeluje.⁶⁵ Jedno vrijeme Milković pripada najužemu ustaškom vrhu, uređuje biltene *Croatiapress* i *Nezavisna hrvatska država*, objavljuje propagandne i političke članke te tijesno surađuje s Pavelićem, Branimirom Jelićem, Milom Budakom i drugim ustaškim prvacima.⁶⁶ U kraćem razdoblju ima ulogu Pavelićeva osobnog tajnika. Obilazi hrvatske organizacije diljem Europe, a razdoblje od 1934. do 1938. uglavnom provodi u internaciji odnosno u ustaškim logorima u Italiji, gdje djeluje i kao opskrbeni zapovjednik. Prema navodnome Moškovljevu istražnom elaboratu, Milković je sastavio Pavelićev životopis i kratak pregled hrvatske povijesti, koji su služili za političku izobrazbu ustaških emigranata, a jedno je vrijeme priređivao i tjedne preglede stranoga tiska.⁶⁷

Nakon sporazuma Stojadinović-Ciano (1937.) Milković se 1938. vraća u Hrvatsku i nastavlja studij prava, ali usporedno s time ilegalno politički djeluje na promicanju ustaških ciljeva. Vladeta Milićević, obavještajno-policijski dužnosnik Kraljevine Jugoslavije koji je bio posebno zadužen za borbu protiv ustaške organizacije, ustvrdio je u svom "referatu" predsjedniku izbjegličke

⁶⁴ K. A. DELEZE, 1998, 101.

⁶⁵ Opš. o Milkoviću v. B. KRIZMAN, 1978, passim; *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, priredio J. Jareb, Cleveland, 1982, passim; V. VRANČIĆ, 1985, II, passim; J. JAREB, 1995, 13; M. RUPIC, 1997, (1), 274; M. JAREB, 2006, passim.

⁶⁶ J. JAREB, 1994, 416.

⁶⁷ A. MOŠKOV, 1999, 18, 20, 176-177. Budući da je Moškov bio izložen zvjerskomu mučenju, tvrdnje i ocjene koje mu se pripisuju valja uzeti s krajnjim oprezom, i većim od onoga koji je nužan pri svakoj upotrebi redarstvenih i istražnih zapisnika u nedemokratskom poredku. Još veći oprez potreban je prema bilješkama priređivača Požara: malo ih je bez grubih pogrješaka.

vlade, sastavljenom sredinom srpnja 1941., da mu je Milković još u emigraciji "u Italiji poslužio duže vremena kao poverenik i odao [mu] celokupnu organizaciju i sve tajne ove, pa [mu] je svojeručno u 25 strana izneo rad organizacije i napao je vrlo oštro Pavelića". Milićević tvrdi da je htio Milkovića i dalje koristiti kao informatora, ucjenjujući ga dokazima o suradnji s jugoslavenskom policijom, ali do toga nije došlo jer je zagrebačko redarstvo tvrdilo da se Milković potpuno politički pasivizirao.⁶⁸ Nije mi poznato da bi Milićevićeva tvrdnja o Milkoviću kao suradniku jugoslavenske obavještajne službe bila ičim (izravno ili neizravno) potkrijepljena. S druge strane, on nakon povratka u domovinu djeluje i javno, postajući članom uredništva *Hrvatske enciklopedije* (HE). Nakon proglašenja NDH prihvaća prijedlog uredništva HE da joj postane povjerenikom, te kao takav djeluje do osnivanja Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda koji preuzima izdavanje enciklopedije.⁶⁹ Nakon potpisa Rimskih ugovora (18. svibnja 1941.) bio je među visokim državnim dužnosnicima koji su do sredine lipnja 1941. diljem Hrvatske održali veliki broj javnih skupština, na kojima je objašnjavana državna politika.

Prema podacima Matičnog ureda u Senju, Milković se 8. studenoga 1941. u Zagrebu vjenčao s Vjerom Mihalić.

Brzo je napredovao i u državnoj službi. Imenovan je odjelnim predstojnikom te od 2. lipnja 1941. državnim tajnikom za promičbu u Ministarstvu udružbe. Vodi i poslove narodnog prosvjećivanja, a kad su poslovi promičbe prebačeni u djelokrug predsjedništva vlade, ima naslov državnog tajnika za promičbu u predsjedništvu vlade.⁷⁰ Iako je početkom lipnja 1941. napravio ispad, kad je pred Nijemcima i njemačkim pouzdanicima glasno psovao Hitlera, nacionalsocijalizam i Njemačku,⁷¹ krajem prosinca te godine imenovan je poslanikom u Ministarstvu vanjskih poslova, a početkom ljeta 1942. premješten je u to Ministarstvo kako bi naslijedio državnog tajnika Vrančića te je jedno vrijeme bio pročelnik odsjeka Balkan-Istok. Sudjelovao je

⁶⁸ B. KRIZMAN, 1983, II, 385. Milićevićev "referat" objavljen je u cijelosti na istome mjestu, str. 377-394.

⁶⁹ P. TIJAN, 1990, 195.

⁷⁰ U arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond HAZU 1941.-1945, br. 70. sačuvana je pozivnica kojom Milković kao državni tajnik za promičbu poziva na večeru u počast talijanskim novinarima u zagrebačkome Gradskom podrumu 10. rujna (1942.).

⁷¹ HDA, Arhiv Hansa Helma, k. 1, sv. 3 – Spisak lica agentske kartoteke iz arhive Hansa Helma: Njemačka obavještajna služba, Blau dr. Antun. Isti podatak nalazi se u istome arhivskom fondu, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip. Milković je, naime, 7./8. lipnja 1941. u Tuškancu najprije verbalno napao dr. Antuna Blaua kad se ovaj predstavio kao pripadnik Hrvatske nacionalsocijalističke stranke, psujući Hitlera i nacionalsocijalizam, pa je čak posegao za pištoljem, na što ga je Blauov vozač fizički napao.

u važnim hrvatsko-mađarskim pregovorima o granici i susjedskim odnosima,⁷² a također je putovao u važnim i odgovornim misijama u zemlje istočne i jugoistočne Europe.⁷³

Jesu li, pak, Milkovićevu imenovanju, osim Pavelićeva povjerenja, pridonijeli i drugi razlozi, poput zavičajne bliskosti s dr. Vinkom Kriškovićem, kojemu je službeni Zagreb i nakon 1941. namjenjivao važnu ulogu u Švicarskoj, zasad nije utvrđeno.⁷⁴ Neobično je, naime, da se u istom kontekstu pojavljuje još jedan Senjanin, Zvonimir Cihlar.⁷⁵ Također je moguće da je Milković već ranije poduzimao diskretne korake za uspostavljanje veza sa Saveznicima: opunomoćenik Glavnog ureda sigurnosti Reicha (Reichssicherheitshaupamt, RSHA VI) za Hrvatsku upozoravao je još 5. svibnja 1942. kako hrvatski ured za promičbu ("propagandni ured") i UNS kane u Lisabon i u Vichy poslati svoje stalne promatrače (ständige Beobachter).⁷⁶ U poratnome saslušanju pred jugoslavenskim komunističkim vlastima Budak je bio prilično otvoren: "U Švicarskoj smo imali trgovačko predstavništvo, koje je vodio Dr. Paskijević [sic!], ali je on smenjen i na njegovo mjesto je postavljen Josip Miljković [sic!]. Naše trgovačko predstavništvo je imalo za zadatak pored trgovačkih poslova i političku misiju da kod Švicarske radi za stvar NDH. Neznam da li je trgovačko predstavništvo u Švicarskoj imalo vezu sa Jugoslavenskom emigracijom."⁷⁷

Švicarska strana nije bila oduševljena Pavelićevom odlukom da vođenje Stalnoga trgovinskog izaslanstva preuzme upravo Milković. Njegov visoki

⁷² Usp. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 147, 152, 198-199, 203.

⁷³ O njegovu boravku u Bugarskoj krajem 1942. godine i pokušajima da po nalogu državne vlade od Bugarske pribavi oružje za Hrvatsku v. Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, passim. Vidi i: N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 258.

⁷⁴ Zanimljivo je primijetiti da je Milković nakon povratka iz emigracije dobio namještenje u *Hrvatskoj enciklopediji* u kojoj je važnu ulogu imao Senjanin Pavao Tijan (1908.-1997.).

⁷⁵ Zvonimir Cihlar (Zagreb, vjerojatno 1918. – Škofja Loka, 1945.), sin književnika i publicista Milutina Cihlara Nehajeva, namještenik MVP-a NDH. Doktorirao pravo u Padovi 1943. godine. Tijekom 1944./45. posredovao u navodnim Pavelićevim kontaktima sa sovjetskom vladom. Izručen iz Austrije Jugoslaviji u svibnju 1945. i s nizom visokih dužnosnika NDH strijeljan kod Škofje Loke 25. svibnja 1945., na dan kad se obilježavao tobožnji rođendan Josipa Broza. (J. JAREB, 1995, 10. Opš. o Cihlaru v. u: J. HORVAT, 1989, passim.) Kako je poznato iz drugih izvora, Cihlar je samostalno ili u pratnji predsjednika vlade odnosno ministra vanjskih poslova 1943.-1945. posjetio niz europskih država. Je li točna tvrdnja da je ne samo u proljeće 1945. nego i ranije putovao u Švicarsku, tek treba istražiti.

⁷⁶ HDA, Arhiv H. Helma, k. 18, sv. Engleska obavještajna služba (K-P), br. 80 – Miloš Nešić.

⁷⁷ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

položaj u državnom aparatu i osobna povezanost s Poglavnikom pokazivali su da Hrvatska ima i drugačijih planova sa svojim predstavništvom u Zürichu, a bilo je jasno da to ne će promaknuti ni jugoslavenskoj, ni angloameričkoj diplomaciji.⁷⁸ Službeni Bern su i tijekom siječnja 1943. godine ozbiljno zabrinjavali dalekosežni Pavelićevi planovi, kao i najava da će Milković u Zürich dovesti istaknutu dužnosnicu ustaškog pokreta, dr. Zdenku Smrekar, kao kulturnog izaslanika.⁷⁹ Njoj bi bila povjerena kulturna promičba Hrvatske i nastojanje da se o Hrvatskoj stvori povoljna slika u švicarskome novinstvu. Milković bi se, prema Pavelićevoj nakani, imao koncentrirati na diplomatske aktivnosti u Bernu, a gospodarski dio posla u Zürichu povjerit će dr. Obadiću koji je sada u konzulatu u Beču. Švicarci su konstatali kako bi to značilo da Hrvatska zapravo kani u Konfederaciji imati dva predstavništva, jedno "kvazi-konzularno" i drugo "kvazi-diplomatsko".⁸⁰

Službeni je Bern htio na svaki način izbjeći to stanje. S obzirom na razvitak vojnopolitičkih događaja, postajalo je sve očitije da se položaj Njemačke i njezinih saveznika pogoršava, pa nije bilo nikakva racionalna razloga da Švicarska zbog Hrvatske, koju već od ranije odbija *de iure* priznati, odnosno zbog osobe šefa hrvatskog predstavništva ulazi u nepotrebne komplikacije i sporove sa zapadnim Saveznicima. Zato je konzul Kaestli dobio nalog ispitati, bi li bilo moguće da Hrvatska imenuje drugu, manje važnu (weniger prominente) osobu na čelo izaslanstva. No, kad je postalo jasno da bi ustrajanje na tome dovelo do spora sa samim Pavelićem, Savezni politički departman (Eidgenössisches Politisches Departement – EPD) je popustio.⁸¹ Brzobjavom od 23. siječnja 1942. javljeno je konzulatu u Zagrebu da se Milkoviću ipak izda viza unatoč manjkavu švicarskom agremanu za njegov rad

⁷⁸ T. JONJIĆ, 1999, 276. Usp. Kaestlijevo izvješće od 8. prosinca 1942. u: K. A. DELEZE, 1998, 101-102.

⁷⁹ P. CINDRIĆ, 1997, 362, tvrdi da je Z. Smrekar u Stalnome trgovinskom izaslanstvu u Zürichu radila od kraja 1942. do studenoga 1943, kad se vratila u Zagreb zbog sukoba s Milkovićem. Tvrdnja je svakako problematične točnosti, budući da ovo Kaestlijevo izvješće Bernu sugerira da se u siječnju 1943. dolazak Z. Smrekar u Zürich tek nagovještavao kao mogućnost, dok iz pisma Clemensa Diedericha hrvatskom poslaniku u Njemačkoj, dr. M. Budaku, proizlazi kako je ona sredinom prosinca 1942. bila još uvijek voditeljica kulturnog odjela hrvatskoga generalnoga konzulata u Beču. (HDA, Osobni fond Mile Budaka, k. 3, sv. 6.1, br. 63.)

⁸⁰ K. A. DELEZE, 1998, 102.

⁸¹ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 47.-48; T. JONJIĆ, 1999, 276; K. A. DELEZE, 1998, 102-103. Švicarska u to doba nije imala zasebno ministarstvo vanjskih poslova, nego je u sklopu vlade (Bundesrat) postojao Eidgenössisches Politisches Departement – Savezni politički departman, u sastavu koga je bio Odjel za vanjske poslove (Abteilung für Auswärtiges).

u Zürichu. Istodobno je u brzojavu jasno nagoviješteno kako time pitanje nije konačno skinuto s dnevnoga reda. Naprotiv, Savezni politički departman pridržava pravo da se o stvari raspravlja i ubuduće.⁸² Bio je to jasan nagovještaj da će novomu hrvatskom predstavniku u Švicarskoj mnoga vrata biti zatvorena i prije nego što preuzme svoju dužnost. Kad u proljeće i ljeto 1941. nije pokazivala spremnost priznati Hrvatsku i tako joj otvoriti vratašca za moguće kontakte s protuosovinskim taborom, bilo je očito da će Švicarska još manje spremnosti u tom smjeru pokazivati krajem 1942., kad su se vojnopolitičke prilike bitno izmijenile na štetu Osovine.⁸³

Milkovićevo imenovanje šefom Stalnoga trgovinskog izaslanstva uslijedilo je 31. prosinca 1942. godine,⁸⁴ što znači da je Pavelić odluku donio i prije nego što se Švicarska s time nevoljko složila. Je li pritom bio svjestan negativnih implikacija svoga poteza pa je odredio prihvatiti rizik, ili se na nj odlučio nemajući alternativu, na današnjem je stupnju saznanja nemoguće pouzdanije zaključivati.

Prema izvješću konzula Kaestlija, Milković je dužnost u Zürichu preuzeo 22. veljače 1943. godine.⁸⁵ Taj je podatak u formalnome smislu točan. No, kako se vidi iz prvoga Milkovićeve političkog izvješća datiranog 20. veljače 1943., koje donosimo u prilogu, Milković je 22. veljače službeno primljen u Bernu zbog predaje notifikacije o imenovanju, dok je u Švicarsku doputovao bar petnaestak dana ranije, pa je službeni prijam zatražen 8. veljače. Iz izvješća se,

⁸² K. A. DELEZE, 1998, 103.

⁸³ V. Raić, koji je u Švicarskoj dulje boravio tek nakon kolovoza 1944., pa o prethodnom razdoblju može ozbiljno samo nagađati, smatra da je "D. Milković" (sic!) bio nedorastao svom položaju, i da mu je jedina preporuka bila ta da je bio ustaša i pritom jedno vrijeme i Pavelićev tajnik. U svome pamfletu prepunom faktografskih pogriješka i domišljanja, s naglašenim animozitetom prema ustašama, on ističe kako je u Švicarsku trebalo poslati čovjeka "neopterećena režimskim teretom", ali ne objašnjava zašto bi Paskijević-Čikara bio "trgovački spreman, ali nimalo politički prikladan", odnosno, kakva se to "politička prikladnost" trebala tražiti. Također Raić ne konkretizira, kakve bi po njegovu mišljenju političke poglede trebao zastupati službeni predstavnik Hrvatske u situaciji kad je, po njegovim riječima, "neobično (...) bilo teško, da ne kažem nemoguće, za rata promicati hrvatske narodne težnje" i kad je Švicarska, skupa s Velikom Britanijom i SAD-om stajala na stanovištu koje je "nužno" skućavalo sve hrvatske akcije, jer: "nije se moglo [smjelo, op. T. J.] postaviti pitanje podjele Jugoslavije". (V. A. RAIĆ, 1960., 38., 32.-33.) Drugim riječima, usporedno s kritikom Milkovićeve nesposobnosti, Raić nehotice priznaje da su još važniji uzroci neuspjeha hrvatske diplomacije bili negdje drugdje: u činjenici da je strana koja je iz rata izišla kao pobjednik unaprijed i bezuvjetno zagovarala obnovu Jugoslavije, bez obzira na režim koji će tom državom vladati.

⁸⁴ J. JAREB, 1994, 416.

⁸⁵ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 47.-48; T. JONJIĆ, 1999, 276.

dakle, vidi da je Milkovićeve diplomatska i konzularna aktivnost počela i prije službene predaje patentnog pisma švicarskim vlastima.

Čim je došao u Švicarsku, Milković je pokušao povećati broj članova Stalnoga trgovinskog izaslanstva kako bi, napose dovođenjem posebnoga trgovačkog i kulturnog izaslanika, a potom i redarstvenoga izaslanika i izaslanika za propagandu, razgranao njegovu diplomatsko-propagandnu djelatnost. Pojačao je nadzor nad suradnicima same misije, a u kontaktima s hrvatskom vladom zahtijevao je da bude upoznat sa svim aktivnostima koje se tiču Švicarske.⁸⁶ Sasvim je očito da se na te korake nije odlučio na svoju ruku. Budući da je P. Paskijević, koji je postavio neke od sličnih zahtjeva, bio na brzinu smijenjen, a da sada Milković iznova postavlja slične zahtjeve (koji ne znače izravno *de iure* priznanje, ali svakako povećavaju pritisak na Bern i u najmanju ruku stvaraju podlogu za aktivniju politiku prema protivnicima Osovine), prilično je jasno da je Milković postupao po izravnome Pavelićevu nalogu. Štoviše, to sugerira i vjerojatnost da Paskijević ni u jednom trenutku nije postupao na svoju ruku, nego je samo žrtvovan onog trenutka kad su zahtjevi koje je izrekao prijetili ugrožavanjem i dosegnute razine hrvatsko-švicarskih odnosa.

Ni sada ne će lako ići s realizacijom Milkovićeve (Pavelićevih) traženja. Poseban problem iskrsnut će uslijed činjenice da je hrvatska vlada odlučila u Bern poslati novinara dr. Jurja Brožičevića u svojstvu redovitog dopisnika novinske agencije Croatia. Brožičević je bio zanimljiva osoba.⁸⁷ Prema njemačkim podacima, rođen je 14. travnja 1907. u Karlovcu. Zbog neslaganja s politikom hrvatskih vlasti otišao je 1941. u Beč, gdje je kontaktirao s Glavnim uredom sigurnosti Reicha (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), a početkom 1943. vratio se u Zagreb. U siječnju 1943. njemački su obavještajci bilježili da ga krugovi oko Lorkovića i Košaka, ali i Poglavnikova supruga Mara, žele

⁸⁶ K. A. DELEZE, 1998, 103.

⁸⁷ Njegovo se ime pojavljuje u više oblika, pa ga i sam Milković piše Brožičević i Brozičević. Kaestli u svojim izvješćima spominje Brožičevića, Brozičevića i Brozinčevića, dok Raić, koji također tvrdi da ga je poznavao, piše Brozičević, ali objavljuje i Juretićevo pismo koje spominje Božičevića. (V. A. RAIĆ, 1960, 34, 54.) Njemački obavještajci, kako proizlazi iz Helmova arhiva, govore o dr. Georgu Brožičeviću. Jakšeković dosljedno i bez iznimke izvješćuje o Brozičeviću, dok je Boban pogriješno preuzeo tvrdnju da mu je ime Srećko Brozičević (Lj. BOBAN, 1985, 127, 130, 137, 499.) Ona vrlo vjerojatno potječe iz pogriješke u zapisniku o saslušanju ministra vanjskih poslova Mehmeda Alajbegovića. (Usp. B. KRIZMAN, 1983, II, 49.) Nije jasno je li pogriješio sâm Alajbegović, ili pogriješku valja pripisati zapisničaru. U svakom slučaju, ni Krizmanu nije poznato da Brozičeviću prezime možda ne glasi Brozičević, ali da mu ime zasigurno nije Srećko. Osoba s tim imenom ne spominje se ni u jednom od objavljenih pregleda hrvatskog novinstva, a ovdje se priklanjamo obliku Brožičević.

poslati u Švicarsku, kako bi uspostavio veze sa Saveznicima, za slučaj njemačkog poraza. Hrvatska želi i u toj situaciji imati osigurana leđa, pa će s njime poslati i Židova Davida Weissa. Brožičević surađuje s njemačkom obavještajnom službom, ali ta suradnja nije iskrena i on je zapravo povezan s britanskom službom Intelligence Service.⁸⁸ Usporedno s time, Nijemci su bilježili kako ustaški vrh u Madrid kane poslati ustaškog bojnika Josipa Mrmića, časnika Poglavnikova tjelesnog sdruga i šefa personalnog odsjeka ustaške vojnice. On govori engleski, a prema Brožičevićevim tvrdnjama, hrvatska ga vlada šalje u glavni grad Španjolske da tamo uspostavi kontakte sa Saveznicima. Slične se nakane imaju i prema Portugalu i Švedskoj, ali osobe za vezu još nisu izabrane.⁸⁹

Brožičević je, prema onomu što su službenom Bernu priopćile hrvatske vlasti, također imao biti naslonjen na Stalno trgovinsko izaslanstvo NDH. Švicarskoj strani to nije bilo po volji, pa se pozvala na povredu načela uzajamnosti: hrvatska strana traži puno više nego što je prvotno dogovoreno, i više osoblja nego što ga ima švicarski konzulat u Zagrebu.⁹⁰ Naravno, nije zapravo spor bio u neskladu glede brojnosti osoblja, jer hrvatske vlasti nisu priječile da Švicarska poveća broj osoblja svoga konzulata u Zagrebu (naprotiv, vršila je pritisak u smjeru da se on podigne na rang generalnoga konzulata!), nego su posrijedi bili politički razlozi. Zato se službeni Bern odlučio poslužiti vještim manevrom: hrvatskim je vlastima priopćeno da bi i Milković i Brožičević mogli dobiti švicarski pristanak, ako hrvatska vlada onemogućiti djelovanje agencije IPA (Internationale Presse-Agentur), koja je širila protušvicarske i proosovinske vijesti i komentare, a utemeljio ju je švicarski državljanin, novinar Franz Burri koji je u proljeće 1942. došao u Zagreb, gdje je uživao otvorenu njemačku zaštitu.⁹¹ Upravo ta snažna potpora njemačkih

⁸⁸ HDA, Arhiv H. Helma, k. 1, sv. 3 – Spisak lica agentske kartoteke iz arhive Hansa Helma: Njemačka obavještajna služba, br. 1 – Brožičević dr. Georg.

⁸⁹ HDA, Arhiv H. Helma, k. 1, sv. 3 – Spisak lica agentske kartoteke iz arhive Hansa Helma: Njemačka obavještajna služba, br. 113 – Mrmić, Josip.

⁹⁰ T. JONJIĆ, 1999, 276-277. Stjepan Gaži je vjerojatno pretjerivao kad se 18. travnja 1942. u pismu Iliji Jukiću, pomoćniku ministra vanjskih poslova u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, žalio na neriješen status svoj i svojih kolega, dodajući da "u hrv. trg. delegaciji u Zürichu ima 15 naših kolega, studenata i polustudenata s titulama savjetnika i sekretara, dok smo mi dnevničari-zvaničnici već skoro dvije godine..." (Lj. BOBAN, 1985, 57-58.) No, osam dana ranije i jugoslavenski je generalni konzul Đuričić tvrdio da je "u Zürichu u kancelariji Hrvatskog Generalnog Konsula Paskijevića zaposleno 14 nameštenika Hrvata" (Lj. BOBAN, 1988, I, 100.)

⁹¹ Franz Burri (1901.-1987.), švicarski novinar, još iz prijeratnog razdoblja simpatizer nacionalsocijalističkog pokreta i predsjednik Saveza Švicaraca u Velikoj Njemačkoj (Bund der Schweizer im Grossdeutschland). U Luzernu sredinom tridesetih godina 20. stoljeća utemeljio

nacionalsocijalističkih krugova Burriju činila je pitanje osjetljivim, pa je hrvatska strana morala voditi računa i tome. Problem je riješen kompromisom nakon Milkovićeve sastanka s novim ministrom vanjskih poslova dr. Milom Budakom i njemačkim poslanikom Siegfriedom Kascheom, održanim u svibnju 1943. godine. Hrvatske su vlasti izišle ususret Bernu time što su na mjesec dana zabranile djelovanje agencije IPA. Ona je kasnije ipak nastavila djelovati, ali uz uvjet da ne napada Švicarsku i njezinu politiku, pa je to postignuće švicarska diplomacija smatrala svojim krupnim uspjehom.⁹²

Brožičević je, prema njemačkim podacima iz lipnja 1943., u Švicarsku otputovao u društvu s konzulom Kaestlijem.⁹³ Milkovićeve izvješća koja donosimo u prilogu, međutim, govore da je već nekoliko mjeseci ranije stigao iz Beča. U izvješćima predstavnicima HSS-a u Londonu, Stjepan Jakšeković u lipnju i srpnju 1943. piše kako je Brožičević (sic!) intimni suradnik ministra Lorkovića i glavnog ravnatelja (kasnije ministra) Josipa Cabasa, i kako ga je Milković "ubacio" kao svog pouzdanika u jugoslavensko poslanstvo u Bernu.⁹⁴ Dok su njemački obavještajci stalno sumnjivali Brožičevića da je zapravo agent britanske obavještajne službe, Milkovićeve izvješća pokazuju da je između njega i Brožičevića suradnja bila više nego dobra. No, kasnije su se, prema nekim podacima, ipak sukobili, ali razlog tog sukoba nije sasvim jasan. Po svemu sudeći, Brožičević se na poziv iz Zagreba odbio vratiti u domovinu, te je sredinom 1945. preselio u Francusku.⁹⁵ U svakom slučaju, dok je izvještavao iz Švicarske, njegova su izvješća, prema svjedočenju ministra vanjskih poslova Alajbegovića, dostavljana Paveliću.⁹⁶

Međunarodnu novinsku agenciju (Internationale Presse-Agentur) koja je 1938. zabranjena, pa je sjedište prebacila u Beč. Burri je prvi Švicarac komu je 1943. oduzeto švicarsko državljanstvo. U odsutnosti je 1942. osuđen na pet, a nakon rata na 20 godina tamnice koju je dijelom i izdržao. (G. EGLOFF, 2011.)

⁹² T. JONJIĆ, 1999., 277. Problemom Burrija i njegove agencije u kontekstu švicarsko-hrvatsko-njemačkih odnosa bavile su se švicarske savezne vlasti i nakon rata, u izvješću o protudemokratskim aktivnostima koje su se ticale Švicarske u razdoblju od 1939. do 1945., što ga je vlada (Savezno vijeće) podnijela Saveznoj skupštini pred kraj 1945. godine. Usp. "Rapport du Conseil fédéral à l'Assemblée fédérale concernant l'activité antidémocratique exercée par des Suisses et des étrangères en relation avec la période de guerre de 1939 à 1945 (motion Boerlin), Première partie (du 28 décembre 1945.)", Feuille fédérale, 98/1946, Vol. I, Nr.1, Berne, 1946, passim.

⁹³ HDA, Arhiv H. Helma, k. 18, sv. Engleska obavještajna služba K – P, br. 1 – Kaestli dr. Frederic. Ti podatci se ponavljaju i u već citiranim Helmovim dokumentima koji se odnose na Brožičevića.

⁹⁴ LJ. BOBAN, 1985, 127, 130.

⁹⁵ T. JONJIĆ, 1999, 277-278; V. A. RAIĆ, 1960, 54.

⁹⁶ B. KRIZMAN, 1983, II, 49.

Unatoč tome što je nekako premošten spor oko Burrija i Brožičevića, aktivnost J. Milkovića, koja je svjedočila o nastojanju NDH da na neutralnome, švicarskom terenu paralizira djelatnost jugoslavenske propagande i eventualno uspostavi kontakte sa Saveznicima, i dalje je bila trn u oku švicarskim vlastima. Generalni konzul Kaestli registrirao je kako je Milković svoju zadaću shvatio ustaški: prima velike svote novca, bavi se špijunažom (pa i nadziranjem vlastitih suradnika), a nastoji djelatnost Stalnoga trgovinskog izaslanstva razgranati i na drugim područjima.⁹⁷ U tajnome izvješću Bernu, Kaestli je 27. svibnja 1943. podsjetio na svoj povjerljivi dopis od 30. ožujka te godine, u kome se javljalo o navodnim Pavelićevim pripremama za odlaskom u Švicarsku, upravo u Zürich. O tome je generalni konzul u međuvremenu izvješćivao i usmeno. Gestapo sada, piše Kaestli krajem svibnja, širi glasine da je njegov (Kaestlijev) nedavni put u Švicarsku uslijedio u dogovoru s Pavelićem: budući da je poglavniku uskraćena viza u samome konzulatu u Zagrebu, Kaestli je problem trebao osobno riješiti u Bernu. Tim glasinama Nijemci hoće pripremiti javnost na uklanjanje Pavelića i preuzimanje vlasti u Hrvatskoj. No, njemački ugled drastično je opao i hrvatska javnost takvo rješenje ne bi rado gledala.⁹⁸

Nije moguće utvrditi, je li Pavelić ili tko iz hrvatskoga državnog vrha doista diskretno tražio švicarsku vizu. Da glasine koje je, prema Kaestliju, širio Gestapo, možda i nisu sasvim bez osnove, potvrđuje činjenica da je Savezni politički departman 13. travnja 1943. dao Kaestliju nalog, da možebitne zahtjeve visokih hrvatskih dužnosnika za izdavanjem švicarskih viza otkloni, ispričavajući se da ih mora proslijediti EJPD (Eidgenössisches Justiz- und Polizeidepartment - Savezni departman za pravosuđe i redarstvo).⁹⁹ Neovisno o tome, je li švicarska vlada takav naputak dala preventivno ili je on bio izdan tek nakon što joj je s hrvatske strane dan povod, posve je očito kako je njemačka obavještajna služba, na temelju informacija koje je dobivala iz "najviših hrvatskih vladinih krugova", već u prvoj polovici 1943. raspolagala pouzdanim obavijestima da Pavelić pokušava zauzeti "švicarski kurs" odnosno preko Švicarske uspostaviti veze sa Saveznicima, ne bi li u slučaju njihove pobjede osigurao "blagonaklon stav neprijateljskih sila prema Hrvatskoj".¹⁰⁰ Zato su Stalno trgovinsko izaslanstvo NDH u Zürichu i Milković njemu na čelu postali potencijalno krupan problem švicarskim vlastima, pa ga one nipošto nisu htjele

⁹⁷ BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 47-48; T. JONJIĆ, 1999, 276.

⁹⁸ DoDiS, Bd. 14, dok. 360, str. 1146-1147.

⁹⁹ DoDiS, Bd. 14, dok. 360, str. 1146-1147, napomena priređivača. Usp. K. A. DELEZE, 1998, 87-88.

¹⁰⁰ S. ODIĆ-S. KOMARICA, 1977, 323-324.

prepustiti slučaju. Iz njihove se perspektive činilo kako se sve što se oko Milkovića i hrvatskog predstavništva u Zürichu događa, može pokazati iznimno važnim, jer je nemoguće da o Milkovićevim aktivnostima ne bi vodili računa jugoslavenski, njemački, talijanski, britanski, pa i drugi obavještajci.

Korisne informacije o Milkovićevu djelovanju dobilo je najprije gradsko redarstvo u Zürichu, a potom i EJPD, od namještenika Stalnoga trgovinskog izaslanstva Stjepana Jakšekovića, koga je Milković vrlo brzo nakon dolaska u Zürich detektirao kao jugoslavenskog agenta.¹⁰¹ Ovaj je već od ranije, dok je još formalno bio namještenik hrvatske države, radio na obnovi Jugoslavije, špijunirajući u korist jugoslavenske izbjegličke vlade.¹⁰² Budući da je dulje od jedne godine bio namještenik Stalnoga trgovinskog izaslanstva, Jakšeković je bio dobro upućen u njegovu pravu svrhu. Znao je da to nije nedužni šalter za izdavanje viza i dostavu vjenčanih listova, nego ga Hrvatska želi pretvoriti u nešto sasvim drugo. U pismu Budaku, tada poslaniku u Berlinu, on 29. travnja 1942. godine piše kako je to "zapravo naše diplomatsko predstavništvo". Posla je u njemu puno, nastavlja Jakšeković, ali: "svakim danom je bolje i sve se više topi led oko ovih neutralnih srdaca i sve se više oduševljavaju za našeg Poglavnika i Hrvatsku. Ovi uspjesi najveći su mi veselje i najbolja pobuda za dalji rad".¹⁰³ No, kad nije imenovan Paskijevićevim nasljednikom na čelu predstavništva, a vojnopolitički razvitak pokazao da državna kola kreću nizbrdo, Jakšeković je odbacio hrvatsku i "prešao na jugoslavensku" putovnicu, pa je postao informatorom jugoslavenske izbjegličke vlade i u švicarskome tisku pod pseudonimom počeo pisati članke protiv ustaša i NDH, ali ne zalažući se za opstanak Hrvatske pod neustaškim ili protuustaškim režimom, nego zagovarajući obnovu reformirane Jugoslavije.¹⁰⁴

¹⁰¹ Dr. Stjepan Jakšeković (23. VIII. 1907.-veljača 1985.), veterinar, ekonomist, diplomat i političar. Prije rata istaknuti pristaša HSS-a. Otpušten iz službe krajem 1941., ali je posredovanjem svog pašanca, ministra šuma i ruda Ivica Frkovića, te tadašnjeg ministra udružbe Lovre Sušića, u veljači 1942. poslan u Stalno trgovinsko izaslanstvo NDH u Švicarskoj kao izaslanik za poljodjelska pitanja. Uspostavlja kontakte s predstavnicima HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i pod pseudonimom surađuje u bazelskom dnevniku *Basler Nachrichten*, koji njegove članke često objavljuje kao uvodnike. Uklonjen iz službe u lipnju 1943., a službeno otpušten u siječnju 1945. Ostaje u Švicarskoj, a kasnije preseljava u SAD. U poodmakloj dobi, 1974., oženio udovicu bana Šubašića, Vlastu Šubašić. (Lj. BOBAN, 1985, 109; *Tko je tko u NDH*, 168.) O Jakšekoviću v. i: HDA, Arhiv H. Helma, k. 17, sv. Državni aparat NDH A – L, br. 88.

¹⁰² Neprecizno navodeći da je Jakšeković radio "u Konzulatu NDH", Boban je objavio više njegovih izvješća jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi (Lj. BOBAN, 1985, 109-144.)

¹⁰³ HDA, Osobni fond Mile Budaka, k. 3, sv. 7, br. 51.

¹⁰⁴ O jugoslavenskom tonu uvodnika u *Basler Nachrichten* javljao je generalni konzul dr. Vicko Svilokos u "Tjednome političkom izvještaju, Milano, dne 11. listopada 1942.", koji je

Još u vrijeme kad je Jakšeković Budaku dodvornički hvalio "našeg Poglavnika", jugoslavensko je poslanstvo u Bernu dobivalo tajno načinjene fotografije službene korespondencije hrvatskog predstavništva u Zürichu, naslovljene na njegovo ime.¹⁰⁵ Od rujna 1942. on redovito izvješćuje predstavnike HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, po stranačkome poslu putuje u Italiju i u Španjolsku, a poslije će se pohvaliti da je prvi u švicarskome tisku napisao pozitivan članak o Titu i partizanskom pokretu.¹⁰⁶ Iako je potpuno svjestan da je jugoslavenska diplomacija u Švicarskoj protuhrvatski orijentirana i da za nju postoji samo četnički vođa Draža Mihailović i Srbi, Jakšeković o jugoslavenskome poslanstvu govori kao o "našem poslanstvu", a s prvacima HSS-a dopisuje se i posredovanjem jugoslavenskoga konzulata.¹⁰⁷

Milković je, očito, imao previše iskustva u konspirativnom radu da bi mu Jakšekovićeve aktivnosti promaknule, pa je ovaj u lipnju 1943. na Milkovićevu inicijativu uklonjen iz Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH.¹⁰⁸ Budući da je njegova viza u Švicarskoj bila skopčana s radom u izaslanstvu, pa je zbog prestanka te dužnosti morao napustiti teritorij te države, Jakšeković je 12. rujna 1943. uložio priziv protiv odluke o prestanku prava boravka u Konfederaciji. Pred švicarskim je vlastima optužio Milkovića da je "ortodokсни ustaša", koji nema pojma o trgovačkim i gospodarskim poslovima, nego je na području Konfederacije razvio "veliku propagandnu akciju u korist ustaškog režima", pa njega, Jakšekovića, progoni zbog toga što u tome ne želi sudjelovati, a i inače ga smatra politički sumnjivim.¹⁰⁹ Dok je na jednoj strani optuživao hrvatske vlasti, Jakšekovićeve korespondencija jasno pokazuje da je istodobno tražio angažman na protivnoj, jugoslavenskoj strani. On je, naime, prilično neskriveno, ali sasvim neuspješno aspirirao na namještenje u jugoslavenskim diplomatsko-konzularnim predstavništvima, ili bar na dopisništvo kojega

Generalni konzulat NDH u Milanu dostavio ministru vanjskih poslova. (HDA, Generalni konzulat NDH u Milanu, V. T. broj: 55/42.) U Zagrebu se nije znalo da je Jakšeković autor uvodnika u bazelskom dnevniku, ali se zalaganje za "jugoslavensko rješenje" u njima, prema Kaestlijevima izvješćima, tumačilo kao srpska propaganda. (BAR, 2300 Zagreb, Bd. 7, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1943), 15. 12. 1943; Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 11. 1. 1944.)

¹⁰⁵ Usp. izvješće Generalnoga konzulata Kraljevine Jugoslavije u Zürichu od 12. svibnja 1942. (LJ. BOBAN, 1988, I, 103-104.), kao i izvješće jugoslavenskog poslanstva u Bernu ministarstvu vanjskih poslova od istog dana, u: Lj. BOBAN, 1985, 120.

¹⁰⁶ LJ. BOBAN, 1988, II, 259, 318, 324. U tom su djelu, naime, na str. 255-364. objavljeni opširni dijelovi Jakšekovićeve korespondencije 1944.-1946. godine.

¹⁰⁷ LJ. BOBAN, 1988, II, 267, 320.

¹⁰⁸ Iz Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH odstranjen je Milkovićevom odlukom od 25. lipnja 1943. (K. A. DELEZE, 1988, 104.)

¹⁰⁹ K. A. DELEZE, 1988, 104.

projugoslavenskog lista hrvatskog iseljništva. Nade su mu naročito porasle u drugoj polovici 1944. godine, nakon Šubašićeva sporazuma s Titom, kad mu se učinilo da će Šubašić na poziciji ministra vanjskih poslova po kratkom postupku riješiti i njegove egzistencijalne probleme. Dakle, vjerojatno je Jakšeković imao ne samo političkih, nego i osobnih razloga za denunciranje Milkovića švicarskim redarstvenim vlastima.¹¹⁰

Kao što se vidi iz Kaestlijeve napomene o Milkovićevoj špijunskoj aktivnosti, švicarsko redarstvo te obavijesti nije zatajilo pred svojom diplomacijom, pa se one doprle i do konzulata u Zagrebu. No, u izvješću od 8. listopada 1943. godine Jakšeković piše kako mu je njegov sugovornik iz EJPD-a kazao, između ostaloga, da je Milković puno spretniji nego što Jakšeković misli. Po svemu sudeći je uspio zavrbovati dva Hrvata zaposlena u jugoslavenskom poslanstvu u Bernu, Šimu Pelicarića i Mladena Mažuranića, pa je tim putem, kao i indiskrecijom mons. Augustina Juretića, doznao da je Jakšeković suradnik jugoslavenske izbjegličke vlade.¹¹¹ Je li put bio baš takav, ostaje otvoreno pitanje, no posve je očito da je Milković vrlo brzo i vrlo precizno u svome nominalnom suradniku prepoznao jugoslavenskog agenta. Njegova se (protu)obavještajna aktivnost nije zaustavila samo na tome. Trinaestak mjeseci kasnije, Jakšeković piše Šubašiću da je Milković od Mažuranića za novac dobivao važne obavijesti, a tu vezu kasnije je preuzeo i Milkovićev nasljednik dr. Josip Cabas.¹¹²

Kad je smijenio i iz Stalnoga trgovinskog izaslanstva izbacio Jakšekovića, Milković je pokušao u njemu namjestiti Z. Cihlara i Dragutina Kostelca.¹¹³ Kaestli je sredinom srpnja 1943. javljao da su obojica iznimno lojalni hrvatskom režimu, i da se Kostelac, inače zet ustaškoga gradonačelnika Zagreba, bavio tajnim radom još dok je radio u hrvatskome poslanstvu u

¹¹⁰ Prema poratnom, neprovjerljivom iskazu Marija Maričića u istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima, o Milkoviću je vrlo nepovoljno mišljenje imala i Z. Smrekar. (B. KRIZMAN, 1983, II, 84.)

¹¹¹ LJ. BOBAN, 1985, 138.-140.

¹¹² LJ. BOBAN, 1988, II, 303.

¹¹³ Ing. Dragutin Karlo Kostelac (Otočac, 1909. – Buenos Aires, 1969.), kao hrvatski nacionalist, zbog revolucionarne djelatnosti u skupini Vlade Singera, robijao u Srijemskoj Mitrovici od 1933. do 1935., zatim u Zagrebu završava studije na Visokoj ekonomskoj i komercijalnoj školi. Bio je asistent prof. Filipa Lukasa, a oženio kćer načelnika grada Zagreba, Ivana Wernera. U doba NDH u diplomatskoj odnosno konzularnoj službi (u Bukureštu, Berlinu i u Grazu). Nakon rata ostaje u emigraciji, gdje je i dalje politički aktivan, djelujući u državotvornom smjeru. Od 1951. do 1958. bio tajnik Hrvatske republikanske stranke, koju je 1951. u Buenos Airesu osnovao Ivan Oršanić. Suradivao u stranačkom glasilu *Republika Hrvatska*.

Berlinu. Zbog toga je švicarski konzul smatrao kako bi trebalo što više otežati s time da im se izda viza.¹¹⁴ Policija za strance je sredinom rujna 1943. ocjenjivala kako su obojica "politički opterećeni", što znači da će u slučaju preokreta na Balkanu ostati u Švicarskoj, koja nipošto nema interesa da se broj izbjeglica u njoj poveća.¹¹⁵

U međuvremenu je slabio Milkovićev položaj. Kaestli je 15. rujna 1943. javljao kako ministar vanjskih poslova (M. Budak) predbacuje Milkoviću manjak sposobnosti i marljivosti, dok mu iz resora državne riznice i gospodarstva spočitavaju rastrošnost i slabu djelotvornost. No, to ne će imati nikakvih posljedica na Milkovićev položaj sve dotle dok on uživa Poglavnikovo povjerenje, a ono je dosad nepoljuljano.¹¹⁶ Švicarske su vlasti i dalje otežale s dopuštenjem da se poveća broj zaposlenika Stalnoga trgovinskog izaslanstva, navodeći kako je ono potpuno nebitno za izgradnju trgovinskih odnosa, te se hrvatska misija zapravo u cijelosti bavi obavještajno-političkom aktivnošću. Pomni nadzor koga su švicarske službe poduzele o tome ne ostavlja nikakve dvojbe: glavno područje rada gospodina Milkovića i njegovih suradnika je političko i obavještajno.¹¹⁷

Milković je, dakako, bio svjestan da otežanje s rješavanjem njegovih zahtjeva ima dublje političke razloge, pa je švicarskomu generalnom konzulu u Zagrebu spominjao i mogućnost svoga povlačenja.¹¹⁸ U listopadu i u studenome 1943. boravio je u Zagrebu, a po povratku u Zürich ustanovio je da su mu beriva drastično smanjena, slijedom čega će početkom 1944. morati napustiti vilu u kojoj je stanovao. Te mjere štednje pogodile su ne samo njega, nego i drugo osoblje predstavništva.¹¹⁹ Vijest da je ministar dr. Stijepo Perić smanjio beriva diplomatima NDH, "naročito u Švicarskoj", očito nije bila osobita tajna: publicist Josip Horvat je smatrao da se Perić time "neće (...) preporučiti gore", tj. kod Pavelića.¹²⁰ Budući da sa švicarske strane nisu povoljno riješeni ni Milkovićevi zahtjevi da se poveća broj osoblja, uslijed čega će, javlja Kaestli 1. prosinca 1943., i Kostelac i Cihlar morati ostati u Zagrebu, Poglavnik je nezadovoljan do te mjere da je navodno Milkoviću najavio kako razmišlja o retorzijama protiv Švicarske, koje bi se mogle protegnuti i na švicarske

¹¹⁴ K. A. DELEZE, 1998, 104.

¹¹⁵ K. A. DELEZE, 1998, 104-105.

¹¹⁶ K. A. DELEZE, 1998, 105. Između Budaka i Milkovića bilo je nesuglasica još u emigraciji, ali nije moguće utvrditi jesu li se one protegle i na razdoblje nakon proglašenja NDH.

¹¹⁷ K. A. DELEZE, 1998, 105.

¹¹⁸ K. A. DELEZE, 1998, 105.

¹¹⁹ K. A. DELEZE, 1998, 105.

¹²⁰ J. HORVAT, 1989, 31. Horvatovi zapisi, kao što se spominje u nastavku ovog teksta, zapravo nisu dnevnik u pravome smislu riječi.

državljanu u Hrvatskoj.¹²¹ Na tu je tvrdnju, za koju očito nije bilo drugog izvora osim samoga Milkovića, Kaestli uzvratilo kako je hrvatska, a ne švicarska strana prekršila načelo reciprociteta, pa bi bilo kakva retorizacija imala loš odjek.¹²²

Ako je posredno i prijetio Bernu, Pavelić nije bio spreman na sukob sa Švicarskom koja je bila jedan od malobrojnih hrvatskih prozorčića prema protuosovinskoj strani, pa je već 30. prosinca 1943. švicarski generalni konzul brzojavno izvijestio svoju vladu da je Milković opozvan i da se mora odmah vratiti u Hrvatsku.¹²³ No, vijest je ipak bila preuranjena. Krajem ožujka 1944. Milković se vratio u Zürich i ponovno preuzeo mjesto šefa Stalnoga trgovinskog izaslanstva, kako bi ga, navodno, napustio nakon što mu supruga rodi.¹²⁴ Također je Stalno trgovinsko izaslanstvo NDH početkom 1944. dobilo obavještajno pojačanje: već od studenoga 1943. započele su pripreme da se u Švicarsku pošalje apsolutno prava Slavko Wolfram, rođ. 1919. u Sarajevu, po zanimanju novinar. Iako je bio potpuno zdrav, Wolframu je Pavelićev osobni liječnik prof. dr. Mile Budak krajem siječnja 1944. priredio liječnički nalaz i preporučio liječenje od plućnih bolesti u Švicarskoj. Tamo je Wolfram imao djelovati po Milkovićevim nalogima, povezati se s drugim hrvatskim agentima i djelovati prema Saveznicima, te pokušati uspostaviti bližu vezu sa Zdravkom Šutejom, sinom dr. Jurja Šuteja, ministra u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi.¹²⁵ Prema njemačkim podatcima, u ožujku 1944. sa sličnom je zadaćom u Švicarsku poslana barunica Nada Ottenfels, koja je namještena u Stalnome trgovinskom izaslanstvu, ali bez ikakve plaće. Ona je svoja obavještajna izvješća u Zagreb također slala preko Milkovića.¹²⁶ No, kasnije će se pokazati da je barunica Ottenfels bila blisko povezana s Nijemcima, a Wolfram je pod pseudonimom "Ibro" također radio za njemačku obavještajnu službu koja je tako došla u posjed nepobitnih dokaza da Milković koordinira tajnom hrvatskom aktivnošću u neutralnoj Švicarskoj.¹²⁷ Zasad je moguće samo nagađati o tome, jesu li podatci o toj hrvatskoj operaciji procurili i do

¹²¹ K. A. DELEZE, 1988, 106.

¹²² K. A. DELEZE, 1988, 106.

¹²³ K. A. DELEZE, 1988, 106.

¹²⁴ K. A. DELEZE, 1988, 106.

¹²⁵ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip. Iz drugih obavještajnih izvješća sadržanih u istoj arhivskoj zbirci moglo bi se zaključiti kako su se Nijemci preko Slavka Wolframa te Z. Šuteja htjeli infiltrirati u jugoslavensku izbjegličku vladu. Skoro je suviše napominjati: fragmentarnost sačuvanih obavještajnih podataka i njihova mjestimična proturječnost sile na krajnji oprez pri svakom korištenju, a poglavito pri pokušaju njihove interpretacije.

¹²⁶ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip.

¹²⁷ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip.

jugoslavenskoga partizanskog vodstva, s obzirom na to da se općenito smatra kako je Pavelićev liječnik M. Budak preko svoje supruge bio povezan s partizanima.

Također se na sadašnjem stupnju istraženosti problema ne može sa sigurnošću reći ono što je sasvim moguće: da je tim prividnim pojačanjima hrvatske obavještajne mreže u proljeće 1944. godine Milković bio kompromitiran, pa je zbog toga morao napustiti službu. Naravno, moguće je i da su razlozi njegova odlaska iz hrvatskog predstavništva u Švicarskoj bili druge prirode. Horvat je 24. ožujka 1944. zabilježio kako mu je Pavao Tijan rekao da Milković kani "napustiti diplomaciju i politiku i povući se u građanski život".¹²⁸ No, po svemu sudeći, na čelu Stalnoga trgovinskog izaslanstva u Zürichu ostao je do svibnja 1944. godine.¹²⁹ Prema nekim, zasad još uvijek ne sasvim pouzdanim podacima, sredinom prosinca te godine otpušten je iz državne službe.¹³⁰ Nakon toga se više nije vratio u domovinu, iako su mu iz ministarstva vanjskih poslova upućivani višekratni pozivi. Doglavnik M. Budak je poratnome saslušanju pred jugoslavenskim komunističkim istražiteljima izrazio mišljenje da je Milković smijenjen otprilike u isto vrijeme kad je i on, Budak, otišao s mjesta ministra vanjskih poslova "radi toga, što je iz Švicarske donio popis pologa neke gospode u Švicarskoj (Tortiće i drugi), pa su mu oni slomili vrat".¹³¹ Nije Budak naveo koji su, uz bivšeg HSS-ovca Janka Tortića, ti "drugi", čije bi novčane pologe u Švicarskoj – očito stečene na problematičan način – Milković otkrio. Začudujuće je, ali se prema tom zapisniku čini da ta stvar nije potanje zanimala ni jugoslavenske istražitelje. U svakom slučaju, nisu u tom pogledu postavljali dodatna pitanja. Zbog toga nije moguće ispitati ni pouzdanost Budakovih tvrdnji, dakle, ni to je li Pavelić krajem 1943. žrtvovao Milkovića i pod Tortićevim pritiskom, možda i zato da ne ugrozi pregovore s vodstvom HSS-a.

No, unatoč svemu tome, razlozi Milkovićeve odlaska s mjesta šefa Stalnoga trgovinskog izaslanstva (kao ni razlozi njegova nevraćanja u domovinu) zasad nisu sasvim jasni, a u njihovu rasvjetljavanju pomogli bi ne samo hrvatski ili njemački dokumenti, nego i švicarsko arhivsko gradivo,

¹²⁸ J. HORVAT, 1989, 66.

¹²⁹ Njemački obavještajni izvori njegov odlazak datiraju u lipanj 1944. godine. (HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip) U svakom slučaju, Jareb je u krivu kad, ne navodeći izvora, tvrdi da je na položaju u Zürichu Milković ostao "do konca rata". (J. JAREB, 1995, 13.)

¹³⁰ M. RUPIC, 1997, (1), 274.

¹³¹ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

budući da su Švicarci pomnjivo obavještajno nadzirali hrvatske dužnosnike u svojoj zemlji. Kao što je spomenuto, Milkovićevo neslaganje s tadašnjim hrvatskim ministrima vanjskih poslova, najprije M. Budakom, a onda u puno većoj mjeri sa S. Perićem, bilo je poznato i švicarskoj diplomaciji: oba su ministra Milkoviću kresali novčana sredstva za rad, a u tom ograničavanju djelatnosti Stalnoga trgovinskog izaslanstva u Švicarskoj prednjačio je Perić, koji je imao potporu nekih visokih državnih dužnosnika koji su smatrali da se izaslanstvo ne bi smjelo baviti političkim, nego samo gospodarskim poslovima.¹³²

Ali, da stvar nije tako jednostavna, ne proizlazi samo iz činjenice da je Milković u Švicarsku i otišao upravo radi obavještajno-diplomatske, a ne trgovačke aktivnosti, nego i to da je nakon svog odlaska s mjesta šefa Stalnoga trgovinskog izaslanstva zadržao mogućnost šifrirane komunikacije sa samim Poglavnikom.¹³³ Nema podataka ni o učestalosti ni o sadržaju te komunikacije, ali je već njezino postojanje intrigantno: zašto je Pavelić zadržao tajnu, šifriranu vezu sa svojim nekad bliskim suradnikom, ako mu je taj u međuvremenu okrenuo leđa? Je li taj razlaz bio fingiran i je li ga Pavelić, tad već višedesetljetni konspirativac, krio i od većine svojih bliskih suradnika, a napose od državnih institucija koje su, poput Ministarstva vanjskih poslova, kako je bilo općepoznato, bile popločane njemačkim agentima? Nakon što nije uspio postići svrhu svoje misije kao državni dužnosnik, nije li Milković tu istu svrhu trebao postići kao čovjek koji je došao u nemilost državnih vlasti i koji bi već zbog svoje dugogodišnje bliskosti s državnim poglavarom, mogao i morao biti zanimljiv savezničkim obavještajnim službama?

Da Milković jedno govori, a drugo radi, njemački obavještajci nisu dvojili. Oni su krajem rujna 1944. bilježili kako Milković, koji je nakratko došao u Zagreb, u kontaktima s Nijemcima odnosno s obavještajcem Mahlbergom ističe svoju lojalnost i moli da i Nijemci podupru njegovo nastojanje da ostane u Švicarskoj, ali je sve to neiskreno: nema nikakve dvojbe da je on radikalni katolik i neprijatelj Njemačke, što znači da radi za neprijateljske interese, pa s njemačkim obavještajcima kontaktira samo iz protuobavještajnih pobuda.¹³⁴ Da je ta procjena bila ispravna, govori već podatak da se Milković bez ikakvih poteškoća vratio u Švicarsku. Time nisu iscrpljeni podatci koji sugeriraju da je Milković i dalje djelovao u dosluhu s

¹³² BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1942-1943, 48-49. Usp. izvješće generalnoga konzula Kaestlija iz siječnja 1944. (BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 24. 1. 1944.)

¹³³ K. A. DELEZE, 1998, 107.

¹³⁴ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip.

Pavelićem (iz čega bi moglo proizlaziti da se na pozive ministarstva oglušio i ostao u Švicarskoj kako bi s manje izložene pozicije mogao djelovati u istom smjeru, a možda i zato da ne bi pao u ruke Nijemcima). Naime, postoje neke naznake da je Pavelić krajem 1944. i početkom 1945. primio tajne sovjetske ponude koje bi uključivale opstanak hrvatske države. Neki od sudionika tih navodnih pregovora u tom kontekstu pripisuju Milkoviću važnu posredničku ulogu.¹³⁵ Ona, naravno, ne bi morala nužno biti povezana s njegovim formalnim ostankom u državnoj službi. To je njemačkim obavještajcima bilo posve jasno: činjenica da on i nakon smjene dolazi u Zagreb (u rujnu 1944.), pa se opet vraća u Švicarsku, upućuje na zaključak da i dalje obavještajno djeluje "u najmanju ruku sa prećutnim podnošenjem hrvatskih oficijelnih mesta".¹³⁶

Na stvarnu Milkovićevu ulogu nakon odlaska s čela Stalnoga trgovinskog izaslanstva tračak svjetla baca izvješće dr. Grge Ereša, koji je krajem listopada 1944. otputovao u Švicarsku u sklopu pokušaja da se očuvaju novac i dragocjenosti NDH pohranjene u toj zemlji. Ereš je početkom studenoga te godine u Zürichu razgovarao s nekolicinom hrvatskih intelektualaca, a susreo se je i s Milkovićem, na njegov (Milkovićev) zahtjev. Potom je izvijestio ministra vanjskih poslova dr. Mehmeda Alajbegovića da je Milkovića uzalud nagovarao na povratak u Hrvatsku, ukazujući mu na to da on "kao ustaša stavlja u veliku nepriliku ustaške krugove radi svojega postupka[,] našto mi je rekao, da će se čim mu prilike dozvole vratiti u Hrvatsku". Ereš je, međutim, bio uvjeren da se Milković zasad ne će vratiti, ali je smatrao kako je i dalje "ostao na pravoj liniji".¹³⁷

U srpnju 1947. Ereš je ispriopovijedao jugoslavenskim istražnim tijelima kako je on u listopadu 1944. poslan u Švicarsku da u ime državnih vlasti podigne novac i zlato deponirano u švicarskim bankama. Pri polasku mu je ministar Alajbegović dao pismo za Milkovića, koje je Ereš ovomu i predao. Prigodom susreta mu je Milković kazao kako su mu pristupili predstavnici sovjetske diplomacije s ponudom da NDH kapitulira pred "Rusima". Milković je tražio da se ta ponuda prenese predsjedniku vlade dr. Nikoli Mandiću. Ereš je to i učinio, a Mandić mu je kazao kako će stvar prenijeti Poglavniku. Uskoro je uslijedio ugovoreni Milkovićev brzojavni poziv Erešu, koji je imao donijeti povratnu informaciju od Pavelića. Pavelić nije bio nesklon tomu da se "spasi što je moguće spasiti i da Rusima kažemo da ako je birati između Rusa i Engleza, da ćemo ići sa Rusima". U nizu kontakata s Milkovićem Ereš je

¹³⁵ Opš. J. JAREB, 1995, 13. i dr. Jareb spada u one koji ne dvoje o pouzdanosti takvih svjedočenja, unatoč tomu što čitava konstrukcija počiva na problematičnoj logici i isključivo na svjedočenjima suvremenika koji su za svoje poratne tvrdnje mogli imati i druge motive.

¹³⁶ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip.

¹³⁷ J. JAREB, 1997, 179.

zaključio da ovaj komunicira i s nekim Ljubićem, koji je Titov predstavnik u Švicarskoj i koji je upućen u čitavu stvar. Pavelićevu izjavu da je spreman pregovarati i sa Sovjetima Milković je prenio sovjetskom predstavniku u Ženevi, ali sa sovjetske strane nije došao odgovor.¹³⁸

Sâm je Milković, očito, više puta pisao ministru Alajbegoviću. U pismu od 20. prosinca 1944. jetko primjećuje da ga ministar i ministarstvo ignoriraju te mu uskraćuju beriva i pozivaju ga natrag u Hrvatsku, na dužnost koja nije potanje označena. No, on smatra da ga važnije stvari zadržavaju u Švicarskoj, i podsjeća na to da je o tome obavijestio Poglavnika. Ne opisuje potanje o čemu je riječ, ali dodaje da je to "u vezi sa stanovitim predstojećim događajima i na korist Hrvatske". U istome pismu traži da mu se isplate uskraćena beriva za razdoblje od veljače 1943. do uključivo lipnja 1944., te da mu se dostavi potanko opisani informativni i promičbeni materijal.¹³⁹

Iz Alajbegovićeve pisma Cabasu od 9. siječnja 1945. proizlazi da ministru ni tada nisu bile poznate sve pojedinosti o Milkovićevoj misiji u Švicarskoj, a imao je proturječne podatke čak i o berivima koja su mu isplaćena. Zato je odobrio da se Milkoviću produlji putovnica do kraja ožujka i zatražio da se ispita stanje s isplatom beriva.¹⁴⁰ I ta ministrova neupućenost u status dojučerašnjeg namještenika njegova resora sugerira kako je Milković i tada komunicirao izravno s Pavelićem, bez posrednika u Ministarstvu vanjskih poslova. Cabas je već 15. siječnja odgovorio Alajbegoviću, nepovoljnim riječima opisujući Milkovićevu policijsko-špijunsku aktivnost i napominjući da "švicarska obavještajna služba o tome zna nešto više, jer je g. Milković pod njenom stalnom pazkom, pogotovo nakon što se vrlo često sastaje s g. Erešom". Ta formulacija ne ostavlja dvojbe o tome da je Cabas smatrao kako ga pravovjerni ustaše poput Milkovića i Ereša drže postrance, no o Milkovićevim berivima nije u tom pismu spomenuo ni riječi.¹⁴¹

¹³⁸ Usp. izvadak iz Erešova saslušanja u: J. JAREB, 1997, 243-246. Naravno, s krajnjim oprezom treba promatrati Erešovu tvrdnju jugoslavenskim komunistima, da je Pavelić izjavio kako bi se između Engleza i Sovjeta radije odlučio za Sovjete. Također je zanimljivo da u tom Erešovu iskazu nije konkretizirano što bi Hrvatska dobila zauzvrat! Pavelić, recimo, o tim istim događajima govori suprotno: da su sovjetske ponude uključivale opstanak hrvatske države, ali ih je on odbio kao uvjereni protukomunist. Kao što se Ereš 1947. usteže govoriti o opstanku hrvatske države, tako ni Pavelićeve tvrdnje ne treba uzeti zdravo za gotovo. Njegov je antikomunizam bio općepoznat, ali ni ovdje ne valja smetnuti s uma da je takve izjave davao naročito u vrijeme kad se ponovno pokušao politički aktivirati i uključiti u protukomunističke tendencije u zapadnome svijetu.

¹³⁹ J. JAREB, 1997, 202-204.

¹⁴⁰ J. JAREB, 1997, 206-207.

¹⁴¹ J. JAREB, 1997, 212-214. Ministar državne riznice dr. Vladimir Košak naveo je u poratnoj istrazi (1947.) kako je Ereš zapravo bio vođa "ustaške pratnje" potpredsjednika Hrvatske

Neuspjeh akcije sa Sovjetima – ako je ona uopće postojala i ako nije bila tek Milkovićevo pokušaj da opravda svoj ostanak u Švicarskoj – značio je konačni Milkovićevo silazak s hrvatske političke pozornice. Ipak, iako je posljednjih mjeseci postojanja NDH bio izvan svih struktura vlasti, i on se našao među onim novinarima koje je Sud časti Društva novinara Hrvatske ujesen 1945. proglasio zločincima.¹⁴² Švicarski Savezni departman za pravosuđe i policiju u ožujku 1946. je ocijenio kako se Milković snažno eksponirao svojom ranijom političkom djelatnošću, "koja se u danas uobičajenoj terminologiji označava fašističkom". Zato ga svakako treba smatrati nepoćudnom osobom, pa ga valja internirati ili u radnome logoru ili u kakvome izbjegličkom kampu, ovisno o njegovu zdravstvenom stanju. U pravnom bi smislu takav postupak bilo lako opravdati, a time bi se, između ostaloga, izbjegao i pritisak jugoslavenske vlade.¹⁴³

Milkovićevo izručenje Jugoslaviji očito nije dolazilo u obzir, a nije jasno zašto je tako, ako je Milković već godinama bio na zubu švicarskih vlasti.¹⁴⁴ Očito je i on tražio načina da se skloni na sigurno, pa je planirao otići u Južnu Ameriku. Poznat je, naime, podatak da je Savezni politički departman 22. srpnja 1947. požurivao redarstvene vlasti da Milkoviću izdaju osobne dokumente, kako bi ovaj mogao otputovati u Argentinu.¹⁴⁵ Je li do toga doista došlo, nisam uspio utvrditi. Nema podatka da se je u poratnom razdoblju miješao u hrvatsku emigrantsku politiku, a nisu suglasni ni podatci o njegovoj smrti. Sva ta tajnovitost skopčana s Milkovićevo poratnom sudbinom izaziva dodatna pitanja i u svezi s njegovim djelovanjem u vrijeme rata. Iako se ponekad tvrdi kako je umro u SAD-u, u sličnim situacijama obično pouzdani J. Jareb navodi da je Milković umro 19. veljače 1966. u Brisagu, gradiću na švicarskoj obali jezera Maggiore.¹⁴⁶ Koji je od dva podatka točan, nisam uspio ustanoviti: u matičnim knjigama Matičnog ureda u Senju navedeno je da je umro "u Brisagu", bez oznake države.

državne banke dr. Junusa Mehmedagića. Ta se pratnja sastojala od najpouzdanijih ustaša i imala je spriječiti bilo kakvu pronevjeru ili manipulaciju hrvatskim državnim zlatom. (Isto, 240-241.)

¹⁴² "Sud časti Društva novinara Hrvatske osudio novinare fašiste intelektualne začetnike i podstrekače ratnih zločina", *Vjesnik Jedinствene Narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, 5/1945, br. 161, Zagreb, 26. listopada 1945, 4, te br. 163, 28. listopada 1945, 4.

¹⁴³ K. A. DELEZE, 1998, 109.

¹⁴⁴ Jugoslavija je, primjerice, uložila silan trud kako bi dobila ranijega guvernera Dalmacije, Giuseppea Bastianinija (1899-1961.), koji se bio sklonio u Švicarsku.

¹⁴⁵ K. A. DELEZE, 1998, 109.

¹⁴⁶ J. JAREB, 1995, 13. Nasuprot tome, Rupiće tvrdi da je nakon rata živio u Austriji, a potom da je odselio u Ameriku, gdje je 19. veljače 1966. umro u Brisagu. (M. RUPIC, 1997, /1/, 274.)

Na čelu hrvatskog predstavništva u Zürichu naslijedio ga je dr. Josip Cabas.¹⁴⁷ Prema švicarskim dokumentima, Kaestli je već 22. veljače 1944. izvijestio Bern kako su Poglavnik i hrvatska vlada na Milkovićevo mjesto odlučili imenovati Cabasa. On će povesti samo dr. Šipraka kao šefa kabineta i još jednu osobu, ako se s time složi švicarska vlada. Cabas nije ustaša, nego je blizak Hrvatskoj seljačkoj stranci, te će u Zürichu predstavljati svoju domovinu, a ne Poglavnika ili ustašku stranku.¹⁴⁸ No, švicarska se vlada s Cabasovim imenovanjem na mjesto šefa hrvatskoga Stalnog trgovinskog izaslanstva suglasila tek 17. svibnja 1944. godine.¹⁴⁹ Zašto je za agremen trebalo čak tri mjeseca, nije jasno. Uskoro je Cabas stupio na dužnost, a jedan od sudionika tzv. afere Lorković-Vokić, veliki župan David Sinčić, u poratnoj je istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima iskazivao kako su i Cabas i dr. Mirko Lamer zapravo radili za HSS.¹⁵⁰ Njemačka je obavještajna služba u lipnju 1944. pomno registrirala kako postoji nakana da se Cabasu kao suradnik pridruži dr. Otto Frangeš [mlađi], čija je šurjakinja Židovka. Sve to upućuje na tendenciju da se uspostave odnosi sa Saveznicima.¹⁵¹ Da ta izvješća nisu bila bez ikakve podloge u stvarnosti, mogla bi sugerirati činjenica da Horvatov dnevnik otkriva kako se dr. Otto Frangeš ml. u to vrijeme živo zauzimao za intenziviranje hrvatsko-švicarske kulturne suradnje.¹⁵² Je li ona bila uvod u njegov planirani odlazak u Švicarsku, ili je služila kao pokriće za druge planove, tek treba ispitati.

Na položaju šefa Stalnoga trgovinskog izaslanstva Cabas je ostao do veljače 1945., kad je demisionirao, te se u pismu švicarskim vlastima vrlo

¹⁴⁷ J. Cabas (Sarajevo, 1900. – Buenos Aires, 1980.), pristaša HSS-a, u doba Banovine Hrvatske na čelu Odjela za veleobrt. Nakon proglašenja NDH ustrojava Odjel za vanjsku trgovinu u sastavu Ministarstva obrta, veleobrt i trgovine, te je 12. studenoga 1941. imenovan pročelnikom tog odjela. Sredinom studenoga iduće godine imenovan glavnim ravnateljem Glavnog ravnateljstva za obrt, veleobrt i trgovinu u Ministarstvu narodnoga gospodarstva, a u listopadu 1943. postao ministrom obrta, veleobrt i trgovine. U svibnju 1944. imenovan glavnikom Stalnoga trgovinskog izaslanstva u Zürichu, a u ožujku 1945. promaknut u rang izvanrednog opunomoćenog ministra. Nakon sloma NDH ostao u emigraciji, a u Jugoslaviji osuđen na deset godina teškog zatvora u odsutnosti. (M. RUPIC, 1997, /2/, 64.)

¹⁴⁸ K. A. DELEZE, 1998, 106-107.

¹⁴⁹ K. A. DELEZE, 1998, 107.

¹⁵⁰ B. KRIZMAN, 1983, II, 62. Sava Kosanović, koji je često kontaktirao s visokim britanskim diplomatima, ustvrdio je kako su ministar Andrija Artuković te M. Lamer, Branimir Jelić i poslanik P. Pejačević imali veze s britanskom obavještajnom službom. (B. KRIZMAN, 1983, II, 194.)

¹⁵¹ HDA, Arhiv H. Helma, k. 28, sv. Državni aparat NDH M – Z, br. 156 – Milković, Josip.

¹⁵² J. HORVAT, 1989, passim.

nepovoljno izrazio o najnovijim mjerama ustaškog režima u Hrvatskoj.¹⁵³ U prvi mah se pomišljalo da će Cabasa naslijediti dr. Stjepan Bogat, ali do toga ipak nije došlo, nego je Stalnim trgovinskim izaslanstvom NDH upravljao savjetnik Dragutin Petri. On je na tome mjestu ostao do kraja rata, a savezne su vlasti tek 15. svibnja 1945. izvijestile kantonalnu vladu u Zürichu da je prestao smisao postojanja izaslanstva, pa se njegovu osoblju više ne može pridavati nikakav službeni status.¹⁵⁴ To znači da je to osoblje čitav tjedan nakon ulaska Jugoslavenske armije u Zagreb nastavilo uživati povlastice koje se uobičajeno priznaju konzularnim službenicima.

Milkovićeve izvješća kao prilog za životopis dr. Vinka Kriškovića

Izvješća diplomatskih službenika (kao uostalom ni druge političke, upravne, vojne i ostale dokumente), ne treba uzimati olako. Često se u njima izvješćuje o susretima kojih nije bilo ili o obavijestima koje su potpuno izmišljene, jer diplomatski službenici zbog neinformiranosti, površnosti, nemara, vlastite taštine ili još prozaičnijih razloga – među kojima težnja da se svide svojoj vladi ili državnomu poglavaru nije na zadnjemu mjestu – počesto izvješćuju neistinito, ne obazirući se na to da neistinitim izvješćima i uljepšavanjem slike navode odlučujuće državne čimbenike na krive zaključke i na donošenje pogrešnih odluka.¹⁵⁵ Zato njihovu historiografsku vrijednost nije uputno veličati, niti je uputno političke odluke državnoga vrha ocjenjivati u svjetlu izoliranih izvješća i očima pojedinih izvjestitelja, budući da vlade i državni poglavari dobivaju različito intonirane izvještaje s različitih strana, pa svoja promišljanja temelje i odluke donose na podlozi brojnih, često proturječnih vijesti i ocjena, nemajući povlasticu koju danas imamo mi, generali poslije svih bitaka: povlasticu da, potpuno svjesni koja su se izvješća pokazala kao činjenice, a koja tek kao glasine ili dezinformacije, bez ikakve odgovornosti odlučujemo unatrag i tako sudimo o povijesti. Drugim riječima, kao i druga vrela, i diplomatska izvješća najčešće mogu poslužiti samo kao putokaz u daljnjem istraživanju, pa trebaju kritičku prosudbu i daljnju potvrdu.

¹⁵³ K. A. DELEZE, 1998, 107-108.

¹⁵⁴ K. A. DELEZE, 1998, 108-109.

¹⁵⁵ Autor ovog članka iz prve ruke može svjedočiti da će budući istraživači hrvatsko-švicarskih odnosa 1993.-1995., budu li se oslanjali na izvješća tadašnjega hrvatskog veleposlanika, u pravilu čitati o susretima kojih nije bilo odnosno o diplomatskim uspjesima koji nisu postojali.

Načelno to vrijedi i za tvrdnje i ocjene Josipa Milkovića iz 1943. godine. No Milkovićeve izvješća – a zasad je u cijelosti poznato samo ovih pet što se donose u prilogu – imaju znatnu vrijednost zbog nekoliko razloga. U prvom redu, iz njih je jasno da Milković u bitnome ne uljepšava hrvatsku poziciju u neutralnoj Švicarskoj, nego objektivno, upravo nemilosrdno javlja kako je ugled hrvatske države na niskim granama te kako vlasti neutralne Švicarske i tamošnja javnost ne pokazuju ni velika interesa niti većih simpatija prema postojanju hrvatske države, a još manje prema režimu koji njome vlada. Drugo, iako nije slijep za ideološko-političku polarizaciju u tadašnjoj Europi, Milković ne prikriva da je znatan dio odgovornosti upravo na hrvatskim vlastima, koje ne pokazuju sluha za švicarske specifičnosti, niti spremnost da promišljeno, koordinirano i organizirano nastupe prema švicarskoj javnosti. Treće, Milković podjednako prenosi vijesti koje su povoljne, kao i one koje su nepovoljne za ratujuću stranu na kojoj se silom prilika morala naći i Hrvatska. I četvrto, njegova su izvješća u solidnom dijelu potvrđena izvješćima švicarske diplomacije te sačuvanim vijestima koje su jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi slali njezini informatori u Švicarskoj.

Iz toga se, dakako, još ne može donositi ocjena o Milkovićevim diplomatskim sposobnostima, ali se očito može zaključivati o njegovu osjećaju odgovornosti i svijesti da je samo istinito izvješćivanje ispravno izvješćivanje. Ujedno su to razlozi koji nam omogućuju da iz svega pet Milkovićevih političkih izvješća u solidnoj mjeri rekonstruiramo diplomatsko-političku aktivnost Stalnoga hrvatskog trgovinskog izaslanstva u Zürichu tijekom 1943. godine i uočimo da je ono bilo sve prije nego puko trgovačko predstavništvo mlade, tek nastale i odmah ratom zahvaćene države. Razumije se da bi slika bila cjelovitija kad bismo raspolagali i redovitim analizama pisanja švicarskoga tiska te ostalim političkim izvješćima, brzojavima, šifriranim porukama i vijestima koje je Milković, kako spominje, slao teklićem ili pouzdanikom, a pogotovo povremenim osobnim, usmenim izvještavanjem ministra vanjskih poslova i državnoga poglavara.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Iz činjenice da prvo Milkovićevo izvješće (od 20. veljače 1943.) nosi redni broj 1., ne može se sa sigurnošću zaključiti kako Paskijević ranije nije slao slična izvješća, jer je moguće da je Milković njihovu numeraciju počeo iznova. U svakom slučaju i prije Milkovićeve dolaska u Švicarsku hrvatsko je Ministarstvo vanjskih poslova primalo preglede pisanja švicarskog tiska. Jedno od njih, ne navodeći mu nadnevka, objavio je A. VOJINOVIĆ, 1995, 221-222. Njegov je potpisnik, Ivo Vučićević, sredinom 1943. službovao u Njemačkoj. (Usp. pismo poslanika Stjepana Ratkovića ministru vanjskih poslova M. Budaku od 2. kolovoza 1943. HDA, OF M. Budaka, k. 2, sv. 5.1, br. 5.)

No, Milkovićeve izvješća osobito su zanimljiva za ocjenu držanja nekoliko uglednih hrvatskih intelektualaca koji su tijekom Drugoga svjetskog rata na dulje ili na kraće vrijeme našli utočište u Švicarskoj i koji su na ovaj ili na onaj način bili povezani s pokušajem utemeljenja Hrvatskoga komiteta, koji je u dosadašnjoj historiografiji zapravo potpuna nepoznanica. Posebno to vrijedi za dr. Vinka Kriškovića i kipara Ivana Meštrovića, oko čijeg su se boravka u Švicarskoj u našoj publicistici, pa čak i u dijelu historiografije isprele legende i domišljanja koja očito imaju malo veze sa stvarnošću.

O Kriškoviću se u Hrvatskoj uopće zna malo: desetljeća prešućivanja i nepravednog zanemarivanja dovela su do toga da prosječan hrvatski intelektualac vjerojatno ne zna da je taj politički mislilac enciklopedijskog znanja i u svoje doba jedan od moćnijih ljudi Hrvatske čak i postojao. Zato je J. Horvat – makar je Kriškovića, u duhu vremena, prikazao kao anakronu karikaturu – zaslužan da je bar donekle izvučen iz zaborava. U svom eseju o Kriškoviću, objavljenom 1965. godine, on ne opisuje potanje Kriškovićevu djelatnost u doba Drugoga svjetskog rata, niti spominje da je ovaj pozdravio uspostavu hrvatske države, a još manje da je u nekim stvarima tijesno surađivao sa samim Pavelićem. Umjesto toga on sugerira da je ovaj bio u uporbi prema ustaškom režimu, a da je u Hrvatski državni sabor zabludio, ne shvaćajući pravo kamo je dovučen. Zato je bilo logično, smatrao je Horvat, da je Krišković "krajem 1942." pošao u emigraciju, ne mogavši trpjeti neslobodu domovine.¹⁵⁷

Uoči sloma druge Jugoslavije objavljen je tobožnji Horvatov ratni dnevnik, za koji pisac nehotice priznaje da ga "prepisuje" godinama nakon rata, ali prešućuje ono što ni priređivač dnevnika nije vidio ili nije htio vidjeti: da je taj "dnevnik" nakon rata ne samo prepisivan, nego i prilagođavan vremenu, pa ga nije sasvim ozbiljno nazivati dnevnikom.¹⁵⁸ U tom "dnevniku" pisac na više mjesta spominje Kriškovića, između ostaloga i tako da ne sasvim jasnom formulacijom povezuje Kriškovića i nastojanje da se papinskoga komornika kneza Erweina von Lobkowitza upotrijebi kao hrvatskog poslanika kod Svete Stolice,¹⁵⁹ što bi sugeriralo da je Krišković imao stanovito, zasad posve

¹⁵⁷ J. HORVAT, 1982, 85-87. Zanimljivo je da Horvat piše kako Krišković, stupajući u Hrvatski državni sabor u veljači 1942., nije znao kamo je "dovučen", ali onda usporedno s time kaže kako Kriškovićevi *Posljednji eseji*, pisani nekoliko godina kasnije, u emigraciji, još odaju Kriškovićevu intelektualnu svježinu, "pronjavost u analizi i kritici". U težnji da svoje poglede uskladi s "novim vidicima", Horvat nije uočio proturječje u vlastitim riječima. Ili je možda htio kazati da je u Kriškovića – koga nakon rata nikad nije vidio niti čuo – tjelesni i umni razvitak išao inverznim putem, pa je u devedesetoj godini života bio intelektualno svježiji nego u osamdesetoj?

¹⁵⁸ J. HORVAT, 1989, 203.

¹⁵⁹ Isto, J. HORVAT, 1989, 112. Lobkowitz je uoči Drugoga svjetskog rata živio u Češkoj, odakle se pred Nijemcima sklonio u Kraljevinu Jugoslaviju, a znatnu pomoć u stjecanju

neistraženog udjela u hrvatskom pokušaju da se izbori ne samo švicarsko nego i vatikansko priznanje NDH. No, ako je nejasna ta formulacija koja bi Kriškovića dovela u vezu s još jednom važnom diplomatskom zadaćom, sasvim je jasna Horvatova bilješka od 25. travnja 1944., da je Krišković, s kojim se Horvat susreo prethodne večeri, upravo otišao u Švicarsku, kao i ona od 25. siječnja 1945., prema kojoj i Kriškovićev i Horvatov bliski prijatelj Z. Cihlar, sin Milutina Nehajeva, pripovijeda kako bi "stari Krišković (...) htio kući".¹⁶⁰

To različito Horvatovo datiranje Kriškovićeve odlaska u Švicarsku – jednom je to bilo krajem 1942., drugi put u travnju 1944. godine – dobit će nevesele posljedice: ne uočavajući razliku, jedni će autori poslije prepisivati jedan, a drugi – drugi datum. Zanimljivo je, međutim, da će i jedni i drugi sumnjivom složnošću previđati Horvatov zapis iz siječnja 1945., onaj o Kriškovićevoj želji da se vrati u Hrvatsku. Ta želja, izražena sedam mjeseci nakon savezničkog iskrcavanja u Normandiji i tri mjeseca nakon što su Titovi partizani s Crvenom armijom ušli u Beograd, teško se ili nikako ne može dovesti u sklad s tezom o Kriškovićevu (ne)dragovoljnom prognaništvu ili emigraciji. Teško je, naime, uvjerljivo tvrditi da se krajem siječnja 1945. u ustašku Hrvatsku hoće vratiti onaj tko je iz nje pobjegao pred kraj 1942., pa i onaj koji je umakao u travnju 1944. godine. Drugim riječima, vijest o Kriškovićevu željkovanom povratku u Hrvatsku neminovno sugerira da su i vrijeme i razlozi njegova odlaska bili nešto drugačiji od onih koje se nekritički ponavlja u poratnim desetljećima.

Sâm Krišković nije pomogao da se ta pomutnja izbjegne. Nakon rata, naime, nije objavio ni slova o svojoj ulozi u hrvatskom pokušaju da pribavi švicarsko priznanje, niti je na bilo koji način spomenuo svoju suradnju s hrvatskim vlastima, a napose sa Stalnim trgovinskim izaslanstvom u Zürichu. Nije to Krišković prešutio zbog skromnosti: njegova autobiografija, pisana u 91. godini, ne odaje čovjeka koji pati od pretjerane skromnosti. Naprotiv, veliča on u njoj svoje uspjehe i postignuća i preko mjere, ali svoj politički životopis ipak okončava događajima iz studenoga 1918. godine, kao da se poslije toga baš ništa nije zbilo.¹⁶¹ Uradio je to Krišković ne iz skromnosti, nego iz opreza, jer je dobro znao – kako je 14. srpnja 1951. pisao Karlu Mirthu – da je Švicarska "najugodnija zemlja za turiste ali za naseljene strance [je] do zla Boga nenasna. Oni su neprestano pod strogim nadzorom policije, imadu sve

jugoslavenskog državljanstva te prava na boravak u Banovini Hrvatskoj pružio mu je, navodno, upravo Krišković. M. RUPIC, 1997, (3), 234-235.

¹⁶⁰ J. HORVAT, 1989, 96, 192.

¹⁶¹ "Autobiografija Vinka Kriškovića poslana našem uredništvu za slučaj smrti (Zürich, 31. prosinca 1951.)", *Hrvatska revija* (dalje: *HR*), 2/1952, sv. 4, 324-328.

dužnosti, ali nikako pravo građana, a sa Titovom Jugoslavijom tjeraju se unosni poslovi, on je sada saveznik Zapada, a kućni prijatelj Švajcaraca, pa je nenamješteni [nezaposleni, bez namještenja, op. T. J.] protivnik Tita nepriličan".¹⁶² Bilo je osamljenom i uglavnom izoliranom Kriškoviću dosta već to što je trajno "kompromitovan diplomatskom putnicom, izdanom još od NDH",¹⁶³ pa se nije prsio suradnjom s ustaškim režimom niti je objašnjavao razloge i okolnosti svog odlaska iz Hrvatske.

I njegov prijatelj, Senjanin P. Tijan propustio je 1955. u predgovoru zadnjoj Kriškovićevoj knjizi progovoriti išta o razlozima i vremenu Kriškovićeva odlaska iz Hrvatske.¹⁶⁴ Ta šutnja o njegovu djelovanju u doba NDH nametnula se zapravo kao nepisano pravilo, napose u pisaca koji su imali istaknutije uloge u ustaškome pokretu.¹⁶⁵ Time se postupno stvarala politički korektna slika o tome uglednom hrvatskom intelektualcu, slika koju su o sebi pokušavali stvoriti mnogi od onih koji su preživjeli svibanj 1945. i ostali na Zapadu. To je slika o intelektualcu koji – kako se simbolički izrazio jedan od njih – prihvaća 10. travnja, ali se odriče 11. travnja 1941. godine, dakle, pristaje uz ideju hrvatske države, ali se odriče njezina konkretnog ostvarenja, izbjegavajući raspravu o tome, je li simboličnoga 11. travnja 1941. postojala alternativa onomu što se dogodilo.

Tako je i Kriškoviću, kad je umro, ugledni *Neue Züricher Zeitung* od 12. studenoga 1952. objavio nekrolog potpisan inicijalima J. P., u kome se tvrdi da je domovinu napustio 1944., preferirajući egzil neslobodi u domovini, pa se dodaje da je ugledni hrvatski intelektualac posljednje svoje godine proživio kao emigrant u Švicarskoj. Javnosti je ostalo skriveno da je taj nekrolog napisao jedan drugi hrvatski politički emigrant u Švicarskoj, dr. ing. Jure Petričević. On je u pismu Mirthu od 14. studenoga 1952. diskretno spomenuo kako je uredništvo ciriškog dnevnika izvorni tekst nekrologa prepravilo iz oportunističkih razloga, nešto mijenjajući, a nešto ispuštajući.¹⁶⁶ Izvorni tekst

¹⁶² K. MIRTH, 2000., 302. Riječ je o tekstu kojim Mirth dopunjuje svoje dojmove o Kriškoviću objavljene u Croatia Pressu od 30. lipnja 1951. pod naslovom "90.-godišnjica života dr. Vinka Kriškovića". Članak iz *Senjskog zbornika* u cijelosti je s neznatnim izmjenama uvršten u knjigu K. MIRTHA, *Život u emigraciji*, Zagreb, 2003, 175-192.

¹⁶³ K. MIRTH, 2000, 302.

¹⁶⁴ P. TIJAN, 1955, 3-15.

¹⁶⁵ I drugi hrvatski emigrantski pisci koji su o Kriškoviću pisali, u pravilu su izbjegavali bilo kakav spomen njegova političkog opredjeljivanja i angažmana 1941.-1945. godine. (Usp. Antun BONIFACIĆ, "Vinko Krišković (1861.-1951.)", *HR*, 1/1951., sv. 4, 312.-317.; Vinko NIKOLIĆ, "Dr. Vinko Krišković (1861.-1952.)", *HR*, 5/1955., sv. 4, 386.)

¹⁶⁶ Petričevićovo pismo Mirthu objavljeno je također u sklopu Mirthova članka "Krišković docet", kao i objavljeni (ne izvorni!) tekst nekrologa na njemačkom jeziku te njegov prijevod na hrvatski. (K. MIRTH, 2000, 307-308, 312-313.)

nekrologa ostao je, prema tome, javnosti do danas nepoznat, ali je iz Mirthova članka bilo poznato da ga je pisao jedan hrvatski politički emigrant, dakle, osoba za koju je također vrijedilo spomenuto pravilo o odnosu švicarskih vlasti prema političkim emigrantima, što ga je Krišković tako plastično opisao u pismu Mirthu.¹⁶⁷ Da je Petričević o tome cenzorskom zahvatu švicarskog dnevnika govorio istinu, pokazuje sačuvani izvorni tekst nekrologa.¹⁶⁸ *Neue Züricher Zeitung* je iz tog nekrologa izostavio Petričevićeve ocjene da je "pretežna većina hrvatskog naroda" otklanjala jugoslavensku državu, da su Drugi svjetski rat obilježile više borbe između Hrvata i Srba, negoli otpor protiv okupacijskih sila i da je Krišković umro u nadi da će povijesni razvitak dovesti do "pravednog rješenja hrvatskog pitanja", vjerujući u tješnju "suradnju i organizaciju" naroda u alpsko-podunavskom prostoru.¹⁶⁹ Čak i ako Petričević u tom nekrologu nije izravno zagovarao neovisnu Hrvatsku, njegova osuda Jugoslavije i protivljenje "balkanskom rješenju" hrvatskog pitanja za švicarski su dnevnik bili neprihvatljivi.

Petričevićovo očigledno nastojanje da u nekrologu ne kompromitira ni Kriškovića (a ni sebe), i da istodobno, početkom pedesetih godina 20. stoljeća, tj. u vrijeme kad se Pavelić nastoji svim silama vratiti u hrvatsku emigrantsku politiku, pošalje i hrvatskoj i švicarskoj i europskoj javnosti bar dijelom politički korektnu poruku da svi pristaše hrvatske državne neovisnosti nisu nužno Pavelićevi sljedbenici, bilo je pragmatičan potez, koji je u svjetlu Petričevićeva političkog angažmana shvatljiv, pa možda i prihvatljiv.¹⁷⁰ No, za raspravu o utvrđivanju historiografskih činjenica o Kriškovićevu životu i radu, on je bio iznimno štetan. Nasljedovali su ga, naime, skoro svi koji su kasnije, a poglavito nakon 1990., pisali o Kriškoviću, nerijetko koristeći navlas iste

¹⁶⁷ Kako je švicarska policija priječila hrvatskim emigrantima bilo kakav ozbiljniji politički angažman, uznemirujući se čak i zbog poezije koja je jugoslavenskom režimu bila nepoćudna (pa je i pjesnike pozivala na red zbog stihova koji su mogli ciljati Josipa Broza), rječito pokazuje povjerljiva interna bilješka koju je za ministra ("šefa departmana") 28. veljače 1963. sastavio Politički odjel. (DoDiS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/30010, 29. IX. 2011.)

¹⁶⁸ I ovdje zahvaljujem T. Nuiću koji je skupa s Marijanom Jakopovićem sređivao Petričevićevu ostavštinu za predaju dr. Lavu Znidarčiću koji je svu pismohranu pohranio u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, pa je tako došao u posjed i kopije Petričevićeva nekrologa Kriškoviću, koju mi je stavio na raspolaganje 25. listopada 2011. godine.

¹⁶⁹ J. PETRIČEVIĆ, "+ Professor Dr. Vinko Krišković. Ein kroatischer Politiker und Gelehrter", strojopis. Preslik u autorovu posjedu.

¹⁷⁰ Da je Petričević vidio Kriškovićevu smrt kao povod za raščišćavanje tada aktualnih prijedora u hrvatskoj političkoj emigraciji i prigodu za snažnu kritiku Pavelićeva povratka u politiku i neojugoslavenskih koncepcija u vodstvu Hrvatske seljačke stranke, jasno proizlazi iz članka J. PETRIČEVIĆA, 1953. U tom tekstu je na str. 156. ovlaš spomenuo da Krišković "od 1944. do smrti 1952. boravi kao emigrant u Švicarskoj".

formulacije o Kriškovićevu dragovoljnom egzilu i o njegovu životu političkog emigranta. Skoro sve te pisce odlikuje nekoliko zajedničkih svojstava: prvo, nitko od njih ne zna ništa o Kriškovićevu angažmanu oko hrvatsko-švicarskih odnosa 1941. godine; drugo, nitko od njih nije ni privirio u švicarske diplomatske dokumente koji Kriškovića spominju, i treće, osim Mire Kolar, svi uglavnom ignoriraju emigrantske napise (poput onoga iz pera V. Raića) i još brojnije objavljene izvještaje informatora jugoslavenske izbjegličke vlade, koji suglasno pokazuju da je Krišković nastavio surađivati s "ustaškom vladom" i u kasnijim ratnim godinama, pa i na teritoriju Švicarske Konfederacije.

Naime, iako nije bila poznata Kriškovićeva uloga u pokušaju pribavljanja švicarskoga priznanja NDH 1941. godine, svjedočenja o njegovu odlasku u Švicarsku i boravku u toj zemlji što su objavljena između 1945. i 1990. godine, jasno su upućivala na to da ugledni hrvatski intelektualac nije Hrvatsku napustio zbog toga što bi ga režim ugrožavao ili zbog toga što bi mu Krišković demonstrativno htio okrenuti leđa. Dr. Nikola Rušinović u svojim uspomenama objavljuje kako je Krišković pozdravio proglašenje NDH i malo nakon toga "stavio se na raspolaganje Poglavniku, kojega je posjećivao i, navodno, bio mu savjetnikom u stanovitim pitanjima".¹⁷¹ To Rušinovićevo svjedočenje potvrđuju već spomenuti švicarski dokumenti, koji Kriškovića smatraju i nazivaju Pavelićevim osobnim političkim savjetnikom.

Uoči sklapanja Rimskih ugovora Krišković je, prema Rušinoviću, u nekom širem društvu nagovještavao kako će Italija pred Hrvatsku postaviti maksimalne zahtjeve, ali ih ne će u cijelosti ostvariti, što zbog Hrvata, a što zbog Nijemaca. No, veći problem je Krišković već u tom trenutku vidio u Srbima, čiju je pobunu predviđao, pa je – na iznenađenje nazočnih koji su ga znali kao odmjerena i snošljiva čovjeka – zagovarao preseljenje pučanstva: "Kolikogod to bilo skopčano s ogromnim poteškoćama, pogotovo za vrijeme rata, to je jedini izlaz. Sa zmijom u njedrima ne može se živjeti."¹⁷²

Kriškovićevo sudjelovanje u radu Hrvatskoga državnog sabora 1942. i javljanje u hrvatskome tisku, ilustrirali su njegovo raspoloženje u vrijeme dok je živio u Hrvatskoj. Nije bez političke težine bila ni okolnost da je postao članom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU),¹⁷³ a još manje

¹⁷¹ N. RUŠINOVIĆ, 1996, 107.

¹⁷² N. RUŠINOVIĆ, 1996, 106-107.

¹⁷³ U arhivu HAZU, Fond HAZU 1941.-1945. sačuvana je Pavelićeva odredba br. U. m. 3071.-1941. od 30. prosinca 1941. kojom se u članstvo Akademije imenuje 19 osoba, među njima i Krišković, "na prijedlog pročelnika i članova desetorice imenovanih prvih akademika". Usp. HDA, MNP NDH, kut. 1, U.m. 3071/41 od 30. 12. 1941. Usp. *Hrvatski narod* (dalje: *HN*),

činjenica da je pri promjeni ustroja hrvatske vlade i formiranju Državnoga vijeća u listopadu 1942. Krišković postao državnim vijećnikom, skupa s istaknutim stranačkim i državnim dužnosnicima (bivšim ministrima dr. Lovrom Sušićem, ing. Ivicom Frkovićem, dr. Jozom Dumandžićem, dr. Dragutinom Tothom i prof. Stjepanom Ratkovićem, te Asimom Ugljenom, dr. Krunoslavom Lokmerom i dr. Matijom Belićem, koji je imenovan predsjednikom toga novoosnovanog tijela).¹⁷⁴

Bivši ban Savske banovine i jugoslavenski ministar dr. Viktor Ružić, u izvješću Mihi Kreku početkom ožujka 1942. optužio je Kriškovića da je "sada ustaša".¹⁷⁵ Već je V. Raić u svom pamfletu, sastavljenom i objavljenom u funkciji obrane od optužaba da je u emigraciju došao ili u dosluhu s Pavelićem ili kao sovjetski agent, tvrdio nešto što je moglo sugerirati da ni u idućim godinama u Kriškovića nije došlo do zaokreta. Jer, Raić je zabilježio i objavio kako se je Krišković i 1944./45. redovito sastajao i družio s (bivšim) glavarima službenoga hrvatskog predstavništva u Švicarskoj, dr. Paskijevićem-Čikarom i Milkovićem.¹⁷⁶ Kasnije objavljena Jakšekovićeve izvješća i bilješke potvrđuju takvo njegovo raspoloženje. Krajem studenoga 1944. Jakšeković je zabilježio kako je dugo razgovarao s Kriškovićem i kako ovaj i dalje pokazuje neraspoloženje prema Mačeku i HSS-u. Potvrdio mu je da je "neprestano za Pavelića i za Lorkovića izrađivao razne stvari", jer se pokušavalo naći načina kako bi "od NDH u inozemstvu načinili faktor, koji bi saveznici tretirali kao Bugarsku, Rumunjsku i druge države, ali da to nije uspjelo, jer da su saveznici odbili svaki kontakt s Pavelićem i njegovim ljudima".¹⁷⁷ Iz toga bi proizlazilo da je službeni Zagreb i Kriškovićevim posredovanjem preko Švicarske pokušavao uspostaviti kontakt sa zapadnim Saveznicima, kao što se usporedno s time (i još prije toga) pokušalo učiniti preko Madrida, Budimpešte ili Istanbula.¹⁷⁸

Unatoč tome je literatura uglavnom odlučila ignorirati čak i objavljena vrela. Kako je nekrolog iz dnevnika *Neue Züricher Zeitung* u cijelosti prenesen

4/1942, br. 318, 6. I. 1942, 12.; *Spomen knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941.-10. 4. 1942*, Zagreb, 1942, 173.

¹⁷⁴ Zakonska odredba o državnoj vladi objavljena je u *Hrvatskom narodu*, 4/1942, br. 552, Zagreb, 11. listopada 1942, 1.-2. Dva dana kasnije (u br. 553.) donesen je komentar sastava i zadaća nove vlade te tekst prisege, a u br. 565 od 27. listopada 1942. na prvoj je stranici objavljen članak "Imenovanje državnih vijećnika. Djelokrug novo osnovanog Državnog vijeća".

¹⁷⁵ LJ. BOBAN, 1985, 469.

¹⁷⁶ Usp. V. A. RAIĆ, 1960, 38, 65. i dr.

¹⁷⁷ O tome je Jakšeković izvijestio Šubašića. (Lj. BOBAN, 1988, II, 308, 312.)

¹⁷⁸ O tim pokušajima opš. I. OMRČANIN, 1988., passim; T. JONJIĆ, 2000, 751-773.

u hrvatskome emigrantskom tisku,¹⁷⁹ hrvatski pisci u iseljeništvu – koje ipak uvelike ispričava činjenica da su se Kriškovićem bavili tek uzgred i prigodno – naslanjali su se na taj nekrolog, vjerojatno često ni ne znajući da ga je napisao J. Petričević. Tako je, primjerice, Zvonimir Čičić tvrdio da je Krišković bio protivnik diktature u Hrvatskoj, pa je zato 1944. emigrirao u Švicarsku.¹⁸⁰ Njegov odlazak u Švicarsku i T. Nuić smješta u 1944. godinu, držeći da je bio politički emigrant.¹⁸¹ No, istim su tragom krenuli i oni koji su se Kriškovićem kušali posebno pozabaviti, nastupajući pritom kao autoriteti. Tako autori biografske natuknice o Kriškoviću u leksikonu *Tko je tko u NDH* (Branimir Donat, Mladen Švab i uredništvo) ne dvoje o tome da je Krišković napustio Hrvatsku svojom voljom i uslijed razočaranja, otišavši "potkraj travnja 1944." u Švicarsku.¹⁸² Navlas isti podatak ponavlja *Hrvatska enciklopedija*.¹⁸³ Drugi pisci taj odlazak smještaju u 1942. ili 1943. godinu. Tako Dubravko Jelčić misli da Krišković u prosincu 1942., "razočaran politikom Vlade NDH, napušta zauvijek Hrvatsku i odlazi u emigraciju u Švicarsku".¹⁸⁴ Marko Fak piše kako se Krišković, razočaran i ogorčen, "odlučuje na dobrovoljni egzil i 1943. odlazi u Švicarsku".¹⁸⁵ Slično je sugerirao i Višeslav Aralica, u prvi mah se ne upuštajući u datiranje Kriškovićeve odlaska iz Hrvatske.¹⁸⁶ No, kasnije je i on,

¹⁷⁹ "O smrti prof. Vinka Kriškovića. Švicarski dnevnik o smrti prof. Kriškovića", *HR*, 3/1953, br. 1, Buenos Aires, 1953, 97.-98. Poznati ciriški dnevnik desetljećima izlazi pod neznatno izmijenjenim nazivom: *Neue Zürcher Zeitung*.

¹⁸⁰ Z. ČIČIĆ, 1982, 70-71.

¹⁸¹ T. NUIĆ, *Auf der Suche nach Freiheit und Brot. Spuren der Kroaten in der Schweiz*, St. Gallen, s. a., 59., 156.; T. NUIĆ, 2011, (1); T. NUIĆ, 2011, (2).

¹⁸² *Tko je tko u NDH*, 208-209.

¹⁸³ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 6, Kn-Mak, Zagreb, 2004, 265-266. *Hrvatski leksikon*, sv. I., A-K, Zagreb, 1996, 645. o Kriškovićevu djelovanju u doba NDH ne donosi ni slova.

¹⁸⁴ D. JELČIĆ, 2003, 23. Zanimljivo je da Jelčić u Kriškovićevu "Ljetopisu" nije spomenuo njegovu suradnju u tjedniku *Spremnost*. Misao i volja ustaške Hrvatske, kao ni činjenicu da ga je Pavelić imenovao redovitim (pravim) članom HAZU. Umjesto toga, u predgovoru iste zbirke Kriškovićevih članaka Jelčić citira Zdravka Sančevića koji tvrdi da je Krišković krajem 1942. izjavio Sančeviću puncu prof. Dušanu Žanku: "Amice, ja sam učinio ono što sam mogao u saborskom odboru, da spašavam ljudsku čast i čovječanska prava za građane ove države, no ne vidim, nažalost, mogućnosti, da bi konac rata mogao donijeti hrvatskom narodu slobodu i demokraciju, bez obzira koja strana pobijedila. Ja sam star i odlazim u Švicarsku, da ponovno ne doživim ono što sam doživio 1918., a vi mladi nastojte spašavati, što se da spasiti." (Vinko Krišković: *Izabrani politički eseji*, 12. Usp. Z. SANČEVIĆ, 1987, 33.) Možda je do tog razgovora doista i došlo, no već način na koji je Sančević izabrao i priredio Žankove članke za Knjižnicu *Hrvatske revije* nagoni na potrebu krajnjeg opreza prema svakom njegovu svjedočenju. Jelčićev predgovor s manjim stilskim preinakama objavljen je i u *Hrvatskom slovu*, 5/1999, br. 208, Zagreb, 16. travnja 1999, 16.-17. pod naslovom "Učitelj političke vještine".

¹⁸⁵ M. FAK, 2006, 19.-20.

¹⁸⁶ V. ARALICA, 2006, 416-418.

ne navodeći nikakva izvora, ustvrdio da je Krišković napustio NDH "u travnju 1944.", i to "u razočaranju zbog vladanja ustaškog režima".¹⁸⁷ Stanko Lasić Kriškovića jedva spominje, ali ga bez krznanja svrstava u one pojedince koji su "izbrisani, uništeni" zato što su mogli biti brana totalitarnim tendencijama.¹⁸⁸

Da se u toj konfuziji posezalo i za grubima nategama, pokazuje Mirthov primjer. Nemajući pojma o tome da je Krišković u posjedu hrvatske diplomatske putovnice još od proljeća 1941. godine, Mirth se domišlja kako je izdavanje te putovnice uslijedilo upravo u kontekstu Kriškovićeve odlaska 1944. godine, pa piše kako je taj tobožnji nezadovoljnik napustio Hrvatsku na zaplotnjački način: "Očito, s obzirom na njegov [Kriškovićev, op. T. J.] ugled, odlučeno je da mu se izda diplomatska putovnica, iako za upućene osobe, a sigurno i za vlasti, nije bila tajna da Krišković odlazi u dobrovoljni egzil".¹⁸⁹ Drugim riječima, ignorirajući u međuvremenu objavljene dokumente i fragmente sjećanja, Mirth i 2000. godine pribjegava suvišnom dramatiziranju, ne dopuštajući čak ni teoretsku mogućnost da je Krišković diplomatsku putovnicu imao već godinama, i da je s njom otputovao u dogovoru s vlastima, a ne samo uz njihovo trpljenje.

Smatrajući da obrađuje Kriškovićevo "cjelokupno djelovanje" Mira Kolar, u nesumnjivo najambicioznijem tekstu o tome hrvatskom intelektualcu, ukupnu njegovu aktivnost u doba NDH ironično svodi na "sjedjenje" na "svečanim sjednicama" Hrvatskoga državnog sabora u veljači 1942. te na potpisivanje Memoranduma Paveliću u studenome iste godine.¹⁹⁰ Zaobilazi pritom većinu tekstova o Kriškoviću objavljenih u iseljeničkim publikacijama i prešućuje – ne zna se zašto – njegove udjelbe u državnoj upravi kao i njegovu opsežnu i raznoliku djelatnost u saborskome Odboru za pravosudne i bogoštovne poslove, kojemu je Krišković bio podpredsjednik i u kojem se njegov rad može opisati svakako drugačije, samo ne kao "sjedjenje". Upravo zbog potpisivanja spomenutog Memoranduma Krišković je, smatra ona, "morao (...) povući zaključak o ugroženosti svog života u Hrvatskoj, i predviđajući mračnu budućnost zemlje, povukao se, pozivom na svoje zdravlje, krajem 1942. u Švicarsku, gdje je već 1939. prebacio svoje knjige i rukopise".¹⁹¹

Autorica ne navodi izvora za svoje tvrdnje, niti se pita, sugerira li to navodno prebacivanje knjiga i rukopisa u Švicarsku već 1939. godine (za što, inače, nisam našao druge potvrde), da bi Kriškovićev odlazak mogao imati

¹⁸⁷ V. ARALICA, 2009, 158.

¹⁸⁸ S. LASIĆ, 1989, 21.

¹⁸⁹ K. MIRTH, 2000, 304.

¹⁹⁰ M. KOLAR, 1996, 251-252.

¹⁹¹ M. KOLAR, 1996, 252.

druge razloge i da je možda plod ranije odluke, koja nema niti je (1939.!) mogla imati ikakve veze s ustaškim režimom. No, M. Kolar su poznata izvješća informatora jugoslavenske vlade što ih je objavio Boban, pa navodi kako se Krišković s "emigrantima" Davidom Karlovićem i "bivšim konzulom Paskijevićem", bar u prvo vrijeme, "često sastaje kod šefe delegacije Milokovića (sic!)". Ne objašnjava pritom autorica, po čemu su Karlović i Paskijević "emigranti", kakav je Paskijević konzul i čiji, pa ni to o kakvoj se "delegaciji" radi niti što bi značilo sastajanje tih pojedinaca "barem u prvo vrijeme". Drugim riječima, autorica nedovoljno kritički sažima izvješća informatora jugoslavenske izbjegličke vlade, pri čemu pod "Milokovićem" vjerojatno misli na Milkovića, ali prešućuje bar četiri važne činjenice iz Kriškovićeve životopisa: prvo, da ga je Pavelić imenovao članom HAZU; drugo, da je bio vrlo aktivni podpredsjednik Odbora za pravosudne i bogoštovne poslove Hrvatskoga državnog sabora; treće, da je imenovan državnim vijećnikom, i četvrto, da ga je predsjedništvo Zemaljske komisije za utvrđenje zločina okupatora i njegovih pomagača već 16. lipnja 1945. proglasilo ratnim zločincem, jer je bio među onima "koji su svoje umne sposobnosti dali u službu neprijatelja i time mu najbolje poslužili u porobljavanju i razjedinjavanju našega naroda; koji su intelektualni začetnici zločina, koje su drugi kasnije provodili".¹⁹² Nažalost, ta ispuštanja nisu jedini nedostaci ambicioznoga članka M. Kolar, kojoj nisu poznata ni hrvatska niti švicarska diplomatska izvješća koja dokumentiraju Kriškovićevu političku aktivnost tijekom rata.¹⁹³

To ne priječi autoricu da ustvrdi kako je "danas (...) naša spoznaja o Kriškoviću gotovo cjelokupna", pritom se pozivajući ni manje ni više nego – samo na svoj članak iz *Senjskog zbornika* (!). Štoviše, Kolar i kasnije ponavlja

¹⁹² HDA, ZKRZ, k. 685, br. 18/45.

¹⁹³ Primjerice, autorica također tvrdi da je Kriškovićeve "rukopisna ostavština i bogata korespondencija (...) očuvana u inozemstvu". (M. KOLAR, 1996, 230.) Za takvu tvrdnju, bar zasad, nema potkrjepe. Budući da joj autorica ne navodi izvora, moglo bi se zaključiti kako je to plod njezina istraživanja, a ne eventualno nekritičko preuzimanje prepostavke Ante Smitha Pavelića, koji je u jednom pismu J. Jarebu ustvrdio da je Kriškovićeve "papire" preuzeo mons. Augustin Juretić, pa su kasnije dijelom završili kod Adila Zulfikarpašića. (J. JAREB, 1995, 20.) Uzaludno sam i usmeno i pismeno od Gradske i Kantonalne policije Zürich tražio podatak o sudbini možebitne Kriškovićeve ostavštine, a ništa bolje sreće nisam bio ni u Gradskom arhivu Züricha. Kriškovićevoj ostavštini nema traga ni u obilnoj dokumentaciji mons. Juretića koju je kasnije preuzeo A. Zulfikarpašić i njegov Bošnjački institut. Zato bi bilo zgodno kad bi dr. M. Kolar s drugim istraživačima podijelila podatak o tome gdje se "očuvana u inozemstvu" nalazi Kriškovićeve ostavština. Mirth joj je takav poziv uputio davne 2000. godine upravo na stranicama *Senjskog zbornika* (K. MIRTH, 2000, 311.) Odgovora nema ni nakon više od deset godina.

posve neutemeljenu tvrdnju da Krišković "krajem 1942. odlazi u Švicarsku ne želeći surađivati s vlastima NDH".¹⁹⁴ Dokumenti, međutim, pokazuje da su i spoznaje M. Kolar o Kriškovićevu djelovanju u doba Drugoga svjetskog rata vrlo daleko od potpunih i zaokruženih. Teško je braniti i njezino uvjerenje – koje dijeli i niz drugih autora – da je Kriškovićev trajni odlazak iz Hrvatske (bio on krajem 1942. ili u travnju 1944.!) posljedica njegova nezadovoljstva stanjem u državi, pa čak i straha za vlastiti život. Bilo bi vrlo neoprezno ocijeniti da je takvo uvjerenje posljedica naročito skrupulozne, temeljite i kritičke interpretacije Memoranduma što su ga 30. studenoga 1942. pripremili i potpisali neki visoki državni dužnosnici i intelektualci koji su bili zastupnici u Saboru – među njima i Krišković – u kojem se oštro kritiziraju negativne pojave u NDH.¹⁹⁵ Zanimljivo je, naime, da baš nitko od pisaca koji su se uopće bavili Kriškovićem i ispitivali razloge njegova odlaska u Švicarsku, pa ih dovodili u svezu s tim Memorandumom, nije postavio važno pitanje: je li itko od potpisnika tog Memoranduma doživio neugodnosti, smjenu i progon. To bi svakako bilo potrebno u kontekstu istraživanja Kriškovićeve političke biografije, jer je posve jasno: ako ni jedan potpisnik Memoranduma nije bio osuđen, smijenjen ili progonjen, nije sasvim logično zaključiti da bi se takva prijetnja nadvila samo nad 81-godišnjega intelektualca, za koga je desetljećima bilo općepoznato da nastupa kao osamljeni analitičar političke i društvene zbilje, a ne kao potencijalni organizator subverzivne proturežimske djelatnosti.¹⁹⁶ To jednostavno pitanje – čije je postavljanje nametala elementarna logika – ipak nije postavljeno. Zato su i zaključci mogli (pa čak i morali) biti takvi kakvi su bili: pogrešni.

Jer, kao što švicarski diplomatski dokumenti pokazuju da je Krišković ulagao izniman trud u postizanje *de iure* priznanja ratne hrvatske države, tako ti dokumenti rasvjetljavaju i okolnosti njegova odlaska iz Hrvatske. Oni potvrđuju mutno Rušinovićevo sjećanje: da je Kriškovića "s posebnom misijom" u Švicarsku s hrvatskom diplomatskom putovnicom poslao sâm poglavnik Pavelić.¹⁹⁷ Naime, generalni konzul Kaestli podsjetio je 12. listopada 1943. ministra Pilet-Golaza da je Krišković u lipnju te godine otputovao u

¹⁹⁴ M. KOLAR, 2005, 174.

¹⁹⁵ O sadržaju promemorije ("Memoranduma") opš. u: B. KRIZMAN, 1980, 430-433.

¹⁹⁶ Činjenica da, koliko je poznato, unatoč ratnom stanju i postojanju prijekih i izvanrednih sudova, pa i znatnom stupnju pravne nesigurnosti u NDH, baš nitko od potpisnika Memoranduma nije bio suđen ili progonjen, svakako nameće usporedbu s poratnim razdobljem, u kojem bi takva kritika državne politike bila teško zamisliva, a još bi nezamislivije bilo da kritičari ostanu na visokim državnim položajima.

¹⁹⁷ N. RUŠINOVIĆ, 1996, 107.

Švicarsku prividno na odmor, a zapravo s tajnom političkom zadaćom: da uspostavi kontakte s angloameričkim krugovima kako bi se osigurao opstanak neovisne Hrvatske. No, sad se vratio u Hrvatsku praznih ruku. I britanski i američki krugovi (a pogotovo ovi prvi), hladno su ga odbili. On sâm to objašnjava činjenicom da su Hrvati u dva posljednja rata – dakle, u Prvome svjetskom i u Drugome koji još traje – bili na strani suprotstavljenoj Anglo-Amerikancima, no Kaestli misli da bi posrijedi mogli biti i drugi razlozi. Prvo, unatoč svom intelektualnom ugledu i anglističkoj djelatnosti između svjetskih ratova, Krišković kao Pavelićev politički savjetnik i intelektualac blizak državnom poglavaru vjerojatno nije najpogodnija osoba za uspostavljanje tih kontakata, a drugo, lako je zamislivo da su Saveznici već preuzeli obveze prema drugim grupacijama i planovima, pa nemaju nikakva interesa kontaktirati s hrvatskim režimom. Krišković je vrlo razočaran, izvješćuje dalje Kaestli, ali kako o Mačeku nema osobito mišljenje, a za partizane i velikosrbe ne želi ni čuti, u njemu se budi stanovita simpatija prema "sjevernom susjedu", iako znade da Njemačka više ne može dobiti rat. Ni svijest o tome da je ustaški režim zakazao (*versagt*), ne priječi ga da u Poglavniku i dalje vidi državnika (*eine staatsmännische Figur*), koji će za sudbinu hrvatske države još odigrati važnu ulogu, napose u smislu da će pripremiti nasljednike ustaškog režima.¹⁹⁸

Krišković je, po svemu sudeći, do kraja rata zadržao nepovoljno mišljenje o Mačeku i vodstvu HSS-a. Milkovićeve izvješća komplementarna su švicarskim diplomatskim dokumentima i potvrđuju ono što je proizlazilo iz davno objavljenih izvještaja informatora jugoslavenske izbjegličke vlade: da se Krišković i u Švicarskoj čitavo vrijeme, pa i krajem 1944., žustro zauzima za opstanak NDH, kao i to da je iz Švicarske putovao u Hrvatsku i natrag upravo u sklopu svojih nacionalno-političkih aktivnosti odnosno pokušaja da se spasi država. A dok mu jugoslavenski izvjestitelji iz kruga HSS-a pripisuju nesklonost Mačeku i Mačekovoj stranci, Milković ne spominje Kriškovićevu strančarsku uskogrudnost, niti tvrdi da se ovaj u stranačko-političkom smislu izjašnjavao kao ustaša. Nije, naime, Krišković napustio svoje demokratsko uvjerenje i anglofilsku orijentaciju, ali je očito bio previše iskusan da bi previdao – kako je u prosincu 1944. kazao prigodom susreta sa švicarskim generalnim konzulom Kaestlijem – da je ustaštvo, uza sve svoje brojne mane i nedostatke, jedina snaga koja je u programu imala stvaranje hrvatske države i koja je kadra oduprijeti se obnovi Jugoslavije i navali boljševizma. To je ključni razlog, kazao je Krišković Kaestliju, zbog koga visoki crkveni ljudi, kao ni

¹⁹⁸ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 7, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1943), 12. 10. 1943.

drugi hrvatski intelektualci, poput Filipa Lukasa ili Mate Ujevića, nisu spremni istupiti protiv ustaškog pokreta i njegova poglavnika.¹⁹⁹

Prava je šteta da je sudbina Kriškovićeve ostavštine nepoznata. Nažalost, nije nam poznata čak ni njegova promemorija koju je Z. Cihlar, po svemu sudeći, u veljači 1944. dao na čitanje Horvatu.²⁰⁰ Ne znamo ni komu je ona bila upućena, ali s obzirom na Cihlarova politička uvjerenja, kao i na činjenicu da je Horvat u dnevniku propustio komentirati tu promemoriju (a nije propuštao zabilježiti ništa što je kompromitiralo vlasti), teško da je ona sadržavala osudu tadašnje hrvatske države i njezina poglavara. Kriškovićeve rukopisi, bilješke i korespondencija dali bi odgovor na to i na mnoga druga pitanja. Oni su, nažalost, nestali, a kako je skoro nemoguće da iza intelektualca takvoga formata nema pisane ostavštine, možda ta okolnost treba navesti na preispitivanje okolnosti Kriškovićeve smrti. Doduše, dostupni podatci ne pružaju podloge za ozbiljnu sumnju da je bio žrtvom atentata.²⁰¹

Milković i Meštrović: je li postojao plan o stvaranju emigrantskoga Hrvatskoga komiteta?

Milkovićeve izvješća pomažu i jasnijem shvaćanju političkog djelovanja I. Meštrovića u Švicarskoj 1943. godine, a pružaju i neke korisne obavijesti o posve neistraženoj temi: pokušaju formiranja Hrvatskoga komiteta u toj

¹⁹⁹ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 14. 12. 1944. Sličnu je misao, jedva malo uvijenije, izrazio Krišković i u drugim okolnostima, godinama nakon Drugoga svjetskog rata, kritizirajući nezapadnjačke metode ustaškog režima i tjesnogradnost mačekovskoga strančarstva, ali i – zanimljivo – odajući priznanje ustaštvu da nije napustilo "načela hrvatskih državnih prava", kao što su to učinile slične snage u nekim drugim državama (npr. Slovačkoj?). Krišković, naime, piše: "NDH opet bila je pod okriljem dvaju velikih političkih naroda, najopasnijih bitku i nezavisnosti (sic!) njezina zasebnog hrvatskog nacionalizma. Uza sve njezine zaostatke i poroke, koje su joj od česti zadavale tadašnje mučne prilike, sred kojih je nastala, ona je bila izražaj i tvorevina načela hrvatskih državnih prava, išla je tragom hrvatskih nacionalnih predaja i nije ga napustila, kako je to bilo u sličnih političkih ustanova drugih zemalja za Drugog svjetskog rata. Hrvatsku su tada ne samo bile zaposjele strane vojske, nego se je u njoj i bio razbjesnio ljut i vanreda krvav građanski rat. Na očigled obiju stranih vojska ustaše na obrani NDH poklali nebrojene tisuće Srba, a četnici Draže Mihajlovića za srpsku Jugoslaviju kralja Aleksandra (sic!) nebrojene tisuće Hrvata, a pored njih je vojevao i Tito za jugoslavenski 'federalizam'. On je i izišao pobjednik iz toga meteža i donio Jugoslaviji taj federalizam bez slobode i nezavisnosti..." (V. KRIŠKOVIĆ, 2003, 257.)

²⁰⁰ J. HORVAT, 1989, 62.

²⁰¹ Petričeviću se Kriškovićeve smrt nije činila problematičnom. Prema obavijesti T. Nuića, na margini Horvatova teksta u *Hrvatskom panoptikumu*, u kome se tvrdi da je Krišković pao na poledici i razbio lubanju, Petričević je zapisao: "Pao je u pensionu, posrnuvši preko tepiha. Prelomio je nogu, bio kod svijesti i dugo ležao u bolnici, gdje je umro."

neutralnoj zemlji. Ona ujedno potvrđuju ono na što je upućivao svaki kritički pristup: da su Meštrovićeve uspomene zapravo krajnje nepouzdan izvor čak i u pogledu događaja koji su drugdje dokumentirani i provjerljivi, što znači da su još problematičnije vrijednosti glede opisa razgovora i zbivanja koja se s druge strane ne mogu provjeriti.²⁰² Unatoč tome se, začudo, i u historiografiji često nekritički koriste, uglavnom kako bi se njima potkrijepile ideološki motivirane prosudbe autora koji se na njih naslanjaju, pa su tako postale općeprihvaćenima brojne Meštrovićeve tvrdnje koje nemaju nikakve potvrde u drugim izvorima.²⁰³

Proglašenje NDH zateklo je Meštrovića u Splitu. U svojim memoarima kipar opisuje kako se 12. travnja 1941. susreo s britanskim konzulom Thomasom C. Rappom koji je 10. travnja iza podne krenuo iz Zagreba u pratnji Pavla Ostovića. Sažimljući dojmove iz Zagreba i s dugog puta do Splita, Rapp je bio nedvosmislen: "Bez svake sumnje, Država Hrvatska je tu, a narod je za nju. A što će i kako će biti kasnije, to nitko ne može predvidjeti".²⁰⁴ Meštrović ne tvrdi da je dijelio to raspoloženje naroda. Naprotiv, u dramatičnim crtama opisuje kako je odmah nakon talijanskog ulaska u grad sredinom travnja 1941. bio izložen šikaniranju, pa je vrlo brzo – ne precizirajući kad je to bilo – preselio u Zagreb na poziv ministra bogoštovlja i nastave M. Budaka, koji ga je upozorio da mu prijeti opasnost od fašista.²⁰⁵ No, izvješća koja su iz Splita stizala u Zagreb u svibnju i lipnju govorila su da je Meštrovićeva splitska vila postala utočištem njegovih prijatelja, poznatih po izrazitoj jugoslavenskoj orijentaciji. Pripadnici tih krugova su se osjećali ugroženima nakon proglašenja

²⁰² Meštrovićeve uspomene nisu samo posljedice kipareva uvjerenja o vlastitoj važnosti, nego su izraz i tadašnjeg previranja u hrvatskoj političkoj emigraciji. Kako su se petnaestak godina nakon sloma NDH pojavile kombinacije po kojima bi Meštrović – zbog svojih tobožnjih veza u SAD-u i svoga umjetničkog ugleda – trebao stati na čelo hrvatske politike, veliki se kipar oćutio ponukanim napisati svoje Uspomene na političke ljude i događaje, kojima je htio pokazati i svoju važnost i veze s vodećim političkim faktorima, a napose tobožnju svoju političku dalekovidnost. Uspomene su se pojavile 1961. u nakladi *Hrvatske revije* u Buenos Airesu. Cenzurirano izdanje Meštrovićevih memoara objavljeno je 1969. u Zagrebu, a prvo integralno domovinsko izdanje objavio je 1993. Nakladni zavod Matice hrvatske.

²⁰³ U takve spadaju npr. one o protumuslimanskim izjavama Stojana Protića, o opasnostima koje su tobože prijetile nadbiskupu Stepincu od hrvatskih vlasti u doba NDH ili o prijetnjama samomu Meštroviću u zatvoru na Savskoj cesti. Da Meštrović u svojim uspomename konfabulira potvrdio je, između ostalih, i njegov sudrug iz internacije 1941./42, slikar Joza Kljaković u pismu V. Nikoliću. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, Ostavština V. Nikolića, pismo od 17. siječnja 1962.) Ima u Nikolićevoj ostavštini još slično intoniranih reakcija na Meštrovićeve Uspomene.

²⁰⁴ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 272.

²⁰⁵ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 274-279.

NDH, ali im je laknulo nakon što je u Dalmaciju došla talijanska vojska koja se odmah stavila u ulogu zaštitnika jugointegralista i velikosrpski raspoloženih pojedinaca.²⁰⁶

Problematične je pouzdanosti i tvrdnja da je Meštrović ubrzo nakon dolaska talijanske vojske preselio iz Splita u Zagreb. Sačuvano je njegovo pismo Budaku od 20. kolovoza 1941., kojim kipar prosvjeduje u povodu novinske vijesti da hrvatske vlasti kane Dom hrvatskih likovnih umjetnika u Zagrebu pretvoriti u džamiju. Pismo je poslano iz Splita, a u njemu se Meštrović ne tuži na postupak Talijana prema njemu osobno, iako se žali na njihov odnos prema njegovim djelima (splitskim spomenicima Maruliću i Grguru Ninskom, te trogirskom reljefu bana Berislavića).²⁰⁷ To pokazuje da je više od četiri mjeseca, od sredine travnja bar do kraja kolovoza 1941., Meštrović živio pod fašističkom okupacijom i upućuje na to da njegov napeti prikaz kako zlostavljanja koje je doživio već prvih dana, tako i prvog razgovora što ga je navodno vodio s Budakom, nije tek u neskladu s činjenicom da je uskoro, 1942. godine, oputovao baš u fašističku Italiju, nego je očito – u znatnoj mjeri izmišljen prema poratnim autorovim potrebama.

Veliki hrvatski kipar, obilježen svojom jugoslavenskom prošlošću, bliskošću s beogradskim dvorom i činjenicom da je svojim djelima i svojim djelovanjem simbolizirao upravo Balkan i jugoslavenstvo, zapravo je u Zagreb preselio ujesen 1941., pred početak akademske godine, kako bi vodio Umjetničku akademiju što je godinu ranije dobila status visoke škole. Početkom rujna 1941. izvješće o Meštroviću, namijenjeno očito Paveliću i Budaku, sastavio je Vlado Singer, istaknuti predratni ustaški emigrant, u to vrijeme voditelj Osobnog ureda Glavnog ustaškog stana.²⁰⁸ Prema vlastitom prikazu, Meštrović se ubrzo sastao s ministrom bogoštovlja i nastave te je navodno Budaka odmah zamolio izdavanje putovnice kako bi otišao u Švicarsku. No, to su, prema Meštroviću, unatoč Budakovu zalaganju, neki hrvatski politički

²⁰⁶ Frane Sulić je 19. lipnja 1941. pisao Budaku kako u Meštrovićevoj vili boravi Milan Čurčin. (Usp. T. JONJIĆ, 2001, 828.). Da su Čurčin i njemu bliski pristaše jugoslavenske ideje i države doista našli utočište u Meštrovića, jasno proizlazi i iz Meštrovićevih uspomena (I. MEŠTROVIĆ, 1993, 271.-274.), a to potvrđuje i J. KLJAKOVIĆ, 1992, 209. Čurčin je Meštrovićeovu vilu "čuvao" ne samo tijekom rata, nego i nakon njega. (B. RADICA, 1974, 314 i dr.)

²⁰⁷ HDA, OF M. Budaka, k. 1, sv. 3, br. 86.

²⁰⁸ Naime, u urudžbenom zapisniku Ministarstva narodne prosvjete NDH pod br. 1691-1941 od 12. rujna 1941. urudžbiran je sljedeći akt: "Ured Poglavnika br. 2447 – 'Vlado Singer – izvještaj o prof. Meštroviću'", koji je pedesetak dana kasnije, 30. listopada iste godine, signiran Budakovu tajniku Marko Čoviću. Nažalost, to Singerovo izvješće nije sačuvano.

krugovi spriječili.²⁰⁹ Koji su to "politički krugovi", Meštrović ne precizira, a nije sasvim jasno, zbog čega bi ih izbjegavao identificirati dvadesetak godina kasnije.

Dok uspomene Budakova tajnika i prijatelja Marka Čovića ne spominju taj susret,²¹⁰ da je do njega doista došlo proizlazi i iz Budakova istražnog zapisnika, koji događaj ipak prikazuje nešto drugačije. Budakov prikaz, doduše, nije sasvim konzistentan, jer on najprije tvrdi da je Pavelić uporno odbijao primiti Meštrovića, a onda pripovijeda kako je Meštrovića jednom zatekao kod Poglavnika, i to baš one zgrade kad ga je ovaj nagovarao da preuzme dužnost intendanta Hrvatskoga državnoga kazališta. Prema Budaku, Meštrović je to odbio, pa je potom izbor pao na Marka Soljačića.²¹¹ Takav prikaz teško može odgovarati činjenicama, budući da je Soljačić imenovan intendantom tek nakon što je tu poziciju napustio Dušan Žanko (10. rujna 1943.), a Meštrović je tada bio već godinu i pol u emigraciji. Prema tome, ili je Budak uvelike pogriješio, ili je pogriješio oznaški istražitelj, miješajući razgovor Pavelić – Meštrović s onim Pavelić – Krleža, koji se dogodio u vrijeme Žankova odlaska iz kazališta.²¹² Potonja je pretpostavka lako moguća, jer bi ponuda Meštroviću da preuzme intendantsko mjesto bila dosta nelogična, budući da se Meštrović nije bavio kazališnim radom (što je književniku Budaku bilo dobro poznato!), a s druge strane, Budak se u tom zapisniku svega par rečenica ranije očitovao o svojim odnosima s Krležom. Naravno, ako je točna ta logična pretpostavka da pogrješku valja pripisati ne Budaku, nego zapisniku, onda se iz toga nameće i zaključak da Budak nije bio u prigodi slušati diktiranje tog zapisnika, a još manje pročitati ga. To, dakako, otvara pitanje upotrebljivosti toga (i sličnih) zapisnika za bilo kakvo ozbiljno utvrđivanje činjenica.

No, prema tom i takvom zapisniku, Budak u odnosu na svoj razgovor s Meštrovićem kaže kako mu kipar nije poricao svoju anglofilsku orijentaciju, ali je opovrgavao tvrdnje da je mason. Zatražio je od ministra da mu isposluje putovnicu za Švicarsku, gdje on zapravo ne kani ostati, nego bi samo prebacio ženu i djecu. Budak ga je upozorio da je to sumnjivo i opasno, i da je pametnije djecu smjestiti u neki licej u Njemačkoj. No, ipak mu je uredio putovnicu za Švicarsku, ali je desetak dana kasnije Meštrović uhićen: "Rekli su mi da je

²⁰⁹ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²¹⁰ M. ČOVIC, 1985.

²¹¹ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²¹² Prema svim dosad poznatim podatcima, Pavelić je primio Krležu 23. rujna 1943. godine. (B. KRIZMAN, 1983, I, 149-152; S. LASIĆ, 1989, III, 257 i dr.)

tražio putnicu za Švicarsku i Španiju i da je zbog toga strpan u logor."²¹³ Da je Meštrović kanio ići u Švicarsku ili u koju drugu neutralnu zemlju, smatra i njegov emigrantski sudrug, Joza Kljaković.²¹⁴ Drugi izvori stvar opisuju drugačije. Za razliku od Kljakovićeve tvrdnje iz druge ruke i spomenutoga kasnijeg, poratnog Budakova iskaza pred komunističkim istražiteljima, čija je pouzdanost upitna, dnevne bilješke ministra Lorkovića iz studenoga 1941., koje su nesumnjivo autentične i nisu mogle biti motivirane težnjom da se stvar interpretira drugačije, sugeriraju da je Meštrović zapravo kanio otići u London, što bi bio veliki udarac hrvatskomu prestižu, jer bi to u biti značilo njegovo javno opredjeljivanje za jugoslavensku izbjegličku vladu.²¹⁵ To je, naravno, hrvatskim vlastima bilo neprihvatljivo.

Je li bio posrijedi taj zahtjev za putovnicu ili uvjerenje o Meštrovićevoj pripadnosti slobodnom zidarstvu, otvoreno je pitanje, ali u svakom slučaju, umjesto odlaska u inozemstvo, Meštrović je uskoro, sredinom studenoga, završio u višemjesečnoj internaciji u zagrebačkom zatvoru na Savskoj ulici. Općenito se smatra da je interniran zbog sumnje da je kao slobodni zidar povezan s Britancima. Činjenica da je Budak spominjao kako mu je Meštrović u razgovoru poricao svoju pripadnost masoneriji, također bi sugerirala da je to bio pravi razlog režimskih mjera. U to je vrijeme, naime, interniran veći broj masona.²¹⁶ Makar su hrvatske vlasti odlučile da će njihovo interniranje biti samo privremeno i da će se odvijati "pod povoljnim okolnostima"²¹⁷ (što, opet, upućuje na zaključak kako je poticaj za uhićenje i internaciju došao s njemačke, a ne izvorno s hrvatske strane!) samo rijetki od njih imali su povlasticu ostati u Zagrebu. Nije poznato da bi među takvima bio itko osim Meštrovića i Kljakovića.²¹⁸

²¹³ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²¹⁴ J. KLJAKOVIĆ, 1992, 212. Kljaković, međutim, nije bio nazočan Meštrovićevo susretu s Budakom.

²¹⁵ Usp. Lorkovićevo izvješće Poglavniku od 19. studenoga 1941. u: N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 127-128.

²¹⁶ Đ. MILIŠA, 1945, donosi popis četrdesetak osoba koje su sredinom studenoga 1941. uhićene kao masoni te su prebačeni u Jasenovac, a potom u Staru Gradišku. Među njima se nalazi i Meštrović. Navodeći i Milišu i druge izvore koji Meštrovića svrstavaju u masone, Mužić smatra kako je taj podatak prijeporan. (I. MUŽIĆ, 2005, 339-342, 652. i dr.; I. MUŽIĆ, 1993, *passim*.)

²¹⁷ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 128.

²¹⁸ Iako se, začudo, nije tužio na uvjete života u Staroj Gradiški, Marko Kostrenčić je bio, primjerice, među onima koji su otpravljeni u starogradiški logor koji je bio u sastavu jasenovačkoga logorskog sklopa. Poriče da je bio mason, ali priznaje da je upravo kao takav interniran. (Usp. M. KOSTRENČIĆ, 1960, 44-77.)

Po izlasku iz internacije u veljači 1942. godine, Meštrović se susreo s nizom visokih državnih dužnosnika, među njima i s Pavelićem, te je u sporazumu s hrvatskim vlastima otputovao u Italiju zbog sudjelovanja na venecijanskom Biennaleu.²¹⁹ Neuvjerljive su njegove tvrdnje kako su se za nj zanimali i intervenirali papa Pio XII. i dr.²²⁰ Te i slične Meštrovićeve natege nekritički se nadograđuju do današnjih dana. Tako se, primjerice, tvrdi da je u NDH čak bio osuđen na smrt, za što nema baš nikakve potvrde.²²¹ Jednako tako je neuvjerljiva njegova tvrdnja da je s nadbiskupom Stepincem razgovarao u Rimu osam dana nakon što je ovom ubijen brat.²²² No, dokumentirano je kako je prije odlaska u Italiju uvjeravao neke državne dužnosnike da je konačno shvatio kako neovisna Hrvatska nema alternative.²²³

Lako je pretpostaviti da su takve izjave godile hrvatskomu državnom vrhu. Druga je stvar, je li Meštrović doista tako mislio, ili je svojim hrvatskim sugovornicima govorio ono što je znao da oni žele čuti. U svakom slučaju

²¹⁹ O toj važnoj umjetničkoj manifestaciji opš. E. Di MARTINO, 2005.

²²⁰ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 333-334. No, i Radica tvrdi kako mu je Giovanni Papini poslije rata tvrdio da se kod Mussolinija i Pija XII. zalagao za Meštrovića. (B. RADICA, 1974, 268.)

²²¹ Usp. jedan od brojnih hagiografski sročeni Meštrovićevih životopisa na internetskoj stranici (http://mestrovic.kkz.hr/web_redizajn/BIOGRAFIJAhr.htm (pristup 1. XII. 2011.): "...Nakon talijanske okupacije Splita, Meštrović doznaje da ga se fašisti žele riješiti zbog njegova neprestalnog odbijanja da sudjeluje u kulturnim programima nacističkih i fašističkih snaga. Pobjegavši iz Splita, sklanja se u Zagreb, gdje ga međutim hapse i zatvaraju osuđujući ga na smrt. Nakon višemjesečnih pregovora njegovih prijatelja, preko Vatikana i uz pomoć samog Viktorija Emanuela III, pušten je iz zatvora i odlazi u Veneciju, gdje su njegovi radovi izloženi na Biennalu. Neko vrijeme u Institutu [sic!] svetog Jeronima u Rimu radi na djelima koja je osmislio dok je bio u zatvoru i izrađuje dva reljefa na Piazza Augusto Imperatore. Zbog nacista u Italiji, 1943. godine mora emigrirati u Švicarsku. Njegova supruga Ruža umire u Zagrebu 1942., a trideset članova njegove obitelji pogubljeno je u Holocaustu [sic!]."

²²² I. MEŠTROVIĆ, 1993, 333-334. Budući da je Stepinčev brat ubijen u listopadu 1943., Krišto dopušta da se Meštrović "zabunio". (J. KRIŠTO, 2001, 87-88.) Meštrović, pak, u listopadu 1943. nije mogao sa Stepincem razgovarati u Rimu, jer je tri mjeseca ranije, u srpnju te godine, napustio Italiju i nije se u nju vratio za vrijeme trajanja svjetskog rata.

²²³ Hrvatski poslanik u Berlinu, Stjepan Ratković, sredinom kolovoza 1943. pisao je ministru Budaku: "Svršavajući ovo pismo, doznajem baš, da je Meštrović u Švicarskoj. Ako jest, mislim, da bi on mogao poslužiti hrvatskoj stvari. Ja sam u posljednje vrijeme /prije njegova puta u Italiju/ ponovno s njime govorio. Vjerujem, da se nije preda mnom pretvarao. Izjavio mi je, da je danas potpuno uvjeren, da Hrvati mogu obstajati samo kao poseban narod u svojoj vlastitoj državi. Eksperimenat sa Srbima ne bi se više ni u kojem slučaju smio ponoviti; da se to – po nesreći – dogodi, rekao mi je, on bi izselio iz svoje domovine u Južnu Ameriku. Ne bi li se oko Meštrovića moglo okupiti maleno kolo hrvatskih intelektualaca, rodoljuba, koji bi posve privatno, bez ikakve veze s našim službenim mjestima, radili na upoznavanju stranog tiska s našim čednim i pravednim težnjama za slobodnim životom u vlastitoj kući?" (HDA, OF M. Budaka, k. 2, sv. 5.1, br. 7)

kratkotrajni medeni mjesec između vlasti i Meštrovića uklapao se u snažan zaokret u državnoj politici u prvim mjesecima 1942. godine. Bilo je to vrijeme kad su poduzete mnoge mjere za ublažavanje dotadašnjeg režima, započeo je proces osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, a vlasti su pokušale privući i one koji su dotad bili u oporbi režimu ili su se držali naglašeno pasivno. Na primjeru javnog poziva M. Čovića, objavljenog u *Spremnosti* 10. travnja 1942. pod naslovom "Strujanja u hrvatskoj književnosti. Od hrvatskog književnika Mile Budaka do hrvatskog književnika Miroslava Krležu", sasvim ispravno zaključuje Lasić, nije se radilo "o nekoj Čovićevoj književnoj idejici nego o direktivi Glavnog ustaškog stana, promičbenog ureda i, vjerojatno, samog Pavelića", pa je Čović time "na planu književnosti i kulture samo konkretizirao strategiju najužeg ustaškog vodstva".²²⁴

Nesumnjivo je i pokušaj pridobivanja Meštrovića bio dio te strategije. Hrvatski je tisak tijekom 1942. u više navrata opširno i pohvalno pisao o Meštroviću i uopće o uspjehu hrvatske umjetnosti u Italiji.²²⁵ Da vlasti pokušavaju Meštrovića predstaviti kao velikoga hrvatskog kipara i lojalnog državljanina nove države – prešućujući njegovu jugoslavensku prošlost – moglo se zaključiti iz brojnih vijesti i reportaža idućih tjedana i mjeseci. Kipara se veliča kao izdanak hrvatske narodne duše i dokaz da hrvatska umjetnost može dosegnuti najviše svjetske vrhunce. Fotografije njegovih skulptura pojavljuju se u dnevnome i tjednom tisku, u umjetničkim smotrama i u reprezentativnim publikacijama, a u studenome 1942. u Zagrebu je otvoren stalni postav Meštrovićevih djela.²²⁶ Kad je nakon venecijanskog Biennalea došao u Rim kako bi s Kljakovićem ukrašavao Zavod sv. Jeronima, hrvatski je tisak i o tome izvijestio kao o velikom događaju.²²⁷ Skupa s visokim državnim dužnosnicima, Meštrović je bio i na rimskom otvorenju izložbe Hrvatska kroz vjekove, koja je u Rimu otvorena 21. listopada 1942., a održana je i u Veneciji i u Milanu.²²⁸ I iduće se, 1943. godine, obilno piše o njemu i njegovim skulpturama, pa i o njegovu netom dovršenom portretu pape Pija XII., a redovito se prenose tekstovi o njemu iz inozemnih publikacija.

Makar dosege i temeljitost cenzure u doba NDH nipošto ne treba precjenjivati, s velikim se stupnjem vjerojatnosti može zaključiti kako te javne pohvale Meštroviću ne bi bile moguće bez blagoslova državnog vrha. Da je taj

²²⁴ S. LASIĆ, 1989, III, 163.

²²⁵ Usp. *HN*, 4/1942, br. 457, Zagreb, 23. lipnja 1942, 4.

²²⁶ "Osnivanje stalne Meštrovićeve izložbe u Zagrebu", *HN*, 4/1942, br. 585, Zagreb, 19. studenoga 1942, 4.

²²⁷ "Svečanost u Zavodu sv. Jeronima", *HN*, 4/1942, br. 613, Zagreb, 22. prosinca 1942, 8.

²²⁸ V. VRANČIĆ, 1985, II, 360-361.

vrh s Meštrovićem imao političkih planova, pokazuje i dnevnička bilješka J. Horvata: njemu je I. Hühn i u siječnju 1944. pripovijedao kako su vlasti htjele "politički aktivirati Meštrovića u Švicarskoj".²²⁹ Postupci poslanika Perića u Rimu i glavara izaslanstva u Zürichu, Josipa Milkovića, pokazuju da je ista zamisao postojala 1942./43. godine. Stvari ipak nisu bile sasvim jednostavne. Ako je spomenuti publicitet upućivao na Meštrovićevo prihvaćanje hrvatske države, pa i na njegovo stanovito približavanje ustaškom režimu, jugoslavenskoj se diplomaciji u prvo vrijeme, odmah nakon Meštrovićeva izlaska iz internacije, činilo da kipar nije napustio svoja jugoslavenska gledišta. Zato je poslanik u švicarskoj, M. Jurišić, u svibnju 1942. isticao kako je ministar Puk (sic!) nudio kiparu "da se primi predsjedništva umetničke Akademije i da priredi izložbu u Nemačkoj i Italiji, što je Meštrović odbio".²³⁰ No, njegovo pojavljivanje u javnosti s istaknutim dužnosnicima NDH, te obilje novinskih vijesti o Meštroviću i veličanje njegove umjetnosti moralo je u jugoslavenskim krugovima izazvati uznemirenost. Bilo je tek pitanje, čini li to hrvatska promičba samostalno ili ipak u dosluhu s Meštrovićem. Njegovo sudjelovanje na venecijanskom Biennaleu demantirat će jugoslavenskog poslanika u Bernu. Činjenica da je Meštrović dobio hrvatsku putovnicu i da s njom boravi u Italiji, a ne u nekoj neutralnoj zemlji, i da tamo surađuje sa skupinama i pojedincima koji su lojalni novoj hrvatskoj državi, jasno je sugerirala kako je između Pavelića i Meštrovića postignut nekakav sporazum.

Nije, dakle, bio nelogičan napatk predsjedništva jugoslavenske izbjegličke vlade, koja je već u rujnu 1942. obavijestila svoja diplomatska predstavništva kako se doznaje da će Meštrović uskoro krenuti u inozemstvo, i to "sa porukama od Pavelića", pa zato treba budno pratiti njegovo kretanje.²³¹ U Italiji je Meštrović davao povoda za takav oprez jugoslavenske vlade: uspostavio je bliske odnose s hrvatskim poslanikom u Rimu, S. Perićem. I njega i Kljakovića posjećivao je i hrvatski kulturni izaslanik Antun Nizeteo.²³² Bliskost s Perićem Meštrović u svojim memoarima ne poriče, ali taj odnos objašnjava Perićevim protutalijanskim raspoloženjem, a ne nekakvim svojim dogovorom s Pavelićem, što bi – da nije švicarske epizode – i moglo biti donekle uvjerljivo.²³³ Dakako, nije Perić u to doba bio ni u kakvoj oporbi

²²⁹ J. HORVAT, 1989, 49.

²³⁰ LJ. BOBAN, 1988, I, 29.

²³¹ LJ. BOBAN, 1988, I, 74.

²³² B. RADICA, 1974, 297-298.

²³³ U poratnoj istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima, D. Sinčić je tvrdio kako mu je Josip Torbar početkom travnja 1943. rekao da je stigla Krnjevićeva poruka kojom se najavljuju ozbiljni događaji u bliskoj budućnosti. U tom kontekstu je Krnjević stupio u kontakt s

Paveliću, nego je tek kasnije – poglavito nakon smjene s ministarskog položaja – evoluirao u tom smjeru, postajući Pavelićev nekritični kritičar, malne mrzitelj (kako pokazuju, primjerice, Horvatovi dnevnički zapisi). U to je vrijeme Poglavnika još držao neprijepornim političkim autoritetom, pa je pisao kako Pavelićev naputak, da "u pitanju forme treba uvijek popuštati Talijanima, a u pitanju sadržine ostati uporno nepopustljiv", smatra "jednom velikom političkom dogmom, koju bi, kada bi mi to bilo moguće, na vrata poslanstva dao uklesati".²³⁴ Nije, dakle, Perićevo prototalijansko raspoloženje, koje je Meštrović nesumnjivo dijelio, ni na koji način isključivalo njegov dosluh s drugim čimbenicima vlasti hrvatske države. Baš naprotiv, on je bio previše poznat i utjecajan – u tome se u Hrvatskoj uvelike pretjerivalo – da bi službeni Zagreb njegovo ponašanje posve ignorirao.

Da pretpostavku o tome kako je Meštrović u inozemstvo otputovao u dogovoru s hrvatskim državnim vlastima valja smatrati ne samo mogućom nego i vjerojatnom, može se zaključiti i iz drugih izvora. Kljaković, primjerice, piše kako je on sâm u Italiju išao nerado, ali mu je Budak rekao da treba ići zbog radova u Zavodu sv. Jeronima, jer je to "želja vlade".²³⁵ Kljaković, dakle, ne spominje da je s time bila povezana kakva politička misija, pa sve svodi tek na umjetnički rad. No, nije mu bilo ništa neobično da su on i Meštrović pred Božić dobili obavijest od visokoga državnog dužnosnika dr. Mirka Lamera, da će biti pušteni iz zatvora.²³⁶ Puštanje iz internacije i zatvora ni na koji način nije spadalo u Lamerov djelokrug.²³⁷ Štoviše, bilo je općepoznato da je on u iznimno lošim odnosima s ravnateljem za javni red i sigurnost, Eugenom Didom Kvaternikom, pa su njegove tegobe sa zdravljem njemački obavještajci pripisivali šikaniranju kojem ga je izvirgavao upravo E. Kvaternik. Također je bilo simptomatično, da je i on sâm – najvjerojatnije početkom 1942. – otišao u Švicarsku. Budući da su bili uvjereni kako je Lamer poslan u Švicarsku zbog uspostavljanja kontakata sa Saveznicima, njemački obavještajci u Hrvatskoj

Meštrovićem, ali je ovaj nepolitička osoba, pa traži jednoga političkog čovjeka. (B. KRIZMAN, 1983, I, 33.)

²³⁴ HDA, MVP NDH, Poslanstvo u Rimu. Izvješće poslanika Perića iz prve polovice kolovoza 1941, bez prve stranice.

²³⁵ J. KLJAKOVIĆ, 1992, 208-209.

²³⁶ J. KLJAKOVIĆ, 1992, 221.

²³⁷ Dr. M. Lamer (1907.-1979.), hrvatski ekonomist, profesor na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. Prezime mu se ponekad piše i kao Lammer. Osnivač i prvi ravnatelj Ekonomskog instituta, predstojnik Odjela za industriju, obrt i trgovinu Banovine Hrvatske. Nakon proglašenja NDH odjelni predstojnik za obrt i trgovinu u Ministarstvu narodnoga gospodarstva, a u srpnju 1941. imenovan državnim tajnikom u Ministarstvu obrta, veleobrti i trgovine. Početkom 1942. preselio u Švicarsku navodno zbog liječenja. (Opš. S. RAVLIĆ, 1997, 228.)

predlagali su da se nad tamošnjim njegovim aktivnostima organizira nadzor. Nijemcima je Lamerov boravak u Švicarskoj bio sumnjiv, jer je unatoč ostanku u Konfederaciji, i dalje primao plaću u Zagrebu.²³⁸

Dakako, može činjenica da su se Lamer i Meštrović vrlo brzo jedan za drugim našli u Švicarskoj, i da ih hrvatske državne vlasti nisu smatrale političkim bjeguncima, biti puka slučajnost. No, Nijemci su sumnjali da je Lamer zapravo ključna osoba Intelligence Servicea zadužena za Hrvatsku, s bliskim vezama s nizom ljudi u samom vrhu države.²³⁹ To bi značilo da hrvatske vlasti stvaraju obavještajno-politički centar u Švicarskoj.

Niz je indicija koje s tim centrom povezuju Meštrovića.

Tako je, primjerice, šefica kulturnog odjeljenja Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Zürichu, ustaška dužnosnica Zdenka Smrekar, bila uvjerena kako su Meštrovića s jasnom političkom misijom u Švicarsku poslale hrvatske vlasti, i to upravo Pavelić.²⁴⁰ Kako ona u Švicarsku nije došla s neke visoke dužnosti u Zagrebu, nego iz konzulata u Beču, to bi s velikom vjerojatnošću značilo da je slično mišljenje imao i njezin neposredni nadređeni, Josip Milković. Ustaški pukovnik i bivši državni tajnik u Ministarstvu šuma i ruda ing. Milan (Mime) Rosandić u poratnoj je istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima također ustvrdio kako je hrvatska vlada već 1942. u inozemstvo, konkretno u Švicarsku, poslala niz ljudi, među njima i Meštrovića, a oni su "imali stupiti u kontakt sa političkim faktorima saveznika, kao i sa dr. Krnjevićem".²⁴¹ Jednako proizlazi i iz istražnog iskaza M. Budaka. On je ustvrdio kako je kao ministar vanjskih poslova "lično (...) poslao Dr.-a [Petra] Digovića u Švicarsku sa zadatkom da tamo izda knjigu pod naslovom 'Hrvatstvo Dalmacije'. Tu knjigu je on trebao izdati zajedno u dogovoru sa Meštrovićem i da joj napišu predgovor. Ja sam mu za troškove te knjige dao 34.000 švicarskih franaka i rekao mu da se ne treba više vraćati u Hrvatsku. Znam, da je također u Švicarsku otišao Marko Tarle trgovac iz Šibenika."²⁴²

²³⁸ HDA, Arhiv H. Helma, k. 27, sv. Državni aparat NDH A – L, br. 123 – Lamer dr. Mirko. Usp. S. ODIĆ-S. KOMARICA, 1977, II, 344. U Helmovu arhivu nalazi se dokument od 15. listopada 1942, prema kojemu je Lamer "već duže vreme u Švajcarskoj".

²³⁹ HDA, Arhiv H. Helma, k. 1, sv. 3 – Spisak lica agentske kartoteke iz arhive Hansa Helma: Njemačka obavještajna služba, br. 85 – Rupčić, Mate.

²⁴⁰ Usp. B. KRIZMAN, 1983, II, 84.

²⁴¹ U te pojedince poslana u Švicarsku Rosandić je, pored Meštrovića, uvrstio Milkovića, Cabasa, Lamera, Jakšekovića, Paskijevića, Tarlu i dr. (B. KRIZMAN, 1983, II, 412-413.) Ivo Hühn je pred kraj 1943. uvjeravao Horvata, da je Tarle "vani u diskretnoj misiji". (J. HORVAT, 1989, 38.)

²⁴² "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin. Usp. B. KRIZMAN, 1983, II, 51.

Nemoguće je da bi Budak dao novac i poslao Digovića da upravo s Meštrovićem objavi knjigu o hrvatstvu Dalmacije, ako prethodno nije s Meštrovićem postigao bar načelni dogovor o tome.

I njemačka obavještajna služba raspolagala je podatkom da je upravo Budak poslao Digovića u Švicarsku, tobože na polugodišnji studijski boravak. No, smatrala je da je pravi autor Digovićeve knjige zapravo dr. Vili Bačić, namještenik hrvatskog MVP-a.²⁴³ Nijemcima, naime, nije promaknuo Digovićevo odlazak u inozemstvo: bilo im je čudno da mu je Budak, unatoč manjku službenika u ministarstvu, odobrio studijski boravak u polugodišnjem trajanju, pri čemu je mjesto u ministarstvu ostalo nepopunjeno.²⁴⁴ U tome su bili u pravu. Budak poslije rata nije pokušavao tvrditi da je "radio nešto za saveznike", ali je bio sasvim jasan u pogledu opisa Digovićeve zadaće: "Digoviću sam rekao kad je išao u Švicarsku da preko Meštrovića uhvati vezu sa Englezima za stvar NDH."²⁴⁵ Njemački opunomoćeni general Glaise von Horstenau je u povodu vijesti o izlasku Digovićeve knjige primijetio da ustaški pokret nesumnjivo poduzima brojne pokušaje da uspostavi dodir s protivnom stranom, ali su izgledi za uspjeh takvih akcija minimalni, pa ustaše ne će imati alternativu suradnji s Njemačkom, iako tu i tamo pokazuju da u Nijemcima više ne gledaju jaki faktor.²⁴⁶ Obavještajni časnik Rudolf Schrems smatrao je kako je očito da se s Poglavnikovim znanjem i po njegovoj odluci u Švicarskoj stvara emigrantska jezgra kojoj je zadaća u odgovarajućem trenutku poslužiti kao poveznica (Verbindungsstelle) sa zapadnim silama.²⁴⁷

Jasno je, dakle, da je možebitni (zapravo: prilično vjerojatni) dogovor između Meštrovića i hrvatskih vlasti morao biti diskretan i da mu se nije mogao dati nikakav publicitet, a razumljivo je da je i za Meštrovića i za službeni Zagreb bilo manje nezgodno ako kipar u neutralnu Švicarsku ne dođe izravno, nego tek zaobilaznim putem, preko Italije. No, ta je diskrecija morala imati

²⁴³ HDA, Arhiv H. Helma, k. 27, sv. Državni aparat NDH, A – L, br. 7 – Bačić, Vili; br. 48 – Digović, Petar. Bačić je pod pseudonimom Liburnicus objavio knjigu *Der Kampf um die Ostküste der Adria. Geschichtliche Darstellung*, Zagreb, 1944. Vjerojatno na tu knjigu misli Horvat kad 9. studenoga 1943. bilježi: "Dr. Bačić dao mi na čitanje rukopis svoje knjige i elaborat o Rijeci, koje ima izdati HIBZ." (J. HORVAT, 1989, 12.) U istom dnevniku (zapis za 19. veljače 1944, str. 62.) Horvat opisuje prve dojmove o Digovićevoj knjizi, koju je u Z. Cihlara prolistao u Bačićevoj nazočnosti, a 28. svibnja 1945. (str. 235.) navodi da je susreo Rudolfa Maixnera: "on je preveo Digovićevo knjigu".

²⁴⁴ HDA, Arhiv H. Helma, k. 35, Knjiga VII/1, 50-51.

²⁴⁵ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²⁴⁶ B. KRIZMAN, 1983, II, 51-52.

²⁴⁷ HDA, Arhiv H. Helma, k. 27, sv. Državni aparat NDH, A – L, br. 48 – Digović, Petar.

svoje granice. Iz propagandnih i unutarnjopolitičkih razloga, a možda i zbog potrebe da se ugodi Meštrovićevoj taštini, nije se moglo kipara u javnosti ignorirati. Za samu Meštrovićevo "misiju" bilo bi svakako bolje da je bilo drugačije: pohvale u hrvatskom novinstvu samo su mu ograničavale mogućnosti dodira sa Saveznicima, ako je uopće želio poraditi na opstanku neovisne Hrvatske.

No, hrvatsko je novinstvo i sredinom 1943., u vrijeme kad je Meštrović slavio svoj šezdeseti rođendan, opširnim i pohvalnim napisima častilo velikog umjetnika, a na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske, održanoj 18. srpnja 1943., on je proglašen počasnim članom te najstarije hrvatske kulturne institucije.²⁴⁸ Zanimljivo je i da je nakon pada Italije glavar građanske uprave u Splitu, dr. Bruno Nardelli, prosvjedujući protiv savezničkih bombardiranja Splita, u prosincu 1943. ministru za oslobođene krajeve dr. Edi Bulatu i predsjedniku Središnjice Hrvatskoga crvenoga križa dr. Kurtu Hühnu uputio pismo što je objavljeno na naslovnici splitskoga dnevnika *Novo doba*, u kojem se moli da se o posljedicama bombardiranja obavijesti i Meštrovića, "da i on podigne svoj glas i uloži svoj autoritet kod Crvenog Križa".²⁴⁹ Nemoguće je utvrditi do koje je mjere Nardelli bio upućen u Meštrovićevo sudbinu, ali je iz toga posve očito kako je znao da se kipar nalazi u inozemstvu i kako nije ni pomišljao da bi mogao biti neprijateljski raspoložen prema hrvatskim vlastima.

Postoji još niz svjedočenja, napose u kontekstu "afere Lorković-Vokić" iz 1944. godine, da je Meštrović na neki način sudjelovao ili, točnije, trebao sudjelovati u hrvatskim pokušajima da se uspostave kontakti sa Saveznicima, kao i dokazi da on nije bježao od toga da se u dijelu vladajućih hrvatskih krugova stvara takav dojam, makar taj dojam nije odgovarao činjenicama. A Milkovićeve izvješća bacaju dodatno svjetlo na Meštrovićevo političku aktivnost tijekom prvih pola godine nakon dolaska u Švicarsku. Ona potvrđuju da je kipar iz Italije doputovao krajem srpnja 1943., a da o njegovu dolasku Stalno trgovinsko izaslanstvo NDH nije bilo prethodno obaviješteno. To je lako objasniti potrebom očuvanja konspiracije: obavještavanje Stalnoga trgovinskog izaslanstva o Meštrovićevo dolasku nije moglo olakšati njegovu misiju, ali ju je – ako ju je imao – moglo potpuno onemogućiti. To je bilo jasno i u uobičajenim okolnostima, a napose u srpnju 1943., jedva mjesec dana nakon što je u

²⁴⁸ Vrlo je neobično i ne manje nelogično da V. ARALICA, 2009, 159, tu počast Meštroviću naziva izrazom prkosa Matičina vodstva prema ustaškom režimu, iako istodobno primjećuje da je tadašnji hrvatski tisak Meštroviću posvećivao veliku pozornost. Kako onda, istom logikom, ne zaključiti da je i ustaški tisak prkosio tomu istom ustaškom režimu?

²⁴⁹ "Brzjav Glavarstva prigodom bombardiranja", *Novo doba*, 1/1943, br. 59, Split, 12. 12. 1943, 1. Zahvaljujem dr. sc. Nikici Bariću koji me je upozorio na ovaj podatak.

izaslanstvu raskrinkan suradnik jugoslavenske izbjegličke vlade u osobi S. Jakšekovića.

Dok Meštrović u svojim uspomenama izričito tvrdi da je svjesno izbjegao svaki kontakt s hrvatskim predstavništvom u Švicarskoj, Milković izvješćuje da mu se odmah obratio pismom, pa to pismo dijelom i citira. Prema obavijestima koje je Milković prikupio, Meštrović je u prvo vrijeme odbio sve pokušaje jugoslavenske emigracije u Švicarskoj i tamošnje diplomacije Kraljevine Jugoslavije da ga upregnu u svoja kola. Uskoro, očito nakon pada Italije i Mussolinijeva oslobađanja iz zarobljeništva, a vjerojatno prije kraja rujna 1943., Milković i Krišković su posjetili Meštrovića u Lausanni, i to na njegov poziv. O tijeku razgovora znademo samo to da je kipar bio uvjeren u pobjedu Saveznika, dok nam ništa drugo pouzdano nije poznato, jer je Milković o tome odlučio u Zagrebu referirati usmeno. No, napomenuo je kako prije njegova usmenog izvješća o tome hrvatski državni vrh može obavijestiti i prof. Krišković koji se "sada", tj. početkom listopada 1943. vraća u Hrvatsku.

Čini se da činjenica kako su Meštrovića posjetili skupa Milković i Krišković, koji su o tome podnijeli samo usmena izvješća, jasno upućuje na tijek i sadržaj razgovora. Nemoguće je da nisu razgovarali o sudbini hrvatske države, a očito je da su se Milković i Krišković pribojavali poslati potanko pismeno izvješće. Razlog može biti samo jedan: bojazan da bi to izvješće moglo pasti u ruke njemačkoj obavještajnoj službi. Iz toga logično slijede najmanje dvije činjenice: prva, da Milković i Krišković nisu nastupali kao privatne osobe, i druga, da su se razgovori kretali oko tema koje su pred Nijemcima mogle kompromitirati i Meštrovića i hrvatski državni vrh. Jer, da su Milković i Krišković nastupali kao privatne osobe, ne bi bilo nikakva razloga za takav oprez, budući da se Meštrović nalazio na sigurnome, u neutralnoj Švicarskoj, pa se nesmetano moglo izvještavati npr. o njegovim izjavama nepovoljnima za ustaški režim i hrvatsku državu i za Njemačku i Hitlera. S druge strane, da je Meštroviću trebala tek nekakva konzularna usluga, bilo bi dovoljno da na sastanak pozove samoga Milkovića. Zato je vrlo vjerojatno da se razgovaralo o političkim stvarima, i da se tom mjerom opreza odnosno čuvanjem sadržaja razgovora za usmeno izvješće htjelo pred Nijemcima zaštititi hrvatski državni vrh. A stvar je bila takva da nije mogla čekati Milkovićev dolazak u Zagreb, nego će o njoj državno vodstvo (bez ikakve sumnje: samog Pavelića) izvijestiti Krišković, koji se u domovinu vraća u listopadu 1943. godine.

Važno je uočiti da Milković nije iznenađen Meštrovićevim pozivom niti sadržajem njihova povjerljivog razgovora. Ipak ostaje otvoreno pitanje, je li u tom pogledu imao kakav naputak iz Zagreba, ili je sva inicijativa prepuštena

Meštroviću. Spomenuta svjedočenja sugeriraju da su ti kontakti na određeni način koordinirani iz Zagreba. K tome, u prilog pretpostavke da Meštrovićeva aktivnost u emigraciji 1942./43. izvorno nije bila bez dosluha s hrvatskim vlastima – pretpostavke koja nesumnjivo traži dodatna istraživanja – govori i Jakšekovićevo izvješće iz sredine prosinca 1943. godine. On je predstavnicima HSS-a u Londonu javio kako je s Meštrovićem razgovarao jednom, dok ga mons. A. Juretić viđa vrlo često. Meštrović je, javlja Jakšeković, najavio kako će se držati rezervirano prema jugoslavenskom poslanstvu (dok se u Zagrebu – jetko primjećuje dojučerašnji namještenik hrvatske diplomatske službe – znao fotografirati s Pavelićem, a u Rimu održavati prisne odnose s hrvatskim poslanikom Perićem!), te je prema vlastitim tvrdnjama uspostavio i stanovite veze s Englezima i Amerikancima. Sve je to u dosluhu s nekim ustaškim krugovima u Zagrebu, koji su u Švicarsku poslali i dr. P. Digovića da objavi knjigu o Dalmaciji. Intenzivno rade na osnivanju hrvatskoga komiteta, koji bi hrvatsku stvar zastupao pred Saveznicima, a govorka se čak i o Meštroviću kao "predsjedniku buduće hrvatske republike".²⁵⁰

O postojanju zamisli da se u Švicarskoj osnuje hrvatski komitet još ranije, 6. kolovoza 1943., jugoslavensku je izbjegličku vladu izvješćivao mons. Juretić, koji ne dvoji da iza svega stoje ustaše: "Usljed događaja u Italiji nastala su ovdje živa kretanja. Ustaška strana je nervozna i spremaju se na osnutak nekog hrvatskog odbora. Ovdje se već nalazi prof. Karlović, prof. Krišković, bivši konzul Paskijević, imao bi doći ustaški književnik Jure Pavičić. Svakodnevno održavaju sjednice kod šefa delegacije Milkovića. Bave se mišlju da kao hrvatski odbor iznesu hrvatske želje, dakako jedina je misao sačuvati ruse ustaške glave. Karlović se trudi da dođe ovamo još koja ustaška perjanica, pa već najavljuje dolazak Puka."²⁵¹

²⁵⁰ LJ. BOBAN, 1985, 142-144.

²⁵¹ LJ. BOBAN, 1985, 196-197. Ustašku struju koja stoji iza Meštrovića u pravilu se gledalo u ministrima Lorkoviću, Periću i njihovim suradnicima, pri čemu, po Jakšekoviću, ta "grupa vrijedi kao osobito germanofilska" i neprijateljska prema HSS-u. (Lj. BOBAN, 1988, II, 267, 283, 316.) Doista je Lorković spadao u izrazito pronjemačku struju u ustaškome pokretu, iako ga se u naknadnim domišljanjima pokušava prikazati drugačije. No, Jakšeković je u rujnu 1943. javljao kako u svim tim pokušajima sudjeluje i ministar Budak, što pokazuje da ustaše pokušavaju razviti djelatnost na sve strane: u Rim su poslali Krunoslava Draganovića, u Švicarsku Lamera, Brožičevića i Digovića, a posljednji "se hvasta, da će ustaše uspjeti skloniti književnika Krležu, da ide u Moskvu u istoj misiji, a jednog čovjeka da će poslati u Tursku". (Lj. BOBAN, 1985, 137.) Takvi glasovi nisu bili usamljeni, iako su dijelom bili neutemeljeni. Ipak je zanimljivo spomenuti kako je Krleža, navodno, početkom 1944. rekao Z. Cihlaru, "da je jedini rezultat NDH da Hrvati ubuduće neće moći spasti na minimum kakav je bio prije, dakle na banovinu" (J. HORVAT, 1989, 68.)

Dok Juretić misli da je sve izazvano Mussolinijevim padom, a Jakšeković za stvar doznaje mjesecima kasnije i sve svodi na sebične interese ("sačuvanje rusih ustaških glava"), Milković je puno ranije, već početkom srpnja 1943., tj. prije Meštrovićeva dolaska u Švicarsku i prije Mussolinijeva pada, pismeno podsjetio na to da je još ranije usmeno izvijestio o planu za stvaranje takvoga emigrantskog tijela, ali se sada stvar izjalovila odnosno odgođena je zbog nepostojanja odgovarajuće osobe koja bi hrvatskomu komitetu stala na čelo. Godinu dana kasnije, Horvat će 5. kolovoza 1944. zabilježiti: "U Švicarskoj da postoji neki 'hrvatski odbor'", dodajući istog dana da "korak kod Milkovića" nije donio uspjeha.²⁵² Nažalost, uslijed zadiranja u izvorni Horvatov tekst (cenzuriranja dijela njegovih dnevničkih zapisa), nije moguće zaključiti o kakvom se "koraku" radi i je li on u ikakvoj vezi s odborom.

Prema tome, iz suglasnih izvora s tri međusobno nepovezane strane (Juretić, Jakšeković, Milković) može se zaključiti da je najkasnije sredinom 1943. već postojala zamisao o stvaranju hrvatskoga komiteta u Švicarskoj, koji bi pred zapadnim Saveznicima zastupao potrebu opstanka hrvatske države. Budući da i Juretić i Jakšeković u tom pokušaju vide ustaški manevar, a Milković se od njega očito ne distancira niti ga prikazuje subverzivnim i neprijateljskim, čini se vjerojatnijim da zamisao nije nastala bez diskretnog sudjelovanja službenog Zagreba. U vodstvu HSS-a, napose među onim njegovim prvacima koji su otišli u emigraciju, za takav čin nije bilo ni političke volje niti odvažnosti. Zato je logično pretpostaviti da je pothvat smišljen u vladajućim hrvatskim (ustaškim) krugovima, upravo radi očuvanja NDH. Tomu u prilog govore još najmanje dvije okolnosti: prva, da pothvat nije uspio i da se već u ranoj fazi nasukao na savezničkom otklanjaju, i druga, da se nakon rata nitko nije pohvalio da je u njemu sudjelovao. To se zasigurno ne bi dogodilo da su iza njega stajali neustaški, a kamoli protuustaški krugovi.

Politički blagoslov takvoj zamisli dao je, uostalom, još ranije sâm Pavelić, i to javno, na saborskoj sjednici 28. veljače 1942., kad je oštro prekorio prvake HSS-a koji su otišli u emigraciju i stupili u jugoslavensku vladu, jer "da su oni otišli u inozemstvo i rekli: - Mi ne ulazimo u nikakvu jugoslavensku niti srbsku vladu, nego ćemo raditi da Hrvatska Država bude i da obstane, onda bi im mogao svatko skinuti kapu".²⁵³ Ta je misao iz državnog vrha varirana i

²⁵² J. HORVAT, 1989, 137.

²⁵³ "Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske Dr Ante Pavelić Saboru i narodu. Govor na saborskoj sjednici od 28. veljače 1942.", *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945: 60. godišnjica Hrvatskog državnog sabora*, Madrid, 2002, 99. Govor je objavljen u dnevnom tisku i kao posebna

ranije u različitim zgodama, a kasnije se ponavljala još češće, kad se isticalo da za suradnju s hrvatskim nezadovoljnicima i protivnicima postoji samo jedan preduvjet – njihovo prihvaćanje hrvatske države: "Pripravni smo razpravljati o svim ovim razlozima i rezervama, ako se prethodno prihvati jedna temeljna, obćenita hrvatska rezerva da hrvatska država nije stvar samo ovog pokoljenja; ona pripada i budućim pokoljenjima, ona je radi njih i za njih stvorena, te pripadnici našeg pokoljenja moraju o tom voditi računa. Ako je aktivistički dio sadanjeg hrvatskog pokoljenja možda činio neke pa i – dopuštamo – mnoge pogriješke, on je ipak izgradio tvorevinu, koja će imati puno značenje za buduće hrvatske naraštaje. Onaj, tko nije djelovao, nije ni mogao griješiti. To trebaju pamtiti svi, koji u ovom sudbonosnom času iz ovih ili onih razloga 'stoje po strani'."²⁵⁴

Milkovićeve izvješća potvrđuju ono što je utvrđeno ranijim historiografskim istraživanjima: u Hrvatskoj je postojalo uvjerenje da su međunacionalni, u prvom redu hrvatsko-srpski, sporovi unutar izbjegličke vlade toliko oštri, a razlike duboke i nepomirljive, da je samo pitanje vremena kad će predstavnici HSS-a napustiti tu vladu. Činilo se da vojno-politički razvitak 1942./43. pogoduje takvom razvitku, pa je bilo razumno poduzeti korake da se takav rasplet iskoristi za opstanak hrvatske države. Za to su bile potrebne osobe i skupine koje su prihvatljive i Saveznicima i Krnjeviću i družini, a da su istodobno u dosluhu sa službenim Zagrebom. U takvim kombinacijama sa Švicarskom i tamošnjom hrvatskom skupinom, kombinacijama čiju ozbiljnost i razgranatost tek treba ispitati, Meštrovićevo je ime logično izbijalo u prvi plan. Naime, neki su istaknuti politički ljudi u Hrvatskoj – među njima, prema Raiću, i ministar vanjskih poslova Perić – krivo smatrali kako Meštrović ima izgrađene veze sa zapadnim Saveznicima, "pa su mu često slali poruke".²⁵⁵ I Vladimir Košak je u istrazi pred jugoslavenskim komunističkim vlastima ponavljao kako je Meštrović imao "neposredne veze sa britanskim krugovima", i kako se iz

brošura, a u cijelosti je uvršten i u *Spomen knjigu prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske*, 29-34.

²⁵⁴ Ur.[edništvo], "Razgoličena kamuflaža. Onima koji u sudbonosnim časovima 'stoje po strani'", *Sprennost – Misao i volja ustaške Hrvatske*, 3/1944, br. 102, Zagreb, 6. veljače 1944, 2.

²⁵⁵ V. A. RAIĆ, 1960, 37. Osim hvalisanja samog Meštrovića, do danas nije poznata nikakva potvrda za samodopadnu tvrdnju njegova sina Mate, da je Meštrović "održavao brojne kontakte s obavještajcima s raznih strana, kod njega su stalno dolazili predstavnici raznoraznih hrvatskih političkih struja, te jugoslavenski, njemački, engleski i američki špijuni". (A. PARAVIĆ, 2011.) Čak je sam kipar (uostalom, također neistinito) tvrdio da "sa svojim zemljacima" nije imao niti tražio kakve veze. (I. MEŠTROVIĆ, 1993, 336.) Nije objašnjavao tko su to njegovi "zemljaci", ali je posve jasno da je u njih, bar poslije rata, ubrajao jugoslavenskog poslanika Jurišića, Srbina rođenjem i velikosrbina osjećajem.

nekim njegovih poruka moglo zaključiti da je Velika Britanija spremna priznati NDH "kao savezničku zemlju", ako bi ova napustila savez s Njemačkom.²⁵⁶

Iako ta svjedočenja, koja zbog okolnosti u kojima su nastala valja uzimati vrlo oprezno, imajući na umu da u njima postoji konfuzija u pogledu datuma, pri čemu se vrlo često miješaju događaji iz 1943. s onima iz ljeta 1944. godine, kad je došlo do tzv. afere Lorković-Vokić, lako je zamisliti da je ideja o osnivanju toga komiteta dobila izniman zamah kad se Meštrović pojavio u Švicarskoj. Činjenica da Stalno trgovinsko izaslanstvo u Zürichu nije unaprijed bilo obaviješteno o njegovu dolasku u Švicarsku, sama po sebi ništa ne govori o tome je li službeni Zagreb vukao sve konce, ili je tek htio iskoristiti zamisao koja je nastala drugdje. Mogao je izostanak obavijesti biti posljedica nerazumijevanja između Perića i Milkovića (prijepora koji će tek u idućim mjesecima eskalirati), a mogla je posrijedi biti tek težnja da se sačuva diskrecija. Jedino što je bilo važno jest to da se Meštrović našao u neutralnom inozemstvu i da će tamo možda poraditi na opstanku hrvatske države. Veliki je kipar često pokazivao da ima još veće političke ambicije, a prvaka toga komiteta s većim ugledom u savezničkim krugovima teško je u to doba bilo i zamisliti. Samo je jedan uvjet trebalo ispuniti: morao je taj prvak biti pristaša hrvatske državne neovisnosti.

Dok je u Hrvatskoj, prigodom kontakata s državnim dužnosnicima, pa i u Italiji, očito sugerirao da bi se u inozemstvu mogao založiti za hrvatsku državu, kad je jednom došao u Švicarsku Meštrović taj uvjet svojom voljom nije htio ispuniti. Oglušio se i na pozive drugih čimbenika koji su očito precjenjivali njegovu ulogu i utjecaj kod Saveznika,²⁵⁷ izabravši – bar javno – poziciju koju je dosta točno opisala Z. Smrekar: nije ozbiljno djelovao ni u kojem političkom smjeru, ponajmanje u onome zbog koga je poslan u Švicarsku: da poradi na očuvanju hrvatske države bez obzira na ustaški režim koji je pred Saveznicima bio kompromitiran.²⁵⁸ Štoviše, u svojim je memoarima posve prešutio sudjelovanje na izložbi hrvatske umjetnosti, a svoju internaciju, te razgovore s

²⁵⁶ B. KRIZMAN, 1983, II, 110, 115, 119. Opš. u izvadku iz Košakova istražnog iskaza od 21. travnja 1947, koji je djelomično uvršten u: N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 76, 322-326. Slične konfabulacije proizlazile bi i iz uspomena M. KOVAČIĆA, 1970, 213

²⁵⁷ I zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac se 21. svibnja 1944. Meštroviću obratio kratkim dopisom, navodeći: "U Švicarsku dolazi kao delegat Hrvatske gosp. Dr. Cabas namjesto g. Milkovića. Učinite što možete da mu se olakša položaj, da bi naša Hrvatska iz ovog kaosa izašla što sretnija." ("Pisma nadbiskupa Alojzija Stepinca Ivanu Meštroviću", Stepinac mu je ime. *Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata*. Prir. V. Nikolić, knj. I., München-Barcelona, 1978, 433.)

²⁵⁸ Usp. B. KRIZMAN, 1983, II, 84.

Budakom, Pavelićem i drugima, kao i odlazak u Italiju, prikazao je u dramatičnim tonovima.

Sličan je i njegov opis odlaska iz Italije u Švicarsku (gdje će ostati do 1947. godine): zasluge za to on pripisuje hrvatskom poslaniku Periću, koji bi pothvat organizirao na svoju ruku.²⁵⁹ I Budak je bio uvjeren kako je upravo poslanik Perić pribavio Meštroviću putovnicu iz Italije u Švicarsku. No, ni na koji način ne nagovještuje da bi to učinio krišom od hrvatskoga državnog vrha.²⁶⁰ Sklon jeftinoj dramatici, Meštrović se u svojim uspomenama nije upitao, je li poslanik Perić za taj tobože samovoljni čin kažnjen. Perić je, naime, nakon Rima i kratke epizode na čelu poslanstva u Sofiji, u studenome 1943. dobio najviše priznanje: imenovan je ministrom vanjskih poslova. Kako se u Zagrebu znalo da je Meštroviću putovnica izdana u poslanstvu u Rimu, teško je vjerovati da bi poslanik Perić bio promaknut, ako već ne bi bio kažnjen, da je poznatoj osobi poput kipara Meštrovića omogućio odlazak u neutralno inozemstvo protivno volji središnjih vlasti.

Meštrović je također ustvrdio da se u Švicarskoj nikad nije susreo sa službenim predstavnicima NDH, pa čak ni s Kriškovićem,²⁶¹ što očito ne odgovara istini. Ako bi Milković i imao razloga i želje mistificirati oko Meštrovića i svojih susreta s njim, sasvim je nevjerojatno da bi se stari i ugledni sveučilišni profesor poput Kriškovića upustio u spletkarenje na toj razini. Naravno, Meštrović je i u tom pogledu u svojim uspomenama nastojao ostati politički korektan, težeći tomu da pokaže vlastitu političku mudrost, a da se ne zamjeri ni Zapadu niti jugoslavenskim vlastima, a po mogućnosti ni vlastitomu narodu za koga je ipak osjećao da želi vlastitu državu.

Raić tvrdi da je Meštrović u Švicarskoj nastojao na svakom koraku pokazati kako je bio u opoziciji ustaškom režimu, pa je zato isticao da je bio i zatvoren.²⁶² Ipak je sudjelovao u pripremi Digovićeve knjige *La Dalmatie* koja je išla za dokazivanjem hrvatstva Dalmacije, napisavši joj i predgovor.²⁶³ Iako je kao godina izdanja navedena 1944., opširna je Digovićeve knjiga, kao proizlazi iz bilješke o tiskanju (u prosincu 1943.), dovršena ranije, a

²⁵⁹ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 335-336.

²⁶⁰ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²⁶¹ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 336, 342. Inače on spominje Kriškovića, Lukasa i Vladimira Kirina kao anglofile koji su pristaše NDH (Isto, 314.)

²⁶² V. A. RAIĆ, 1960, 36.

²⁶³ Pero DIGOVIĆ, *La Dalmatie et les problèmes de l'Adriatique*. Lettre-préface Ivan Meštrović, Lausanne, 1944, P. DIGOVIĆ – Frano GORANIĆ, *La Haute Adriatique et les problèmes politique actuels*. Fiume. Istrie. Goritie. Trieste, Lausanne, 1944. Iza pseudonima "Frano Goranić" krije se zapravo Ive Mihovilović.

Meštrovićev je predgovor datiran u travnju 1943., ali on i taj predgovor u svojim uspomenama prešućuje, usput tvrdeći kako je švicarska cenzura onemogućila da se u knjizi bilo kakvom formulacijom povrijedi Pavelića, "jer da je i on poglavar jedne države".²⁶⁴ I ta je tvrdnja posve neuvjerljiva, jer je Pavelić u švicarskom tisku nerijetko žestoko kritiziran, pa i iz pera jugoslavenskih emigranata. No, Meštrović ipak bilježi kako je *Basler Nachrichten* napao Digovićeve knjige kao ustašku propagandu, a kasnije da se ustanovilo kako je tu kritiku napisao "neki Jančeković, tobožnji član HSS".²⁶⁵ Upravo obrnuto od Meštrovića tvrdio je nakon rata M. Budak. Prema njemu, Digović i Meštrović su pri objavljivanju te knjige napravili "strašnu pogrešku zbog koje sam ja mogao izgubiti glavu. Naime u predgovoru je bilo napisano da se našla ipak ruka, koja je potpisala rimski pakt. To je aludirano na poglavnika".²⁶⁶ Je li problem bio u tome što je tom opaskom "aludirano na poglavnika", ili se možda sastojao u nečem važnijem (u okolnosti da se Meštrović upustio u takve aluzije, a da se zauzvrat nije javno, pa ni tajno založio za opstanak hrvatske države), otvoreno je pitanje.

Ipak se u krugovima jugoslavenske diplomacije na Meštrovića u to doba gledalo kao na izdajicu.²⁶⁷ Jugoslavensko poslanstvo u Bernu je u studenome 1943. potpuno neutemeljeno tvrdilo da je Meštrović "razvio akciju protiv Srba i Mihailovića, a za partizane".²⁶⁸ Nije ta ocjena bila točna, ali je ona očito proizlazila iz činjenice da Jurišiću i njegovim suradnicima nije u drugoj polovici te godine pošlo za rukom dobiti poznatoga kipara otvoreno na svoju stranu. Negdje pred kraj te godine Meštrović se, posredovanjem Zorislava D. Dragutinovića, namještenika jugoslavenskog poslanstva u Bernu, susreo s Allenom Dullesom, pouzdanikom američke obavještajne službe.²⁶⁹ Njegov

²⁶⁴ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 337.

²⁶⁵ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 337. Bio je to S. Jakšeković. Nijemci su, dakako, zabilježili izlazak i knjige i osvrta na nju. Da kritika "bez sumnje potiče iz jugoslavenskih krugova", odmah je uočio i opunomoćeni njemački general u Zagrebu, Edmund Glaise von Horstenau. (B. KRIZMAN, 1983, II, 51.)

²⁶⁶ "Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g.", u: I. PETRINOVIĆ, 2002, nepagin.

²⁶⁷ I sam jugoslavenski diplomat u to doba, Radica opisuje zgodu u kojoj su jugoslavenski krugovi u Sjedinjenim Američkim Državama rezolutno odbili prijedlog da se iz propagandnih razloga tiskaju reprodukcije Meštrovićevih djela, obrazlažući to ocjenom da je "Meštrović izdajnik". (B. RADICA, 1984, II, 150.)

²⁶⁸ LJ. BOBAN, 1988, I, 74.

²⁶⁹ Allen Dulles (1883.-1969.), američki pravnik, bankar i diplomat, koji je kasnije postao šefom CIA-e. Dulles je boravio u Švicarskoj, sa sjedištem u Bernu, Herrengasse 23, kao pouzdanik američke službe Office of Strategic Services. No, švicarski je Savezni politički departman početkom veljače 1943. odgovorio na upit zapovjedništva vojske, navodeći kako nema

poslijeratni opis tog susreta, u kome tvrdi da se založio za hrvatsku državu, ali se izjasnio protiv ustaštva ("...tu sam mu rekao svoje utiske, da bi narod s devedeset posto primio svoju nezavisnu državu, ali da je isto tako u devedeset posto protiv ustaške države"),²⁷⁰ znatno odudara od izvješća S. Jakšekovića od 17. prosinca 1943., koje se oslanja na obavijesti dobivene od Dragutinovića. Jakšeković, štoviše, tvrdi da je Meštrović poslao neistinite obavijesti u Zagreb, javljajući Lorkoviću i krugu oko njega da Saveznici cijene njegov rad, pa da treba u istome smjeru nastaviti, pripremajući, između ostaloga, i plasiranje vijesti u javnost o Meštroviću kao budućem predsjedniku hrvatske republike.²⁷¹

I ostale Meštrovićeve memoarske tvrdnje, poput one o tobožnjemu pismu koje mu je uputio njemački opunomoćeni general Edmund Glaise von Horstenau, o "razgovoru s jednim tajanstvenim Rusom" i o glasinama u povodu "afere Lorković-Vokić", potpuno su neuvjerljive i u neskladu s dostupnim dokumentima. Obavijesti koje je Meštrović, navodno, dostavljao u Zagreb pokazivale su se netočnima i svjedočile su da su njegovi kontakti sa Saveznicima mršavi i svakako nepouzdana.²⁷² No, ako bi do tih kontakata i dolazilo, Meštrović se zapravo nije jasno i otvoreno zalagao za opstanak hrvatske države, nego je – najkasnije od jeseni 1943. godine – počeo zagovarati sporazum između Tita i emigrantske vlade odnosno između Tita i Mačeka. U Zagreb su, doduše, stizale drugačije obavijesti, što se vjerojatno može pripisati Meštrovićevoj spremnosti da u kontaktu s hrvatskim vlastima ostavi dojam kako i on zagovara opstanak hrvatske države, dok je pred njezinim protivnicima zapravo istupao drugačije.

Neke sramežljive, neodređene i neodlučne korake u korist hrvatske samostalnosti ipak je povremeno poduzimao. To bi moglo proizlaziti, primjerice, iz izvješća koje je švicarski generalni konzul Kaestli u veljači 1944.

nikakve naznake da bi Dulles u Bern došao s nekom posebnom zadaćom koju bi mu dao predsjednik Roosevelt. (F. HIRZEL, 1995, 13.) To, dakako, nije odgovaralo činjenicama: u službenim je švicarskim publikacijama Dulles naveden kao "posebni savjetnik američkog ministra (poslanika) u Bernu". Opš. o Dullesu v. P. GROSE, *Gentleman Spy. The Life of Allen Dulles*, New York, 1996.

²⁷⁰ I. MEŠTROVIĆ, 1993, 337-339.

²⁷¹ LJ BOBAN, 1985, 142-144. Slične je ambicije Meštrović pokazivao i nakon Drugoga svjetskog rata, kad je dao da ga se u nekim emigrantskim krugovima veliča kao budućega predsjednika Hrvatske.

²⁷² U takve spada, primjerice, i ona o kojoj je u siječnju 1944. svojoj vladi brzojavio generalni konzul Kaestli, navodeći kako Meštrović privatnim kanalima uvjerava tad već bivšega visokoga državnog dužnosnika S. Perića da Saveznici ne će bombardirati Zagreb. (BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 31. 1. 1944.) Upravo suprotno Meštrovićevim tvrdnjama, u veljači 1945. uslijedilo je teško bombardiranje hrvatskoga glavnoga grada.

poslao u Bern iz Zagreba (!) teklićem, javljajući kao vrlo važnu stvar da je "jedan saveznički diplomat" izložio "poznatomu hrvatskom emigrantu" savezničke planove za poratno uređenje Balkana. Po tom bi planu Hrvatska opstala kao država, s tim da bi uključila Sloveniju koja bi uživala stanovitu autonomiju, ali bi se takva Hrvatska uključila u "skupinu" zemalja koju bi tvorile još i Srbija i Bugarska, te bi bile tijesno gospodarski povezane. Bosna i Hercegovina bi imala autonomiju, dok bi se Srbiji osigurao pristup na Jadran preko Boke kotorske, a Bugarska bi dobila pristup Egejskomu moru. Albanija bi bila podijeljena između Srbije i Grčke, dok bi potonjoj pripala Makedonija. No, hrvatski sugovornik tog diplomata takve je zamisli ocijenio prijepornima (diskutabel), naravno uz pretpostavku da se nikako ne odstupi od načela očuvanja hrvatske samostalnosti. U svakom je slučaju potrebna brza pomoć na svim područjima kako bi se pariralo boljševičkoj propagandi. Taj sugovornik, nastavlja Kaestli, predstavlja se kao Mačekov pristaša i smatra da bi vodstvo "nove države" preuzeo Maček, a ako bi se ovomu nešto dogodilo, na njegovo bi mjesto stupili Krnjević, Šutej ili Košutić, pa čak i Šubašić.²⁷³ Kaestli nije naveo tko je u Zagreb donio glas o tome navodnom susretu niti kako je ona dospjela do uha švicarskomu generalnom konzulu, ali je dva mjeseca kasnije precizirao da je taj "saveznički diplomat" zapravo Seton-Watson, dok je hrvatski emigrant – Meštrović.²⁷⁴

Vijesti koje je prenio Kaestli više su odgovarale željama hrvatskih krugova koje su o tome informirali švicarskoga generalnoga konzula, negoli o činjenicama. Seton-Watson nije uopće bio diplomat, ali je i dalje bio zagovornik obnove jugoslavenske države.²⁷⁵ Bogdan Radica, koji se s njim, navodno, sreo više puta tijekom rata, zabilježio je kako on više u Foreign Officeu ne znači ono što je značio nekad, a što se njegovih pogleda tiče: "Osuđivao je velikosrpstvo, koje je smatrao odgovornim za unutrašnje sukobe u Jugoslaviji, ali je odlučno stajao na stanovištu da se Jugoslavija, pa i pod komunizmom, mora održati." Štoviše, većina dobro upućenih Engleza, napominje Radica, bila je svjesna da se Jugoslavija može održati samo ako ju se prepusti u Titove ruke.²⁷⁶

²⁷³ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 10. 2. 1944.

²⁷⁴ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 8. 3. 1944. O Meštrovićevim razgovorima sa Seton-Watsonom sačuvane su dvije bilješke njemačkog obavještajca Arthura Haeffnera, ali mi njihov sadržaj nije poznat. Usp. B. KRIZMAN, 1983, II, 119.

²⁷⁵ Robert William Seton-Watson (1879.-1951.), Škot podrijetlom, britanski političar i publicist, poznat i pod pseudonimom Scotus Viator. Desetljećima se bavio nacionalnim problemima u Austro-Ugarskoj, potom u Čehoslovačkoj i u Jugoslaviji.

²⁷⁶ B. RADICA, 1974, 140-141.

Prema britanskim izvorima, Meštrović je posredovanjem britanskog veleposlanika u Bernu sredinom srpnja 1944. zagovarao kompromis između Mačeka i Tita,²⁷⁷ a samoga je Kaestlija oko Božića te godine u Švicarskoj uvjeravao kako je i Dullesu rekao da je rješenje "u jugoslavenskom smislu" ipak najbolje, uz uvjet da Saveznici nametnu kompromis između "Titove vlade i Londona" te zajamče slobodne izbore, čime bi se spriječilo da komunisti stvore svršen čin.²⁷⁸ Zato je vrlo zanimljiv misaoni proces u nekim historiografskim krugovima, po kojemu vijest o Meštrovićeve susretu s A. Dullesom odjednom biva pretvorena u "dodir s američkim predstavnikom Allenom Dullesom" i nastojanje da se utječe "na tijek događaja prijedlogom da se saveznici iskrcaju u Hrvatskoj i prihvate suradnju domobrana i Vokića".²⁷⁹ Nije neobično samo to da se jedan susret prometne u "dodir" (što očito sugerira učestaliju vezu), nego je puno neobičnije da se u tom prikazu uporno izostavlja važna stavka: Meštrovićevo zagovaranje sporazuma sa snagama koje su apsolutno isključivale opstanak neovisne hrvatske države, kao što je to bio Titov partizanski pokret.

A kad se i ta mogućnost izjalovila odnosno kad su komunisti uz pristanak i potporu demokratskog Zapada ne samo obnovili Jugoslaviju, nego u njoj preuzeli potpunu vlast te zaveli nezapamćenu diktaturu, veliki je kipar opet tražio kompromis s režimom: budući da je od ranije smatrao kako je Tito bolji od Mihajlovića, nije bilo ništa neobično da su već u ljeto 1946. njegova supruga i kći bili članovi pripremnog odbora neke jugoslavenske izložbe u Ženevi.²⁸⁰ Jer, kako se Meštrović izrazio u razgovoru za *The New York Times* od 12. veljače 1951. godine: "Jugoslavija je ipak moja zemlja".²⁸¹ Svojih se mladenačkih zabluda veliki kipar nije oslobodio do smrti, nikad ne shvativši da je i njegova odgovornost za sudbinu vlastitog naroda i njegove države upravo razmjerna njegovim sposobnostima i utjecaju.

Zaključak

Diplomatska izvješća Josipa Milkovića, šefa Stalnoga trgovinskog izaslanstva Nezavisne Države Hrvatskoj u Švicarskoj, iz 1943. godine pokazuju u kako složenim vojnopolitičkim prilikama su se razvijali hrvatsko-švicarski odnosi u doba Drugoga svjetskog rata. Ta izvješća dodatno osvjetljavaju i djelovanje niza istaknutih hrvatskih iseljenika u toj zemlji koja je zbog svoje neutralnosti i svoga geopolitičkog položaja bila važnim poprištem političkog i obavještajnog

²⁷⁷ D. BIBER, 1972, prema: F. JELIĆ BUTIĆ, Zagreb, 1978, 291.

²⁷⁸ BAR, 2300 Zagreb, Bd. 8, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1944), 8. 1. 1945.

²⁷⁹ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 82.

²⁸⁰ V. A. RAIĆ, 1960, 37.

²⁸¹ B. RADICA, 1984, II, 464.

sukobljavanja zaraćenih strana. Posebna je njihova važnost u tome što pokazuju nastojanja sveuč. prof. Vinka Kriškovića da se hrvatska država sačuva. Ujedno iz njih jasno proizlazi da su postojali planovi o stvaranju Hrvatskoga komiteta s kojima je najvjerojatnije bio povezan i dolazak kipara Ivana Meštrovića u Švicarsku. Iako se radi o tek fragmentarnim podacima koja trebaju daljnja istraživanja i potvrde, i ova izvješća pokazuju da je postojao kontinuitet hrvatskih nastojanja da se diskretno stupi u dodir s protivničkim taborom.

*

Milkovićeve izvješća koja slijede objavljena su bez jezičnih i stilskih intervencija. Mjestimične pisarske i njima slične pogreške samo u iznimnim slučajevima su označene i ispravljene odnosno dopunjene na uobičajen način, uglatim zagradama. Opaske priređivača navedene su u bilješkama u kojima se često nalaze i nešto opširnije informacije o osobama koje Milković spominje, kako bi čitatelju bilo lakše pratiti tijek Milkovićeve izlaganja i način njegova razmišljanja o političkim ljudima i događajima.

PRILOZI

1.

Stalno trgovačko izaslanstvo
Nezavisne Države Hrvatske
Zürich

Redoviti izvještaj br. I. od 20. II. 1943.²⁸²

Naš ugled:

Prema dosadašnjim utiscima, nitko nam na našem ugledu ne može zavidjeti, jer takav uglavnom ni ne postoji. Kao glavni razlog tome ima se u švicarskim krugovima uz neprijateljsku promičbu smatrati činjenica, da se ne pokazujemo dostatno gospodarski-trgovačko zanimivima [zanimljivima] uzprkos mogućnostima, koje nam pruža naša zemlja. Tako se događa da se otkazuju zaključeni poslovi, pa čak i takovi koji se nalaze u djelomičnom izvršenju, i to naravno s hrvatske strane. Smatram osnovnim za svaki naš budući koliko toliko uspješni rad, da se sa strane ministarstva narodnog gospodarstva i ministarstva državne riznice, a na pobudu ministra vanjskih poslova, stvore konkretni preduvjeti i baza za jednu realnu trgovačku izmjenu, makar i u ograničenim omjerima i čak uz stanovitu štetu finacialne naravi za nas.²⁸³

²⁸² AHMBiH, Fond UNS-a, inv. br. 711. I ovdje koristim prigodu zahvaliti dr. sc. Zlatku Hasanbegoviću na ustupanju izvješća.

²⁸³ Milković je, dakle, političku korist od odnosa sa Švicarskom pretpostavljao golom gospodarskom interesu. Može se pretpostaviti da je to odgovaralo Pavelićevim pogledima. No, čini se da Milković nije bio svjestan kako su slično mišljenje imali i neki drugi državni

Posjet u Bernu:

Možda je s prednjim u vezi i odugovlačenje primanja novog glavara u Bernu. Naša nota u ovom predmetu poslana je u Bern dne 8. o. mj. Pismenog odgovora nije bilo. Tek 15. o. mj. nazvao je jedan činovnik iz E. P. D.²⁸⁴ brzoglasno, stavivši do znanja, da se posjet može obaviti kadgod se hoće, osim subotom. Da se odmah ne ide, odlučio sam putovati u sriedu 17. o. mj., no kako su svi u hoteli u Bernu zauzeti, morao se put odgoditi na 18. o. mj. U medjuvremenu javio se brzoglasom iz Berna glavar protokola s molbom, da se posjet odgodi na 22. o. mj. s razloga što podkraj ovoga tjedna neće biti stanovite gospode u Bernu.

Odvjetnik Dr. Pavelić:

9. o. mj. sreo sam zajedno s Dr. [Milovanom] Vučakom²⁸⁵ u atri-u Schweizerische Bankgesellschaft²⁸⁶ zagrebačkog odvjetnika Dr. Ivu Pavelića, sina pokojnog zubara Pavelića.²⁸⁷ Susret mu nije bio ugodan. Ipak je pristupio nakon stanovitog krzmanja, predstaviši se, iako se stvarno poznajemo još od pred desetak godina iz Novoga. Dr. Pavelić je izjavio da ovdj[e] boravi zbog posla za račun domobranstva, a na mene će se obratiti, bude li potreba, jer mu je o tom govorio i neki Briščan, trgovački zastupnik u Zagrebu, Smičiklasova 23. Dr. Pavelić se nije javljao. Medjutim je 19. o. mj. stigao iz Zagreba otvoreni brzoglav od Priščana [Briščana?] kojim traži intervenciju izaslanstva kod jedne švicarske tvrdke za dobavu 50.000 pari rublja u "svrhe ustaške vojnice". Posrednik kod ovog posla jest neki Ing. Galić, koju u Švicarskoj boravi s talijanskom putnicom, jer je, izgleda, podrijetlom iz krajeva anektiranih od Italije.

Prema informacijama Dr. Vučaka iz hrvatskih emigrantskih krugova, Dr. Pavelić se neće vratiti u domovinu.

čimbenici: bila je u više navrata donesena politička odluka da se bez obzira na teške prilike ispune sve obveze preuzete prema Njemačkoj i Švicarskoj, jer je to bilo važno i iz političkih i iz gospodarskih razloga. (Usp. zapisnik sjednica Državnoga gospodarskog povjerenstva od 22. lipnja 1942. i od 18. veljače 1944, u: J. JAREB, 2001, 230, 498-499.) No, želje su bile jedno, a mogućnosti drugo. S druge strane, i Hrvatska je znala predbaciti Švicarskoj da se ne drži ugovora, pa da zbog toga hrvatske robne isporuke kasne. (Usp. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 1998, 189.)

²⁸⁴ Eidgenössisches Politisches Departement – Savezni politički departman, u sklopu kojega je bio i Odjel za vanjske poslove (Abteilung für Auswärtiges).

²⁸⁵ Dr. M. Vučak, hrvatski diplomat, namještenik Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Zürichu.

²⁸⁶ Schweizerische Bankgesellschaft (SBG) odnosno Union de Banques Suisses (UBS), najpoznatija švicarska banka, sa sjedištem u Zürichu.

²⁸⁷ Ante Pavelić st. (1869.-1938.), zubar i političar prvotno starčevićanske orijentacije. Izabran 1918. prvim podpredsjednikom Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, te u tom svojstvu predvodio izaslanstvo Narodnog vijeća na primanje kod regenta Srbije Aleksandra Karađorđevića 1. prosinca 1918. godine, na kojem je proglašeno stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Njegov sin dr. Ivo Pavelić se često spominje u objavljenim izvješćima informatora jugoslavenske izbjegličke vlade u Švicarskoj tijekom Drugoga svjetskog rata. Drugi njegov sin je hrvatskoj javnosti nešto poznatiji dr. Ante Smith Pavelić, jugoslavenski diplomat, publicist i povjesničar.

Čini se, da Dr. Pavelić nema hrvatskog izlaznog vizuma za Švicarsku, već samo u Italiju, gdje svojim vezama dobije od švicarskog konzulata švicarski ulazni vizum. Ovaj se put, izgleda, uobće dosta izkorišćuje sa strane hrvatskih državljana, da dodju u Švicarsku.

Siva knjiga.

Prije odlaska iz Zagreba, rečeno mi je od nadstojnika novinskog odsjeka, da je u Zürich odposlano po 50 primjeraka Sive knjige na njemačkom i talijanskom jeziku, a iza toga čak i nova pošiljka od 50 primjeraka, jer je po obavijesti iz Züricha prva tura odmah razpačena [razpačana].²⁸⁸ Po dolasku u Zürich nisam međjutim našao niti jedan primjerak Sive knjige, osim nekoliko primjeraka koje sam osobno ponio. Sa Sivom knjigom dogodilo se međjutim, da je iz Zagreba poslana u Rim, a iz Rima u nezapečaćenom sanduku u Zürich. Švicarske carinske vlasti otvorile su sanduk, a izaslanici vojne cenzure zadržali sve primjerke Sive knjige do daljnjeg rješenja. Ovo se ne bi dogodilo, da se pošiljke ovakve naravi šalju po diplomatskim propisima uredno zapečaćene i uz glasničko pismo, jer su švicarske vlasti u tome vrlo stroge. Tako se i sada nalaze dva sanduka u carinskom skladištu, zadržana od carinskih vlasti, jer nisu propisno zapečaćena te bez popratnog glasničkog pisma. Vlasti traže da se sanduci otvore, našto [na što] se međjutim nije do sada pristalo, a mislim da je i bolje da se vrate u Zagreb, nego li da se stvara presedan sa našim popuštanjem, tim više, što u sanducima nisu stvari od žurne potrebe. Potrebno je, da se u ekspediranju vodi računa o međunarodnim i posebno strožim švicarskim propisima za diplomatsku prtljagu. Očekujemo, da ćemo skoro dobiti novu pošiljku dostatnog broja Sive knjige, prvenstveno na francuzkom jeziku, da se ista može zgodno razpačati, što je već davno trebalo biti učinjeno.²⁸⁹

Emigranti.

Prema dosadašnjem uvidu od hrvatskih su emigranata djelatni ing. Gaži sa sjedištem u Ženevi,²⁹⁰ koji se smatra predstavnikom Dr. Krnjevića u Švicarskoj, zatim

²⁸⁸ "Sivom knjigom" nazivala se publikacija datirana 1942., a javnosti predstavljena sredinom siječnja 1943. godine, pod naslovom *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*. Obradeno i izdano po nalogu Ministarstva vanjskih poslova na osnovu dokaznog gradiva, Zagreb, lipanj 1942. Sastavio na temelju dokaznog gradiva po nalogu Ministarstva vanjskih poslova Matija Kovačić, savjetnik ministarstva, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, tisak Hrvatske državne tiskare u Zagrebu. Pretisak je objavljen u Zagrebu 1991. godine.

²⁸⁹ Kaestli je 18. veljače 1943. izvijestio Bern da je Siva knjiga predstavljena javnosti 16. siječnja 1943. i da je tajništvo hrvatskoga Ministarstva vanjskih poslova dostavilo švicarskome konzulatu pet primjeraka, od kojih se jedan prosljeđuje šefu Odjela za vanjske poslove. Prilaže se i govor koji je ministar Lorković održao prigodom predstavljanja publikacije. Iako je Siva knjiga donekle jednostrana, ocjenjuje Kaestli, ona uglavnom točno prikazuje stvari, jer nema nikakve dvojbe da sa zločinima u NDH nije započela hrvatska strana, nego četnici. (BAR, 2300 Zagreb, Bd. 7, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1943), 18. 2. 1943.)

²⁹⁰ Ing. Stjepan Gaži (1914.-1978.), pristaša HSS, kao stipendist jugoslavenske vlade upućen 1940. na školovanje u Ženevu. Razdoblje rata proveo u Ženevi, odakle je kao namještenik

Dr. Pelicarić²⁹¹ i Dr. Mažuranić,²⁹² koji su za vrijeme banovine [Banovine Hrvatske] poslani ovamo na usavršenje studija, a sada rade na srbskom konzulatu u Zürichu. Oni izjavljuju, da žele koristiti hrvatskoj nacionalnoj stvari u anglo-američkim krugovima. Tvrde da ima razmimoilaženja između Hrvata i Srba u samoj emigrantskoj vladi, te da je još otvoreniji stav zauzeo Dr. Šubašić,²⁹³ koji djeluje u Americi. Tuže se, da se u Hrvatskoj daje preveliko značenje i reklama Draži Mihajloviću, dok se oni, t. j. hrvatski emigranti trude, da se Mihajlovićevo značenje što više smanji. Tražili su jedan primjerak Sive knjige, koju žele iskorištavati u obranu Hrvatske bez obzira na njihovo stajalište prema ustaškoj vladavini u Hrvatskoj. Ovu vezu podržava Dr. Vučak, kojemu sam nakon izvješća dozvolio, da se preda jedan primjerak Sive knjige Dr. Pelicariću. Knjiga je predana 12. o. mj., a već 13. o. mj. bio je u Zürichu ing. Gaži, koji je sa navedenom dvojicom održavao stalne dogovore. Dne 14. o. mj. zatražio je Pelicarić od Vučaka, da bi mu se dalo slikovnog promičbenog materiala, pogotovo u umjetničkim djelima, koje bi oni plasirali u novinstvu protivničkog tabora. To sam uzkratio, prvenstveno s razloga, da se pričekava, na koji će način biti iskorištavana Siva knjiga, a drugo iz toga razloga, što takvog promičbenog materiala ovdje ni nema. Emigranti tvrde, da ne mogu dolaziti do promičbene gradje zbog toga, što nemaju novaca, jer o najmanjem potrošenom iznosu moraju polagati račun Srbima.

Mislim, da neće biti nekorisno podržavati povremeno i oprezno vezu.

Na jednom sastanku trojice navedenih emigranata izvadio je neoprezno ing. Gaži iz džepa jednu običnu hrvatsku putnicu s mnogo vizuma, što sam osobno neprimijećen vidio. Dr. Vučak misli, da je to putnica Dra Pavelića, nu za me je vjerojatnije da joj je naslovnik netko drugi.

Dr. Brožičević.

Dne 15. o. mj. stigao je ovamo iz Beča Dr. Brožičević.²⁹⁴ Za njegov dolazak nije

("zvaničnik-dnevničar") jugoslavenskoga konzulata bio jedno vrijeme 1942. premješten u poslanstvo u Bernu. Švicarsku napušta 1948. te odlazi nakratko u Argentinu i potom u Kanadu, gdje uređuje Hrvatski glas. Na Mačekov poziv prešao 1955. u SAD, gdje je doktorirao i uglavnom djelovao kao profesor povijesti. (Opš. Lj. BOBAN, 1985, 33-35.; M.[laden] Š.[VAB], "Gaži, Stjepan", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb, 1998, 628-629.) Raić navodi da je Gaži bio tajnik jugoslavenskoga konzulata u Ženevi, ističući da je Franjo Gaži, predsjednik Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke, njegov brat. (V. A. RAIĆ, 1960, 61.) O potonjem opš. M.[laden] Š.[VAB], "Gaži, Franjo", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb, 1998, 628.

²⁹¹ Dr. Šime Pelicarić, namještenik ("zvaničnik-dnevničar") jugoslavenskoga konzulata u Zürichu (Lj. BOBAN, 1985, 56. i dr.). Raić tvrdi da je bio "tajnik" konzulata. (V. A. RAIĆ, 1960, 26.)

²⁹² Mladen Mažuranić, namještenik ("zvaničnik-dnevničar") jugoslavenskoga konzulata u Zürichu (Lj. BOBAN, 1985, 56. i dr.)

²⁹³ Dr. Ivan Šubašić (1892.-1955.), odvjetnik i političar jugoslavenske orijentacije. Postavljen 1939. za bana Banovine Hrvatske, a 1. lipnja 1944. na britanski pritisak imenovan predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade. Nakon sporazuma s komunističkim Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije postaje 1945. ministrom vanjskih poslova u prvoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije. Već u kolovozu 1945. podnosi ostavku.

²⁹⁴ O Brožičeviću usp. bilj. 87.

ovdje uobće bio spremljen iz Zagreba teren. Tako je npr. njegov dolazak notificiran švicarskom konzulatu u Zagrebu istom pred 12 dana. Nije riješeno, čini se, niti pitanje, tko je zapravo dopisnik "Croatie", da li još i sada prijavljeni Dr. Jakšeković ili Dr. Brožičević. Osim toga napravljena je i vrlo krupna pogriješka, da je kao odašiljač prve svote određene za g. Brožičevića putem švicarsko-hrvatskog kliringa označeno ministarstvo vanjskih poslova. Što to znači kraj obveze polaganja računa o utrošku novca doznačenog preko kliringa, mislim da ne trebam ni spomenuti, bez obzira na činjenicu, što je potrošak klirinški doznačivanog novca ograničen na dnevni iznos od svega 30 šfr.²⁹⁵ Ima indicija, da će biti velikih poteškoća s dobivanjem dozvole boravka za Brožičevića.

Kliring.

Iz Berna je brzoglasio Dr. Ammann,²⁹⁶ da se ubuduće neće doznačivati plaće osoblja ovog izaslanstva preko kliringa, odnosno da se neće izvršavati izplata. Izplata ovih doznaka preko kliringa vršena je i do sada nepropisno, a Švicarci da su zatvarali jedno oko. Sve veće nerazumijevanje hrvatskih gospodarsko-financijskih krugova u odnosima prema Švicarskoj, da ih sili, da i sa svoje strane uzkrate u buduće do sada očitovanu susretljivost.

Članak u "Journal de Genève" od 4. II. 1943.

"Journal de Genève" donosi pod naslovom "Les Anglo-Russes et les Slaves du Sud"²⁹⁷ jedan vrlo zanimivi [zanimljivi] članak, u kojem se govori o anglo-ruskim suprotnostima na Balkanu, te o kombinacijama o budućoj sudbini Hrvatske i hrvatskog naroda. Članak je dostavljen političkom odjelu.

Emigrant Pelicarić tvrdi dr. Vučaku, da je članak plod njegovog trosatnog razgovora sa člankopiscem, što za me s obzirom na sadržaj članka nije uvjerljivo.

"Journal de Genève" je prema ozbiljnim podatcima bio pred obustavom ili barem smanjenjem na polutjednik ili tjednik uslied velikih novčanih poteškoća. Spasili su ga Mađžari na način, da su koncernu dali paket dionica nekih svojih erdeljskih rudnika, tako da se sada može smatrati listom u mađžarskoj službi. Ovo Dr. Vučak ne zna.²⁹⁸

²⁹⁵ U poratnoj je istrazi ministar Alajbegović potvrdio da je Brožičevićev honorare dobivao u švicarskim francima. (B. KRIZMAN, 1983, II, 49.)

²⁹⁶ Dr. Adolf Ammann (1894. - ?), švicarski diplomat, namještenik Trgovačkog odjela u Saveznome političkom departmanu u rangu vicekonzula; kao referent za Hrvatsku (Länderreferent in der Handelsabteilung) bio član švicarskog izaslanstva za pregovore s Hrvatskom, koji su doveli do sklapanja Sporazuma o robnome i plaćevnom prometu, potpisanog 10. rujna 1941. godine. (BAR, E 2400 Zagreb, Bd. 4, Geschäftsbericht 1941, 19.) Ranije je radio kao šef konzularnog odsjeka švicarskog poslanstva u Beogradu. (Lj. BOBAN, 1988, I, 83.) Nakon rata Amman je bio generalni konzul u Bratislavi, te konzul u Baden-Badenu i Frankfurtu (DoDiS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch, <http://db.dodis.ch/dodis?XE7lhik6ak47ds4NeWaa0hiusMx8tO8ywnYOC8s8pymjoMRNU SN6op0rDEhrBEj0FYjbfuVtyv8HxdlQYDC>, 23. IX. 2011.)

²⁹⁷ Franc. "Anglo-Rusi i Južni Slaveni".

²⁹⁸ Jakšeković je 27. kolovoza 1943. izvještavao kako taj ženevski dnevnik zbog svoga "aksofilskog stava puno ne kotira", a u njemu izlaze protuhrvatski tekstovi koje naručuje i plaća jugoslavenski poslanik M. Jurišić-Šturm. (Lj. BOBAN, 1985, 135-136.)

Bartok u Švicarskoj.

15. o. mj. sreo sam mađarskog otpravnika poslova u Zagrebu, Dra Bartoka,²⁹⁹ u društvu s gospodjom zagrebačkog švicarskog konzula i s gospodjom mađarskog vojnog atašea Karleuše. Pri razstanku upitao me šapćući Bartok, da li je već stigao Brožičević, našto [na što] se je nakon jestnog odgovora nasmijao, rekavši "Fein!".³⁰⁰

Mađari i separadni mir.

"Times" od 13. o. mj. donosi viest, da je mađarski poslanik u Vatikanu zamolio papu [Pija XII.], da bi založio svoj upliv za separadni mir Mađarske. Papa se je[,] prema "Times-u", držao rezervirano i aludirao, da bi prije takve intervencije Mađarska se morala dobrovoljno politički odieliti od Osovine. Praktično, Mađarska bi morala povući svoje čete sa fronte i odreći se rasnog zakonodavstva. Nato [Na to] da je mađarski poslanik pozvao mađarskog primasa u Rim, koji je dalje razgovarao u predmetu s papom.³⁰¹ Prema "Times-u"[.] Mađarska je spremna da u slučaju separatnog mira ostane samo pri čuvanju svojih granica, zabranivši Njemačkoj i Italiji prolaz vojske kroz Mađarsku. "Times" čak tvrdi da su iz Budimpešte dane instrukcije poslanicima u Ankari i Lisabonu po kojima su gornje temelji separatnog mira sa Saveznicima.

15. o. mj. vraća se "Times" na istu temu, te vrlo oštro odklanja navodne pokušaje separatnog mira sa strane Mađarske i Finske. Mirovni manevri su bili u sadašnjoj situaciji predviđeni, ali će Udružene nacije³⁰² bezkompromisno dovršiti rat, jer nema svieta u miru, ako se ovaj put konačno ne dokrajči s onima, koji su se zbog svojeg mentaliteta opetovano pokazali rušiocima mira.

Moskva i Mihajlović.

Prema viestima iz Londona predala je sovjetska vlada jugoslavenskom poslaniku u Moskvi vrlo oštru notu, u kojoj se optužuje Draža Mihajlović, da suradjuje s osovinskim četama.³⁰³ Noti je dodan i dokazni material. Ovo je druga nota u ovom predmetu. Prvi put odklonila je u svom odgovoru jugoslavenska vlada u Londonu

²⁹⁹ László Bartók, mađarski diplomat, (generalni) konzul u Zagrebu 1939.-1945, nakon mađarskog priznanja NDH imenovan otpravnikom poslova mađarskog poslanstva. (V. VINAVER, 1976, passim; T. JONJIĆ, 2000, passim.) Njegove su uspomene na boravak i rad u Hrvatskoj pohranjene u Hoover Institution Archives na Sveučilištu Stanford u Californiji, SAD, te – koliko mi je poznato – u hrvatskoj historiografiji nisu korištene.

³⁰⁰ Njem. fino, dobro.

³⁰¹ Očito se misli na Jusztiniána Serédija (1884.-1945.), koji je 1927. imenovan nadbiskupom Esztergoma i tako postao primasom Mađarske (W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 894.)

³⁰² Američki predsjednik Franklin D. Roosevelt je skovao naziv Ujedinjene nacije (države), a 1. siječnja 1942. predstavnici 26 država potpisali su Deklaraciju Ujedinjenih nacija.

³⁰³ Nakon što je u London 10. prosinca 1942. otputovao dotadašnji poslanik Milan Gavrilović, koji je 2. siječnja 1943. postao ministrom pravde u vladi Slobodana Jovanovića, od 10. siječnja 1943. do 10. ožujka 1944. jugoslavenski poslanik u SSSR-u bio je Stanoje Simić. (B. PETRANOVIĆ, 1981, 35, 38. i dr.)

optužbe protivu Mihajlovića, tvrdeći, da Moskva ne raspolaže s točnim podacima. U sadašnjoj pak noti vraća se Moskva na predmet, tvrdeći da jugoslav.[enska], a ne sovjetska vlada ne raspolaže sa sigurnim informacijama.

Glasovi o grofu Bethlenu.³⁰⁴

Brožičević mi je pričao da je grof Bethlen pred kratko vrijeme odputovao s propisnom putnicom (diplomatskom) u Lisabon, odakle je dalje prosledio u Ameriku. Grof Bethlen da je prije toga svojim pristašama uputio proglas, u kojem ih poziva, da sprema organizatorno sve što je potrebno za preuzimanje vlasti pod okriljem savezničke politike. Što više, da je u samim mađarskim novinama donešena vijest o putovanju Bethlena u Lisabon.

U jučerašnjim ovdašnjim novinama čita se međjutim, da je Bethlen stigao u Budimpeštu sa svojeg posjeda u vezi sa zasjedanjem mađarske gornje kuće, prema čemu informacija Dra Brožičevića ne bi bila točna.

Papen.

Dr. Brožičević putovao je od Beča ovamo u društvu s jednim Turčinom, koji zauzima visoki položaj u turskoj državnoj banci, te da u ime njezino i često putuje. Ovaj Turčin, čije ime Brožičević nije zapamtio, tvrdi da se je Papen sastao s Churchillom u Turskoj, te što više, da je svojim očima vidio po Carigradu i Ankari mnogo koloportirane slike koje prikazuju Papena kod ulaza i izlaza iz kuće, u kojoj je održan navodni sastanak.³⁰⁵ Tvrdi se, da Englezi računaju s Papenom koji bi nakon odstupa Hitlera preuzeo vlast, sastavivši vladu, koja bi zaključila mir s Englezkom.

OKW.³⁰⁶

Prema podacima iz njemačkih krugova točno je, da je Hitler predao vrhovno zapovjedništvo feldmarschallu v. Mansteinu³⁰⁷ i suradničkim generalima, s time da se skрати fronta na crtu što više strateški prihvatljivu. Nije izključeno, da će ova crta ići do samog Dnjepra. Nijemci su ovo demantirali, jer su to zbog svoje javnosti morali učiniti.

³⁰⁴ Grof István Bethlen de Bethlen (1874.-1946.), utjecajni mađarski političar, zastupnik u parlamentu i predsjednik mađarske vlade 1921.-1931. Za vrijeme premijerskog mandata bio kraće vrijeme i na čelu raznih ministarstava. Zagovornik mađarsko-talijanske suradnje i protivnik mađarskog naslona na Njemačku. Pred kraj Drugoga svjetskog rata uzalud pokušao za Mađarsku postići separadni mir. Uhićen nakon ulaska Crvene armije u Budimpeštu i prebačen u Moskvu, gdje je umro u zatvoru Butirka. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 82.-84; V. VINAVER, 1971, passim; V. VINAVER, 1976, passim.)

³⁰⁵ Franz von Papen (1879.-1969.), njemački diplomat, u to vrijeme veleposlanik u Turskoj. O njegovim aktivnostima često je i opširno izvješćivalo hrvatsko poslanstvo u Sofiji. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., passim.) Posebno zanimljiva je bilješka o razgovoru s Papenom koju je 2. prosinca 1942. u sklopu izvješća o putu u Tursku sastavio Stipe Mosner, izaslanik za novinstvo u hrvatskom poslanstvu u Sofiji. (Isto, 123-124.)

³⁰⁶ Njem. Oberkommando des Wehrmachts – Glavno zapovjedništvo oružanih snaga.

³⁰⁷ Erich von Manstein, pravim imenom Fritz Erich von Lewinski (Berlin, 24. studenog 1887. – 10. lipnja 1973.), visoki njemački vojni zapovjednik. Nije bio pripadnik Nationalsocijalističke njemačke stranke rada (NSDAP).

Von Manstein jest 10. sin pruskog topničkog generala Levinskog. Nakon smrti njegovih roditelja adoptirao je Georg von Manstein[,] plemić u Trebnitzu[,] sadašnjeg Feldmarschall-a koji se kasnije prozvao samo Manstein-om.

Šport.

Pred polazak iz Zagreba razgovarao sam s vodjom športa³⁰⁸ o mogućnostima športskih susreta sa Švicarcima. Moje je naime stajalište, da se može promičbeni rad nenapadno započeti s takozvanim elitnim športovima, izključivši zasada one grublje naravi. Opunomoćenik vodje športa u zaključivanju ovih susreta je Vatroslav Weis [Weiss]. Weis je doputovao ovamo i ništa ne poduzima bez mojega odobrenja. Stvar međutim teče bolje nego što sam očekivao, pa će sljedećih mjeseci doći ovdje do susreta u mnogim športskim granama. Molim da se za ovo ima razumijevanja, jer je zamišljeno kao odskočna daska, i jer nas u stvari to neće mnogo ni koštati, budući da Švicarci plaćaju troškove susreta, a postoji i vjerojatnost da i oni dolaze na uzvratne susrete u Hrvatsku.

Hrvatski filmovi.

Bez ikakve prethodne službene obavijesti doputovali su 17. o. mj. u Zürich gospoda Cvenarski i Dürr kao izaslanici glavnog ravnateljstva za promičbu, sa svrhom da ovdje plasiraju filmove "Barok gornje Hrvatske" i "Straža na Drini".³⁰⁹ Pratio ih je glasnik Dr. Etinger. I ova prtljaga bila je zadržana od carinskih vlasti, ali kasnije ipak sutradan puštena. (Ove poteškoće vjerojatno su posljedica nerazumnog šiljanja Sive knjige, kako je napred navedeno).

Gospodu sam odmah upozorio, da ja naravno načelno pozdravljam svako plasiranje naših filmova ovdje, ali da su ovaj puta izabrali vrlo loš moment, da s uspjehom izvedu svoju misao, a da ista stvar ne bi škodila djelatnosti ovoga izaslanstva. Stvar je trebalo ozbiljnije pripremiti i urediti je dogovorno s nama. Gospoda su shvatila i dalje radila po mojim uputama. U Švicarskoj postoji "Militärischer Filmdienst", koji obavlja strogu cenzuru svih filmova prije nego idu u javnost. Čitavu bi stvar treba[!] složiti tako, da izgleda da pobuda dolazi sa švicarske strane, koja ima dosta interesa, da izveze koji svoj film u Hrvatsku. Sada u predmetu stoji stvar ovako:

Zatajeno je da se filmovi nalaze ovdje. Uhvaćena je veza s ravnateljem "Etna"-Filma g. Moserom. Tvrdka je čisto arijevska i ima veze sa vojnom cenzurom. S g. Moserom uredjeno je, da će on stupiti u vezu sa vojnom cenzurom, te švicarskoj vojsci, nakon što on (Moser) vidi filmove, ponuditi filmove na besplatno izvodjenje za vojničke i častničke odrede. Ovo sam učinio s toga, što i N[i]jemci i Englezi daju švicarskoj vojsci besplatno filmove, od kojih mnogi uobće nisu za javnost. Ako se ova veza uhvati, onda će

³⁰⁸ Miško Zebić (1898.-1947.), hrvatski športšaš, političar pravaške orijentacije i državni dužnosnik. Odmah nakon proglašenja NDH imenovan povjerenikom Državnog vodstva tjelesnog odgoja i športa. Sredinom 1942. postao poglavni pobočnik, a u siječnju 1945. veliki župan na službi u MUP-u. Zaslužan za brojne uspjehe hrvatskoga športa i promicanje posebnih športskih novina i časopisa. Poslije rata osuđen na 20 godina strogog zatvora, umro na izdržavanju kazne. Opš. F. FRNTIĆ, 1997, 430.

³⁰⁹ Riječ je o poznatim hrvatskim filmovima. Film "Barok u Hrvatskoj" (1942.) režirao je Oktavijan Miletić (1902.-1907.), a film Branka Marjanovića (1909.-1996.) "Straža na Drini" snimljen je iste godine te je nagrađen brončanom medaljom na venecijanskom Biennalu 1942. To je uopće prva međunarodna nagrada koju je dobio jedan hrvatski film.

nam biti lakše, da recimo film "Barok gornje Hrvatske" dademo i u koji javni kino. Ne vjerujem da će isto uspjeti sa "Stražom na Drini", ali će biti dostatno, da se ovaj film izvodi pred vojskom, koja sigurno ima interesa za borbe s odmetnicima.

Ov[d]je će ubuduće trebati što više gradje iz kulturnog područja, koja neće djelovati promičbeno nametljivo, dok ćemo još dosta vremena morati odustati od promičbe s izrazito političkom tendencom.³¹⁰

Hrvati-glumci u Zürichu:

U Zürichu na gradskom kazalištu djeluju kao pjevači: Lejla Trbuhović (Buković), Paul Kettenbach, Slavko Tedeschi, a u Luzernu Maričić. Oni se posve lojalno drže, nastupajući kao Hrvati, te će se morati naći načina, da se pomoću njih što više nenametljivo promiče naša stvar.

Dr. Juretić:

U Švicarskoj boravi kao izaslanik nadbiskupa konzultor Dr. Juretić,³¹¹ koji ovdje skuplja gradju, koja se odnosi na život i djelatnost Blaženog [Nikole] Tavelića. Dr. Juretić je uzpostavio vrlo dobre dodire sa vodećim katoličkim krugovima u Švicarskoj, unoseći razjašnjenje u njihovo dosadašnje gledište o suvremenoj ustaškoj Hrvatskoj.³¹² Ove dodire trebati će dalje razumno njegovati i preko njih nastojati izvlačiti onoliko i

³¹⁰ Horvat u svom dnevniku za dan 10. prosinca 1943. spominje planove o izložbi hrvatske pučke umjetnosti u Švicarskoj. U idućem razdoblju još nekoliko puta će se dotaknuti te i sličnih tema, kao i narudžaba za tekstove o poznatim hrvatskim kulturnim djelatnicima za švicarske novine. Pod nadnevkom 22. svibnja 1944. bilježi posjet Zagrebu nekih Švicaraca "koji bi htjeli kod nas filmovati". (J. HORVAT, 1989, 27, 107. i dr.)

³¹¹ Mons. dr. Augustin Juretić (Jelenje, 1890.-Fribourg, 1954.), katolički svećenik. Pristaša jugoslavenske ideologije i zagovornik stvaranja jugoslavenske države još prije 1918. godine. Između dva svjetska rata visoki dužnosnik Hrvatskoga katoličkog seniorata i član uredništva više katoličkih publikacija. Objavio veliki broj članaka o katoličkom pokretu, socijalnoj problematici i sl. Politički djeluje u okviru Hrvatske pučke stranke, a nakon skupštinskog atentata iz 1928. postaje šefom kabineta ministra socijalne politike Stjepana Barića, predsjednika HPS-a. Ostaje u Beogradu i nakon proglašenja šestosiječanjske diktature, a 1939. diskretno prima "orden Belog orla V. stepena". U Zagreb premješten krajem 1939., jer ga je Namjesništvo imenovalo konsultorom kod Predsjedništva Biskupskih konferencija. U studenome 1941. stupio u odbor za vjerske prijelaze, a u dogovoru s nadbiskupom Štepincom početkom 1942. napušta Hrvatsku u koju se nakratko vraća. Krajem 1942. konačno se smjestio u Švicarskoj, odakle uspostavlja veze i s jugoslavenskom izbjegličkom vladom. Posebnu skrb posvećuje internircima i zarobljenicima u talijanskim logorima, pa tijesno surađuje s Međunarodnim odborom Crvenoga križa. Iz državne službe NDH otpušten tek u svibnju 1944. godine. Nakon rata ostao u Švicarskoj kako bi skrbio o hrvatskim iseljenicima. (Opš. Lj. BOBAN, 1985, 145-151.; Z. MATIJEVIĆ, 1998, passim; Z. MATIJEVIĆ, 2006, passim; I. LUKEŽIĆ – D. MUJADŽEVIĆ, 2005, 598-599.) U poratno doba je Juretić ostao na protuustaškim pozicijama, ali je napustio jugoslavenska stajališta. Objavio je niz članaka i pamfleta te dvije knjige protiv Josipa Broza i komunističkog režima u Jugoslaviji. Pronađen je mrtav u rijeci Saane, a okolnosti smrti i danas se smatraju nerazjašnjenima.

³¹² Prema nekim podacima, Pavelić je Juretiću kao svomu školskomu drugu, nakon proglašenje NDH ponudio da preuzme organiziranje zadrugarstva, ali je ovaj odbio, pa je otišao u Švicarsku, nakon što je zalaganjem ministara Ivice Frkovića i Andrije Artukovića, dobio putovnicu. (V. A. RAIC, 1960, 36.).

onakovu korist za nas, koja nam neće zatvarati vrata u ovdašnjim protestantskim krugovima.³¹³

Biskup Besson.

Najupliviiji katolički dostojanstvenik u Švicarskoj jest biskup Besson u Fribourgu,³¹⁴ koji bi već bio kardinal, kad ovdje ne bi vladao [vladala] ovolika protestantsko-katolička nesnošljivost, kolika vlada. Besson međutim uživa ugled i u protestantskim krugovima, jer stoji na čelu akcije za zблиženje između švicarskih protestanata i katolika, i to najvećim dielom politički, jer prema tvrdnji Bessona[,] djelujući tako, učvršćuje on i misao državno-političkog jedinstva Švicarske. Dr. Besson je u listopadu prošle godine osobno napisao jedan članak u obranu Hrvatsva odnosno hrvatskih katolika, bez da je razpolagao s bilo kakovim podacima iz Hrvatske. Obećaje moralnu, a u vjerskoj suradnji i materialnu pomoć. Preko Juretića poslao sam mu Sivu knjigu, koju je sa zanimanjem razgledao, zahvalivši, da sada ima i dokaza da brani Hrvatsku i da joj pomogne. Ovdje će se najviše moći učiniti preko politički izgradjenih svećenika.

KIPA.

"Katholische Internationale Pressagentur"³¹⁵ takodjer se preko svojega ravnatelja Müllera tužila, da nema nikakvih veza sa Hrvatima, a spremna je uslužno stajati na razpolaganju, da pomogne Hrvatskoj u njezinom stavu i položaju. I ovu će mogućnost trebati razumno i do stanovitih granica izkorišćavati.

Katoličko novinstvo u Švicarskoj razpolaze s 16 dnevnika, pa je ovo dostatno da se uoči važnost podržavanja razumne veze.

Crveni Križ.

17. o. mj. bili su Juretić i Jakšeković u Ženevi kod Crvenog Križa na temelju pobude Juretiću iz Zagreba. Radilo se prvenstveno o zanimanju za udes Hrvata, uglavnom iz anektiranih krajeva, koji su internirani u raznim logorima u Italiji. Obećano je, da će se ići u susret do krajnjih mogućnosti, vodeći računa o činjenici, da su to uglavnom osobe iz krajeva talijanskog suvereniteta.³¹⁶

Na švicarskom poslanstvu u Rimu postoji odjel "für Auslandsinteressen", kojemu je na čelu poslanik von Salis.³¹⁷ Salis je već dobio dozvolu od talijanskih vlasti,

³¹³ Iako se susreće s Juretiće koji je na platnom popisu hrvatske države, Milković očito još ne raspolaže podacima da Juretić surađuje s jugoslavenskom izbjegličkom vladom. Da ta suradnja nije bila samo taktičke naravi, pokazuju Juretićeve izvješća što ih je priredio i objavio Lj. Boban: u doba rata Juretić je i dalje bio uvjereni Jugoslaven.

³¹⁴ Marius Besson (1876.-1945.), biskup biskupije Lausanne, Genève i Fribourg. Stručnjak za arheologiju i crkvenu povijest. Opš. V. CONSEMIUS, 2011.)

³¹⁵ Njem. Katholische Internationale Presseagentur - Katolička međunarodna izvještajna agencija. Utemeljena je 1917. sa sjedištem u Fribourgu, a djeluje i danas.

³¹⁶ Prema nekim podacima, talijanske su vlasti 1941.-1943. internirale i konfinirale više od 70.000 Hrvata.

³¹⁷ Nesumnjivo Peter Anton von Salis (1898.-1982.), dužnosnik švicarskoga Saveznog političkog departmana 1929.-1956.; kao diplomat službovao u Washingtonu, Parizu i Rimu (gdje je 1943.-1946. bio i otpravnik poslova ad interim), poslije rata švicarski poslanik u Rumunjskoj i Francuskoj. (M. PERRENOUD, 2011, /2/)

da posjeti ove logore, pa se čeka njegovo izvješće.

Inače se Crveni Križ zanima za sve poteškoće naše iz njegova djelokruga, te obećaje svoju pomoć. Već su brzojavili u Zagreb, što je potrebno za pobijanje pjegavog tifusa.³¹⁸

Kako je međutim Crveni Križ u prvom redu posrednik, to su se naravno u Ženevi zanimali za mogućnost dostavljanja s Hrvatske strane novca potrebnog za nabave raznih sanitarnih i prehranbenih potrebitina, do kojih Crveni Križ može lako doći. Ponudili su se da će se čak oni sami zauzeti, da kod švicarskih vlasti izhode dozvolu za doznaku novca iz Hrvatske putem kliringa, ako to drugačije ne bi bilo moguće. Stavljaju na raspolaganje i svoje veze, da se novac šalje i od hrvatskih izseljenika iz Amerike, za koje oni znaju, da ih ima mnogo. Što se tiče sabiranja novca u Americi, naša su gospoda bila suzdržljiva, želeći čuti predhodno moje mišljenje. Naravno da je u ovoj stvari meritorno stajalište u Zagrebu. Treba naime ići oprezno, jer je to dvosjekli mač. Kad bi se s Amerikom uzpostavile takove veze, da bi grupa hrvatskih rodoljuba nenapadno i bez vike pomogla akciju, onda bi se ova stvar mogla izvoditi. U protivnom postoji opasnost, da se i jedan neslužbeni apel na Hrvate u Americi s omjerima američke reklame politički izkoristi protivu ustaške Hrvatske. Ovo će se pitanje, međutim podrobnije razjasniti u ustmenom razgovoru početkom ožujka, kad će glavar izaslanstva biti u Zagrebu.

Za Dom spremni!

U Zürichu, 20. veljače 1943.

M. P.³¹⁹

Opunomoćeni ministar
Glavar predstavništva:
/J. Milković/

2.

Stalno trgovačko izaslanstvo
Nezavisne Države Hrvatske
Zürich

Političko izvješće br. 2/43
od 9. srpnja 1943.³²⁰

Ministarstvu vanjskih poslova
Uredu ministra

Zagreb

Primanje kod njem. poslanika.

1. srpnja 1943. priredio je njem. poslanik u Bernu, Kocher,³²¹ veliko primanje, na kojem je bilo prisutno oko tristo osoba iz javnog života, među njima svi članovi

³¹⁸ O djelatnosti MOCK-a u Hrvatskoj v. M. KEVO, 2008; M. KEVO, 2009.

³¹⁹ Okrugli pečat s natpisom: Nezavisna Država Hrvatska - Stalno trgovačko (sic!) izaslanstvo Zürich.

³²⁰ AHMBiH, Fond UNS-a, inv. br. 1873.

diplomatskog zbora osovinskih i neutralnih država. Nunciusa je zastupao tajnik nuncijature.³²² Bilo je i više članova vlade na čelu s predsjednikom konfederacije, Bundesratom Celio, s kojim sam mogao izmijeniti nekoliko prijaznih riječi.³²³ Sklopljeno je dosta poznanstava, koja će se dalje njegovati.

Novi talijanski poslanik.

Početak srpnja napustio je Bern dosadašnji talijanski poslanik, Tamaro.³²⁴ Ovih dana doputovao je novi poslanik u osobi grofa Magistratti-a, koji je do sada bio u Sofiji.³²⁵ Novi se poslanik još nije kod vlasti službeno predstavio. Tamaro je premješten u Rim, i to u Ufficio Studi [podv. u izv.] talijanskog ministarstva vanjskih poslova, koji ima zadaću spremati gradju za poratne mirovne konferencije, osim toga bi imao biti imenovan članom talijanske Akademije. Ova okolnost nije za nas nevažna stoga, što je Tamaro poznati talijanski iredentistički historik, koji je pisao i na stranim jezicima omašne knjige o talijanstvu istočnih obala Jadrana, usljed čega se strastveno, ali potajno bavi proučavanjem političkih prilika u Hrvatskoj.³²⁶

Osobno se poznavao s pok. Radićem³²⁷ i Šufflajem.³²⁸ Od potonjeg posjeduje i izvorna pisma političke naravi. Jasno je, da se s ovim pojačava potreba namjeravanog osnutka slične radne jedinice u nas.

³²¹ Otto Carl Köcher (1884.-1945.), njemački diplomat, poslanik u Bernu 1937.-1945. godine.

³²² Papinski nuncij u Bernu u to je vrijeme bio je mons. Philipe Bernardini, naslovni nadbiskup Antiohije. (Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft 1943, Hrsg. von der Bundeskanzlei, Bern, 1943, 57.)

³²³ Enrico Celio (1889.-1980), švicarski političar podrijetlom iz kantona Ticino. Isticao se po otporu fašizmu i talijanskom iredentizmu. Izabran u vladu 1940. i postao dugogodišnji ministar ("savezni vijećnik") pošta i saveznih željeznica. Godine 1943. (dakle, u vrijeme ovoga Milkovičeva izvješća) te 1948. bio savezni predsjednik. (Opš. F. PANZERA, 2011.)

³²⁴ Attilio Tamaro (1884.-1956.), talijanski književnik, novinar, političar i diplomat. Poslanik u Bernu od listopada 1935. do srpnja 1943. godine. (<http://www.fondazione spirito.it/attiliotamaro.pdf>, 24. IX. 2011.)

³²⁵ Massimo Magistratti, talijanski diplomat, poslanik u Bernu od 20. srpnja 1943. Budući da je prije toga službovao kao poslanik u Sofiji, Židovec je 25. srpnja 1943. javljao kako bi Magistrattijev žurni odlazak u Bern mogao biti povezan s razvitkom unutarnjopolitičkih događaja u Italiji. Magistratti je, ocjenjuje Židovec, od svih talijanskih diplomata najbliži Mussoliniju, jer je rodbinski povezan s njegovim zetom, grofom Cianom: "U slučaju ako će Mussolini morati bježati iz Italije, želi si on spremati sklonište u Švicarskoj." (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 556.)

³²⁶ Među dotad objavljenim iredentističkim Tamarovim djelima napose se ističu *Le condizioni degli italiani soggetti all'Austria nella Venezia Giulia e nella Dalmazia* (Roma, 1915.), *"La lotta di Fiume contro la Croazia"* (Rassegna italiana, sv. 7/1918.), *Il trattato di Londra e le rivendicazioni nazionali* (Roma, 1918.) *L'affare del Montenegro* (Roma, 1920.) i *Storia di Trieste* (Roma, 1924.).

³²⁷ Stjepan Radić (1871.-1928.), hrvatski političar, smrtno ranjen u atentatu u beogradskoj Narodnoj skupštini.

³²⁸ Dr. Milan pl. Šufflay (1879.-1931.), hrvatski znanstvenik i političar, ubijen na zagrebačkoj ulici.

Novi poslanik Magistratti jest zet grofa Ciana.³²⁹ Jedna Cianova sestra bila je udata za nj, ali je pred oko tri godine umrla. Od onda živi kao udovac. Ja se osobno već poznajem s njim s jednog primanja u Sofiji, a sljedeći tjedan ću ga službeno posjetiti.³³⁰

Novi njemački generalni konzul.

I u osobi njemačkog generalnog konzula u Zürichu došlo je koncem lipnja do promjene. Dosadašnji, dr. Voigt, premješten je u Paris u svojstvu člana povjerenstva za primirje,³³¹ a novi, Dienstmann, dolazi sa službe u AA.³³² Konzularnu službu vršio je u istočnim evropskim velikim gradovima, među ostalim u Moskvi.³³³ Daje dojam vrlo kulturnog, više političkog nego li gospodarsko-konzularnog čovjeka. Na dosadašnjim sastancima s njim uglavljeni su okviri suradnje.

Neutralni konzuli.

Od neutralnih predstavnika u Zuerichu uspostavio sam do sada vezu sa švedskim i portugalskim konzulom. Veza je društvene naravi.

Talijanski predstavnici.

S talijanskim predstavnicima ovdje podržavam najsrdačnije veze. Ovaj srdačan odnos obećava, da neće izostati dobri plodovi naše suradnje.

Njemački poslanik i IPA.

Prigodom mojeg zadnjeg razgovora s ovdašnjim njemačkim poslanikom, Köcherom, dne 3. VII., naveo je isti riječ na IPU [IPA-u] i Burri-a.³³⁴ On je osobno biesan na Burri-a i njegovu "Revolverpolitik", navodeći da mu ova neozbiljna akcija mnogo smeta u njegovoj djelatnosti u jednoj "ovako stabilnoj, sredjenoj i konsolidiranoj državi, kao što je Švicarska". Burri bi se po njegovom mišljenju trebao baviti prikupljanjem i zadobivanjem švicarske mladeži, gdje se može imati uspjeha. "Und jetzt sollen wir uns wegen eines so unersten [unernsten?] Mannes zanken? Das ist einfach dumm."³³⁵ Tako je završio Koecher ovaj dio našeg razgovora, obećavši vlastitom pobudom, da će se osobno zauzeti, da se ovo pitanje povoljno rieši. On se uopće u pitanju IPE potpunoma slaže s poznatim stajalištem, koje je u odnosnim krugovima u Zagrebu izazvalo poznatu reakciju.

³²⁹ Grof Galeazzo Ciano (1903.-1944.), istaknuti pripadnik Fašističke narodne stranke i političar, ministar vanjskih poslova Kraljevine Italije od 1936. godine. Zet Benita Mussolinija.

³³⁰ Milković je, kao što je spomenuto, u prosincu 1942. službeno boravio u Sofiji.

³³¹ Hermann Voigt (1889.-1968.), njemački diplomat, od 1935. do 1943. generalni konzul u Zürichu.

³³² Njem. Auswärtiges Amt (ponekad skraćeno: Aussenamt), Ministarstvo vanjskih poslova Njemačke.

³³³ Carl Dienstmann (1885.-1962.), njemački pravnik i diplomat, 1943. imenovan generalnim konzulom u Zürichu. Bio je tajnik njemačkog poslanstva u Moskvi (1923.), konzul u Odesi (1925.-1928.), Tbilisiju (1931.-1936.) i u Lenjingradu (1940./41.) te je službovao u Ministarstvu vanjskih poslova. (http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/1011/adr/adrag/kap1_4/para2_81.html, 25. IX. 2011.)

³³⁴ O Burriju usp. bilj. 91.

³³⁵ Njem. "I sad bismo se mi trebali svadati zbog jednoga ovako neozbiljnog čovjeka? To je jednostavno glupo."

Švicarski konzul o jednom gledanju Berna na hrvatsku djelatnost.

Švicarski generalni konzul u Zagrebu [Kaestli] izjavio je jednoj vrlo ozbiljnoj i Poglavniku bezuvjetno odanoj osobi, da vladi u Bernu ne bi bilo drago, kada bi se od mene započeta hrvatska djelatnost u Švicarskoj razvijala u pravcu, da donosi koristi Njemačkoj protiv državnih interesa Švicarske. To da je jedina eventualnost, pred kojom u Bernu zaziru u sadašnjim i doskorašnjim hrvatsko-švicarskim odnošajima.

Povoljni članci.

U dva tjednika i jednom slikovnom listu otisnuti su povoljni ilustrirani članci o Hrvatskoj. Pisao je švicarski novinar Hirt, s kojim izaslanstvo drži stalan dodir.³³⁶ Članci nisu savršeni, ali su kao prvi takove vrsti bezuvjetno povoljni za daljnje probijanje leda. Odnosni listovi posebno se dostavljaju političkom i kulturnom odjelu, a ukupna im naklada iznosi 204.400 primjeraka. Ovim će se putem nastaviti, a potrebno je da se izvadcima donesu u hrvatskom novinama.

Dr. Brozičević.

Dr. Brozičević se je smjestio u Bernu i marljivo radi[,] dajući dnevno brzoglasna novinska izvješća dojavnom uredu Croatia. Upozoravam, da se u ovim izvješćima nerietko nalaze i informacije političkog značaja. Bilo bi dobro, da se prijepis stenograma dostavlja najžurnije od Croatiae političkom odjelu. Osim toga bi Croatia trebala požuriti dostavu stroja za primanje njezinih viesti, jer je sa više novinarskih strana izražena želja, da im se dostavljaju izravne vijesti iz Hrvatske. Ovo je vrlo važno za pobijanje protupromičbe.

Unapried sam se pobrinuo da Brozičeviću spremim teren u prijateljskim poslanstvima, te je sada vrlo dobro priman, a i u mogućnosti je da dolazi do političkih informacija. Do sada je podnio četiri zanimiva [zanimljiva] izvješća, koja u izvorniku prilažem ministrovu primjerku ovoga izvještaja.³³⁷ Budući da ja osobno nisam dospio sačiniti priepis Brozičevićevih izvješća – ovakove stvari ja osobno pišem – molim, da se izvornik nakon iskorišćenja uklopi u ovaj moj izvještaj kao njegov sastavni dio.

Prof. Karlović.

Prof. Karlović marljivo osvježuje svoje veze, te se nadam od toga koristi za našu stvar.³³⁸ Dne 3. VII. bio je na jednoj zadrugarskoj svečanosti, te je kao jedini stranac

³³⁶ Johann Joseph (Jean) Hirt (1898.-1976.), švicarski novinar i publicist. Objavljivao mjesečnik *Illustrierter Schweizer Volksfreund und Friedensförderer*, u kojem su izlazili članci o Dalmaciji i Istri, hrvatskim božićnim običajima, I. Meštoviću, hrvatskoj filmskoj produkciji itd. Na švicarskom radiju DRS 4. siječnja 1944. održao 35-minutno predavanje pod naslovom "Kroaten im Südosten Europas", "Hrvati na jugoistoku Europe". (T. NUIĆ, 2003, 129.)

³³⁷ Izvješća nisu sačuvana.

³³⁸ David Karlović (1885.-1946.), hrvatski ekonomist i pravnik židovskog podrijetla. Redoviti profesor i dekan Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Zagrebu. Istaknuti pripadnik Hrvatske stranke prava i zagrebački gradski zastupnik. Član Hrvatskoga državnog sabora. (Z. DIZDAR, 1997., 183.) Početkom ožujka 1943. bio je u službenom posjetu Bugarskoj na čelu hrvatskoga zadrugarskog izaslanstva, zbog uspostavljanja veza s bugarskim zadružnim radnicima. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., sv. 2, 231.) Jugoslavenski obavještajac Vladimir Perić javljao je ministru vojske 24. lipnja 1943. kako su

posebno počašćen. Predsjednik, prof. Frauchiger posebno ga je predstavio kao predstavnika hrvatskog zadrugarstva, a dodijeljeno mu je bilo počasno mjesto za predsjedničkim stolom. Pored njega je bio postavljen aranžman iz crvenog i bijelog cvieća, koji je prikazivao hrvatski grb, dok je još i u samo cvieće bila zataknuta aluminijska zastavica s hrvatskim grbom. Svečanost je održana povodom zadružnog dana.

Hrvatski komitet.

Prema posljednjim informacijama, propala je akcija za osnutak posebnog hrvatskog komiteta u Švicarskoj, o kojoj sam ustmeno izviestio. Do obustave ili barem odgode akcije došlo je uslied pomanjkanja sredstava i privlačive barem jedne ličnosti.³³⁹

Londonska vlada.

U Londonu traje i dalje natezanje oko sastava emigrantske vlade. Ponovno su pozvani oni političari, koji inače žive i rade u Americi. Inače je u ovdašnjem novinstvu kriza prikazivana ne kao kriza vlade, već kao kriza jugoslavenske državne ideje s tonom, da Jugoslaviju radi hrvatsko-srpskih odnosa nije moguće uspostaviti. Zanimivo [Zanimljivo] je, da Moskva uporno traži, da u novoj vladi bude ministar rata jedan predstavnik partizana. Stižu informacije, da se u Londonu traži jedna srpska ličnost, koja bi svojim radom u prošlosti i ugledom ulijevala više nade u uspjeh u zadaći ublaživanja raznolikosti između srpskog i tzv. hrvatskog stajališta u emigrantskim krugovima. Hrvati navodno traže reaktiviranje političko kneza Pavla,³⁴⁰ a i Srbi da nisu potpuno neskloni – barem jedan dio – tome. Premještaj kneza Pavla iz konfinacije u Nairobiu /Kenija/ u Johannesburg, tumači se kao prvi korak njegove sporazumaško-političke reaktivacije sa strane Engleza. Pavlov sin Aleksandar služi kao dobrovoljac-poručnik u engleskom zrakoplovstvu.

Emigracija u Švicarskoj.

Odnosi hrvatskih emigranata u Švicarskoj i Srba i dalje nisu dobri. S jedne strane, nastoje se ovi Hrvati prikazivati, da vode potpuno samostalnu akciju, vodjenu od Krnjevića i drugova, oslanjajući se na Englesku, koja im pruža mogućnosti posebne veze s drom. Krnjevićem.³⁴¹ S druge strane prikazuju se kod ovdjašnjih [ovdašnjih]

Karlovića, koji je kao hrvatski nacionalist odnosno podupiratelj ustaša dobio počasno arijevske pravo iako je Židov, u Švicarsku sklonili upravo ustaše, da ga tako spase od najnovijih progona Židova u Hrvatskoj. (Lj. BOBAN, 1988, II, 128.)

³³⁹ Iako pokušaje stvaranja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj tijekom 1943. treba još istražiti, u uvodnim je napomenama istaknuto kako je očito da je službeni Zagreb bio uključen u taj plan.

³⁴⁰ Knez Pavle Karadorđević (1893.-1976.), nakon smrti Aleksandra Karadorđevića (1934.) jedan od tri regenta, zapravo najistaknutiji član Namjesništva. U travnju 1941. napustio Jugoslaviju.

³⁴¹ Dr. Juraj Krnjević (1895.-1988.), hrvatski političar, prvotno tajnik, a nakon Mačekove smrti (1964.) predsjednik Hrvatske seljačke stranke. U emigraciji 1929.-1939., a u travnju 1941. kao član jugoslavenske izbjegličke vlade odlazi u emigraciju u kojoj će ostati do smrti. U

službenih jugoslavenskih predstavništava poborcima za uspostavu jugoslavenske države, koja bi se temeljila na ravnopravnosti, a time dobivaju i iz blagajna ovih predstavništva mjesečne potpore u visini od 700-1100 Sfr. Kasnije pridošli dobivaju manje potpore, a izkaz istih s visinom potpore će se naknadno dostaviti, kad bude potpun.

Službenim predstavnikom Krnjevića predstavlja se dr. [Stjepan] Gaži, koji stalno živi u Genevi, u Pension de Bastion. Bio je i u Londonu na sastanku s Krnjevićem, od kojega prima upute za djelatnost.

Djelatnost hrvatskih emigranata u Švicarskoj ne trpi rietko od nedostatne ozbiljnosti, a glavni im je zadatak da drže na okupu Hrvate u Švicarskoj i da podržavaju vezu s domovinom bilo putem više ili manje redovitih glasnika, bilo preko putnika, bilo putem pošte, brzjava i – posebno! – brzoglasa, a onda osobito i preko Italije, odnosno preko talijanskih časnika, postrojenih u Hrvatskoj. Veza im je lakša s istomišljenicima u obalnom pojasu.³⁴²

U posljednje vreme /podkraj ožujka/ dobio je Gaži dvie poruke iz Londona, i to prvo, da pojača prikupljanje ovdašnjih Hrvata i vezu s domovinom, a drugo, da svim sredstvima u domovini proširi viest, da će se londonski vladinovski Hrvati doskora izdvojiti od Srba i osnovati samostalan odbor, s ciljem slobodne demokratske Hrvatske.³⁴³ Gaži je jedno vrijeme podržavao redovitu vezu s bivšim narodnim zastupnikom, Lujom Tomašićem,³⁴⁴ nu ta je izmjenama u ovdašnjem našem izaslanstvu prekinuta.³⁴⁵

Ovdašnji hrvatski emigranti se nadaju, da će poslije ing. K.³⁴⁶ dobiti na svoju stranu još kojeg hrvatskog državnog službenika.

posljednjem razdoblju životu napustio jugoslavensku orijentaciju i priklonio se stajalištu da Hrvatska treba postati neovisna država.

³⁴² Pod pojmom "obalni pojas" misli se na razvojačeno područje ili tzv. drugu zonu ustanovljenu Rimskim ugovorima između Hrvatske i Italije od 18. svibnja 1941. godine.

³⁴³ Ova je informacija bila netočna, kao i ona o Gažijevu putovanju u London. U svakom slučaju, ovaj tobožnji odbor koga bi činili "vladinovski Hrvati" treba razlikovati od Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj.

³⁴⁴ Ljudevit Tomašić (1901.-1945.), hrvatski političar. Od gimnazijskih dana pristaša H(R)SS-a. Biran za narodnog zastupnika 1935. i 1938., a 1940. postavljen za ravnatelja Gospodarske sloge. Tijekom rata ostaje vjeran Mačeku te, skupa s Ivankom Farolfijem (1892.-1945.), pokušava očuvati utjecaj stranke pregovorima s pokretom Draže Mihajlovića, partizanima i jednom strujom unutar ustaškog pokreta. Nije se odazvao pozivu da stupi u Hrvatski državni sabor. Kao sudionik događaja poznatih pod nazivom "afera Lorković-Vokić" uhićen krajem kolovoza 1944. i ubijen najvjerojatnije krajem travnja 1945. u lepglavskom zatvoru. Opš. Lj. BOBAN, 1974, passim; F. JELIĆ-BUTIĆ, 1983, passim; Z. RADELIĆ, 1996, passim; I. GOLAC, 1997, passim.

³⁴⁵ Nema sumnje da Milković aludira na S. Jakšekovića.

³⁴⁶ Iza ovog se inicijala vjerojatno krije ing. Vladimir Kokotović, hrvatski vanjskotrgovački stručnjak i zamjenik pročelnika Odjela za vanjsku trgovinu u Ministarstvu obrta, veleobrti i trgovine. Odmah nakon proglašenja NDH radio na normalizaciji gospodarskih odnosa sa Švicarskom (DoDiS, Bd. 14, dok. 61, str. 190-191.; K. A. DELEZE, 1998, 43-44. i dr.) Prema

Novi čovjek za emigrantsku vezu u Lisabonu.

U Lisabonu postavila je emigracija novoga čovjeka za vezu između kontinentalne Europe s jedne i Engleske te Prekomorja s druge strane, i to u osobi nekoga Lolića, koji u ovom poslu tamo preuzima mjesto "neaktivnog Grbe".

Sastanak Poglavnika – Košutić.

Neue Zürcher Zeitung od 5. ov. mj. donosi viest, datiranu iz Budimpešte, o duljem razgovoru između Poglavnika i Košutića,³⁴⁷ na kojem se raspravljalo o unutarnjem položaju Hrvatske.³⁴⁸

Američki Hrvati i vojnička služba.

Društva američkih Hrvata donijela su zaključak, da američki Hrvati ne će služiti u jugoslavenskim legijama, već u redovima redovite USA-vojske, koja je određena za borbe u Africi, na Blizom Iztoku i Europi. Ova viest stigla je pred 14 dana šifrirana za ovdašnje jugoslavensko poslanstvo, pojačavši negodovanje ovdašnjih Srba prema Hrvatima.

M. Dinčić u službi Velikosrba.

Bivši činovnik Glavne kontrole u Beogradu, Splićanin Manigelo Dinčić,³⁴⁹ živi stalno kao emigrant u Clarensu, raspolaže s dosta novca u svrhu špijuniranja Hrvata, koje mu daje savjetnik jugoslavenskog poslanstva, Simonović, koji je zapravo pravi spiritus movens i vodja srbijanske djelatnosti na području Švicarske.³⁵⁰ Sada je taj Dinčić zabavljen pravljenjem statistike o nestajanju Srba u NDH.

podacima jugoslavenskih informatora, Kokotović je već 1942. u Madridu stupio u kontakt s jugoslavenskom diplomacijom. (Lj. BOBAN, 1988, I, 193-194. i dr.) Njemačkoj obavještajnoj službi u Hrvatskoj bilo je početkom listopada 1943. poznato da se Kokotović, bivši šef hrvatskoga trgovinskog izaslanstva u Vichyju, odbio iz Švicarske vratiti u Hrvatsku, ali nije bila sigurna je li prešao na jugoslavensku stranu. (HDA, Arhiv H. Helma, k. 18 – sv. Engleska obavještajna služba K – P, br. 14 – Kokotović Vladimir.)

³⁴⁷ Ing. August Košutić (1893.-1964.), hrvatski političar, istaknuti pripadnik HSS-a. Nakon Radićeve smrti (1928.) izabran potpredsjednikom stranke. U emigraciji od 1929. do 1937. godine. U ratno vrijeme pregovara s ustašama i partizanima, odbijajući ipak suradnju s vlastima NDH te odlazeći 1944. u partizane, gdje će završiti u zatvoru. Poslije rata živio povučeno u Zagrebu.

³⁴⁸ Njemački diplomati u Bugarskoj, jednako kao i Jordan Mečkarov, bugarski poslanik u Zagrebu, još u proljeće 1943. smatrali su kako se Pavelić nastoji sporazumjeti s Mačekom, ali ovaj odbija bilo kakvu suradnju. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., sv. 2, 504.) Već u travnju 1941. Pavelić je pozivao prvake HSS-a na suradnju, a taj je poziv ponavljan više puta.

³⁴⁹ U izvješćima informatora jugoslavenske izbjegličke vlade Dinčić se spominje kao izaslanik za tisak jugoslavenskog poslanstva u Bernu, a Boban mu ne zna ime. (Lj. BOBAN, 1985, 197, 229; Lj. BOBAN, 1988, I, 64; II, 304, 305, 316, 319.) Službeni švicarski popis diplomatskog osoblja tvrdi da mu je ime bilo: Krunoslav Dinčić. (Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft 1945, Hrsg. von der Bundeskanzlei, Bern, 1945, 58-59.) U švicarskim se dokumentima Dinčić kao izaslanik za tisak jugoslavenskog poslanstva pojavljuje tek 1945. godine, dok je ranije tu dužnost obavljao Vlastimir Mareš.

³⁵⁰ Miodrag Simonović, tajnik jugoslavenskog poslanstva u Bernu. (Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft 1943, 58.)

Predstavnik Nedića.

Prema informaciji s dvie strane general Nedić³⁵¹ ima takodjer svoga predstavnika u Švicarskoj, ali se nešto konkretnije o tome još nije moglo saznati.

Predstavnik episkopa Nikolaja.

U Genevu je pred 6 tjedana doputovao preko Italije beogradski advokat, dr. Vladimir Stakić,³⁵² te se nastanio u Hotel d['] Angleterre, a politički je počeo nastupati kao predstavnik interniranog srbijanskog episkopa, Nikolaja Velimirovića.³⁵³

Četnici.

Pred desetak dana doputovala su u Bern s talijanskim putnicama ili nekim propustnicama 3 četnika, koji se hvale kako četnici po nalogu Draže kolju i istrebljuju Hrvate. Sada su u zatvoru, a za njih se mnogo zauzima jugoslavensko poslanstvo.

Internirani nogometaš.

Šuprina, nogometaš, koji je zaostao u Švicarskoj prigodom utakmice Hrvatska – Švicarska nalazi se još uvijek interniran u jednoj vojničkoj kaznionici kraj Berna.³⁵⁴ Po obećanju vlasti ostaje interniran do konca rata. Jug. poslanstvo [i] emigranti su vrlo srđiti, da ga nikako do sada nemogu izvući.³⁵⁵

Invazija.

O mogućnosti invazije na Europu i dalje prevladava nepromienjeno ustmeno iznešeno mišljenje. Na napried spomenutom primanju kod njem.[ačkog] poslanika imao sam prilike mnogo o tom s dobro informiranima razgovarati, a zaključak razgovora jest,

³⁵¹ Milan Nedić (1877.-1946.), srpski general i političar, od kolovoza 1941. predsjednik vlade okupirane Srbije. Opš. M. BORKOVIĆ, 1985; A. CVIJIC-M. VASOVIĆ, 1991.

³⁵² Vladislav D. Stakić, beogradski odvjetnik, političar i publicist. Pravni savjetnik talijanskog poslanstva u Beogradu. U jesen 1940. kao pouzdanik beogradskog dvora tajno pregovarao s talijanskom vladom. (M. STOJADINOVIĆ, 1970, 538, 665; G. CIANO, 1946, 285-286.) I kasnije sudjelovao u pokušajima zbližavanja i suradnje Beograda i Rima. MVP NDH je još 6. ožujka 1943. izvijestio poslanstvo u Rimu da je Stakić iz Beograda otputovao u Italiju kako bi tamo u ime Nedićeve vlade zastupao srpske interese. (B. KRIZMAN, 1983, I, 16.) Stakić je u Švicarskoj pod pseudonimom Jean Hussard objavio izrazito protuhrvatski nadahnutu knjigu *Vu en Yougoslavie 1939-1944. Avec une carte dépliant* (Lausanne, 1945.) Nakon rata je ostao u emigraciji te je objavio knjigu *Moji razgovori s Mussolinijem. Osovinske sile i Jugoslavija* (München, 1967.).

³⁵³ Nikolaj Velimirović (1881.-1956.), jedan od najistaknutijih teologa Srpske pravoslavne crkve svog doba, episkop ohridski i žički. Proglašen svecem.

³⁵⁴ Nogometna utakmica reprezentacija Švicarske i Hrvatske, odigrana 4. ožujka 1943. u Zürichu pred 25.000 gledatelja, bila je treći susret tih dviju reprezentacija. Dvije utakmice odigrane su 1940. godine, dakle, još prije nastanka NDH, i to 2. travnja (u Zagrebu) i 21. travnja (Bernu). Obje su završile pobjedom Hrvatske. No, o tome kakve je nedoumice kod švicarske diplomacije izazvala utakmica odigrana u ožujku 1943., jasno svjedoči bilješka pripremljena 15. ožujka 1943. za šefa Saveznoga političkog departmana. (DoDiS, Bd. 14, dok. 325, str. 1051-1052.)

³⁵⁵ Ivan Šuprina (1921.-1988.), nogometaš zagrebačkoga kluba HŠK Građanski, kao branič nastupio na prve tri utakmice hrvatske nogometne reprezentacije 1940. godine. U doba NDH bio pričuvni reprezentativac i nije nastupio ni na jednoj utakmici. Nakon ostanaka u emigraciji igrao u Švicarskoj, Francuskoj i Italiji (gdje je potom radio kao liječnik i umro).

da se ne očekuje ozbiljan invazioni podhvat. Ovakovo sam mišljenje čuo i na jučerašnjem primanju ovdašnjeg njem.[ačkoga] gen.[eralnoga] konzula.

Francuzka.

Nadam se, da ću uskoro dobiti jedno izvješće o političkim prilikama u Francuskoj, gdje navodno general De Gaulle³⁵⁶ dobiva sve više na terenu.

Englezka i emigrantske vlade.

Iz najozbiljnijih vladinih krugova u Bernu uvjeravaju, da im je autentično poznato, da se engleska vlada nije ni najmanje obvezala prema emigrantskim vladama u Londonu, koje da se smatra jednim velikim teretom pogotovo radi velike razroznosti i križanja interesa medju ovim vladama. Sve što se čini sa strane ovih vlada, trpi se od Engleza, jer su ove vlade nužno promičbeno sredstvo protiv sila osovine.³⁵⁷

Liekovi za H.C.K.

Danas je političkom odjelu poslan priepis jednog posebničkog pisma o mogućnosti besplatne dobave liekova i kondenzirane hrane za potrebe Hrvatskog Crvenog Križa. Molim da se predmet diskretno ispita i da mi se saopće potrebne upute. Ako se nadje potrebnim i oportunim[,] mogao bih možda osobno putovati u toj stvari u Španjolsku.

Seoba.

Izaslanstvo se je na 1. srpnja preselilo u nove prostorije, koje još nisu uredjene, jer se očekuje dolazak ing. Potočnjaka.³⁵⁸

Akcija protiv glavara.

Uzged se još na kraju izvješća spominje, da je za vrijeme glavarova boravka u Zagrebu vodjena čitava organizirana akcija protiv istoga, a koja je kulminirala u zahtjevu, da švicarske vlasti zabrane glavaru povratak u Švicarsku. Ta je akcija vodjena iz emigrantskih i inih krugova, kao nažalost i iz redova samog ovdašnjeg hrvatskog izaslanstva. Završila je negativno, jer je u Bernu sve a limine³⁵⁹ odbijeno.

Svakako sam danas u stanju jamčiti, da je ured izaslanstva prestao biti jednim od poprišta za kriomčarsku i obavještajnu djelatnost protiv hrvatskih narodnih i državnih probitaka.³⁶⁰

ZA DOM SPREMNI!

Zürich, dne 9. srpnja 1943.

Glavar izaslanstva:

/J. Milković/

³⁵⁶ Charles De Gaulle (1890.-1970.), francuski general i državnik, predsjednik izbjegličke vlade Slobodne Francuske. Nakon rata izabran prvim predsjednikom francuske Pete Republike.

³⁵⁷ Ove tvrdnje, kao što je poznato, ne odgovaraju činjenicama: Velika Britanija je obnovu Jugoslavije uvrstila u svoje ratne ciljeve i od toga nije odstupila tijekom cijeloga Drugoga svjetskog rata.

³⁵⁸ Sjedište Stalnoga trgovinskog izaslanstva nalazilo se na adresi Stockerstrasse 1, Zürich. Nije mi pošlo za rukom ustanoviti tko je "dr. Potočnjak".

³⁵⁹ Lat. s praga, u smislu: odbiti nešto odlučno i bez krzmanja.

³⁶⁰ Milković cilja na jugoslavenskog agenta S. Jakšekovića. Ovaj je i kasnije potezao stanovite veze sa švicarskim vlastima da spriječi dolazak hrvatskih državnih dužnosnika u Švicarsku.

3.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Stalno trgovačko izaslanstvo
Zürich

POLITIČKO IZVJEŠĆE BR. 3/43
od 7. kolovoza 1943.³⁶¹

MINISTARSTVU VANJSKIH POSLOVA

Uredu ministra

Zagreb

Mussolini.

Odstup Mussolinija smatran je ovdje u svim krugovima najvažnijim događajem od početka rata na ovamo, te se kao takav još uvijek komentira.³⁶² Švicarsko novinstvo p[on]jelo se vrlo kavalirski. Čak [n]i ljevičarski listovi nisu bili oštri u kritici Mussolinia, već su događaj više iskorištavali u svoje ideološke svrhe napadajući fašizam i dižući marksizam. Razlog ovome jest, što je Duce kroz čitavo vrieme svoje vladavine vodio prijateljsku politiku prema Švicarskoj, dok je osim toga po općem uvjerenju mjerodavnih švicarskih krugova u g. 1940. spasio i samu državnu nezavisnos[t] Švicarske, za što su mu Švicarci osobito zahvalni. U vladinim krugovima u Bernu očekuje se, da će se Duce preseliti u Švicarsku. Vlada je jednodušno spremna, da mu za taj slučaj pruži asil s olakšicama, koliko god to bude moguće u vezi s međunarodnim položajem.

Medju Talijanima, nastanjenim u Švicarskoj izazvao je odstup Duce-a pooštrenje nesuglasja. Fašističke organizacije ili su raspuštene ili su u stadiju raspuštanja, što provode talijanska konzularna predstavništva. U Genevi je oko 200 fašista nakon odstupa demonstrativno i u zatvorenoj formaciji pristupalo glavnijim ulicama. U Zürichu nije bilo sličnog demonstrativnog pothvata, ali je nesuglasje još dublje i šire tim više, što na području [talijanskoga] generalnog konzulata u Zürichu ima oko 36.000 Talijana.

Članovi talijanskih predstavništ[a]va su u pravilu vrlo zakopčani gledom na davanje izjava u vezi s promjenama u Italiji, izgovarajući se, da primaju vrlo oskudne informacije.

Porast zanimanja za Hrvatsku.

U vezi s događajima u Italiji u velike [uvelike] je ovdje u domaćim i međunarodnim krugovima poraslo zanimanje za Hrvatsku. Proviruju i pogledi simpatije za Hrvatsku i njezin udes. Što više u jednom dielu tih krugova iznosi se mišljenje, da razvoj događaja dovodi mjerodavne hrvatske činbenike u mogućnost, da

³⁶¹ AHMBiH, Fond UNS-a, inv. br. 4160.

³⁶² Benito Mussolini (1883.-1945.), talijanski političar, fašistički vođa i diktator. Smijenjen 25. srpnja 1943. godine nakon što mu je izglasovano nepovjerenje na sjednici Velikoga fašističkog vijeća.

učine jednu veću političku gestu, koja bi svagdje povoljno za Hrvate odjeknula. Nije se moglo polučiti više jasnoće u vezi s ovim pogledima, vjerojatno stoga, što hrvatski predstavnici kao i lojalni ugledni Hrvati nisu do sada u stanju – radi pomanjkanja informacija – da bar malo konkretiziraju hrvatsko stanovište. Ipak dobivam utisak, da se pri tom prvenstveno i uglavnom misli barem na prozračenje odnosa s Italijom, a možda i prema sjeveru.³⁶³

Rooswelta [Rooseveltova] opunomoćenik.

U Bernu sada boravi jedan američki diplomata kao opunomoćenik Rooswelta [Roosevelta] za male europske države i narode. Tvrdi se da ima pismenu Rooswelta [Rooseveltovu] punomoć, a vrlo je aktivan, te ima doticaja i sa predstavnicima nekih manjih osovinski[h] država.³⁶⁴

Američki Hrvati na Siciliji.

Prema podatcima s protivne strane bore se u sastavima američke vojske na Siciliji po jedan odred američkih Hrvata i Poljaka. Nastoji ih se relativno štediti, kako bi što sačuvaniji mogli poslužiti na području bivše Jugoslavije, jer se želi da na tom području bude u što manjem broju djelatna engleska vojska. Daljni razlog za to je navodno taj, što će ovi, novim prilivom pojačani odredi imati zadaću, da se suprotstave srbskim jedinicama, za koje se drži, da će u očekivanim času svim gnjevom navaliti na Hrvate.

Londonska vlada.

U londonskoj emigrantskoj vladi i dalje traje sukob pogotovo između Hrvata i Srba. Prema vijestima, koje su stigle pouzdanicima jedne vladine grupe u Švicarskoj[,] ovaj se je sukob u posljednje vrijeme i pooštrio. Tvrdi se, da je nastup potpunog loma između tamošnjih Hrvata i Srba samo pitanje vremena i zgodnoga časa. Šutej se nalazi u ostavci i najborbeniji je.³⁶⁵

Kako je već brzojavno objavljeno[,] odlučila je [jugoslavenska izbjeglička] vlada preseliti se u Italiju, čim joj to od tamošnjih krugova očekivani razvoj talijanske situacije dozvoli. Taj razvoj čekat će se u Kairu, kamo se veći dio vlade zajedno s Petrom³⁶⁶ skorih dana seli.

Meštrović.

Koncem srpnja doputovao je u Švicarsku kipar Meštrović. Prethodno nije ovo izaslanstvo ništa znalo o njegovom dolasku. Nastanio se u Gstaadu /Hotel Victoria/, te

³⁶³ Nema sumnje da se misli na Njemačku, a ne na Mađarsku.

³⁶⁴ Očito se cilja na A. Dullesa.

³⁶⁵ Dr. Juraj Šutej (1889.-1976.), odvjetnik i narodni zastupnik HSS-a. Ministar financija u vladi Cvetković – Maček, a potom i u Simovićevoj vladi s kojom odlazi u emigraciju, te u prvoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije. Teško da bi ga se moglo nazvati najborbenijim protivnikom srpske majorizacije u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i njezinim tijelima.

³⁶⁶ Petar II. Karađorđević (1923.-1970.), sin Aleksandra I. Karađorđevića, nakon državnog udara od 27. ožujka 1941. stupio na jugoslavensko prijestolje. Nakon njemačkog napada na Jugoslaviju s vladom izbjegao u inozemstvo. U Kairo preselio iz Londona u listopadu 1943. godine.

je jednim pismom zamolio od glavara adrese Mgra. Juretića i gdje Lamer,³⁶⁷ što mu je odmah poslato uz poziv, da dodje u goste.³⁶⁸ Odgovorio je, da se za sada radije nalazi na jednom mjestu uslied zdravstvenog stanja žene i njegova oporavka nakon "toliko toga što mu je prešlo preko glave i ledja". Dalje doslovno piše: "Kako nema izgleda da će mi biti moguće povratiti se u rujnu u Italiju, da do kraja dovršim započete radove na sv. Jerolimu, to se nadam, da će biti prilike, da se vidimo, dok se malo odmorim. Dao Bog, da se s talijanskim susjedima vidim tek onda, kad budemo svaki samo na svom [podv. u izv.] – u što uostalom, pored svega, nisam nikad sumnjao."

Inače su za Meštrovićev dolazak odmah doznali hrvatski emigrantski krugovi, a valjda preko ovih i Srbi. U hrvatskim emigrantskim krugovima tumači se njegov dolazak kao popravak situacije u Hrvatskoj, kad "mu se dozvoljava da ide u Švicarsku". Juretić je bio s Meštrovićem, ali o razgovoru ne znam ništa, jer se Juretić skoro tri mjeseca ne javlja. Prema saznanju od prekjučer, tvrdi on /Juretić/, da ga je glavar oklevetao u ovdašnjim njemačkim krugovima, što je apsolutna neistina, jer glavar nije uopće o njemu govorio ni sa jednim strancem, dakle ni sa Njemcom [Nijemcem], osim sa župnikom crkve, gdje služi misu, i to povoljno. Dokaz zato [za to] je i u izvješću br. 1. Bit će da je Juretić nasjeo poznatoj mreži spleta protiv glavara.

Dr. Lamer.

Preko predprošle nedjelje bio sam u Laganu, te sam razgovarao s gđom. Lamer i profesorom, koji ga lieči. Profesor tvrdi, da se Lamerovo stanje vrlo liepo razvija.³⁶⁹ Uvjeren je, da će Lamer još u toku ove godine biti ono, što je nekada, t. j. prije bolesti bio. Sada ga se postepeno uvodi u život, nu Košakovo pismo nije mu po savietu liečnika uručeno, već je predano gdji u svrhu kasnije uručbe.³⁷⁰

Utvrđenje Švicarske.

Prigodom puta samovozom u Lugano moglo se jasno vidjeti, koliko su Švicarci učinili za utvrđenje St. Gotthardskog prela[za]. Sa same ceste i u prolazu moglo se

³⁶⁷ Supruga dr. Mirka Lamera (Lammera).

³⁶⁸ Činjenica da Meštrović traži od Milkovića Juretićevu adresu sugerira da ni Juretić niti njemu bliski jugoslavenski krugovi nisu znali za kiparov dolazak u Švicarsku. Naravno, moguće je da je Meštrović znao za Juretićevu adresu, ali je ovim pismom htio ispitati kakvi su odnosi između Milkovića i Juretića.

³⁶⁹ Lamer se često spominje u izvješćima informatora jugoslavenske izbjegličke vlade i redovito se tvrdi kako njegovo zdravstveno stanje oscilira upravo u skladu s razvitkom vojnopolitičkih događaja u NDH. Jakšeković tako u travnju 1944. piše da Lamer "od kapitulacije Italije ne izigrava više luđaka". (Lj. BOBAN, 1988, II, 272.)

³⁷⁰ Nesumnjivo Vladimir Košak (1908.-1947.), hrvatski ekonomist i političar. Doktorirao ekonomiju u Njemačkoj i radio kao asistent na Ekonomskom fakultetu u Frankfurtu. Vraća se 1936. u Zagreb i do rata obnaša niz visokih dužnosti u gospodarskom životu. Ustaškom pokretu pristupa 1936. te je već u prvoj vladi NDH državni tajnik u Ministarstvu gospodarstva, a u lipnju 1941. postaje ministrom državne riznice. Razriješen sredinom 1943. te postaje poslanikom u Budimpešti (1943./44.) odnosno u Berlinu (1944.). Britanske vlasti ga u veljači 1946. izručile komunističkoj Jugoslaviji, gdje je osuđen na smrt i smaknut. (S. RAVLIĆ, 1997, /2/, 199.) Nije jasno o kakvom se pismu radi, ali je važno uočiti da je Lameru poslano preko Milkovića.

vidjeti oko 40 bunkera, koji imaju izgled tvrđava. Većina bunkera izbušeno je u samom živom kamenu i najvećim dijelom s pravcem prema sjeveru.

Za ovim malo zaostaje utvrđenje sjeverne ceste prema Davosu, što smo prošle nedjelje mogli ustanoviti prof. Karlović i ja prigodom posjeta boleštnom dr. Frišu.

Rumunjska.

Saveznicima skloniji politički krugovi očekuju, da će prema njihovim informacijama uskoro u Rumunjskoj postati glavnim političkim čovjekom Maniu.³⁷¹ Maršal Antonescu ima i u kombinaciji s Maniu-om ostati glavni zapovjednik rumunjskih oružanih snaga.³⁷²

Bugarska.

Prema podacima krugova, spomenutih u prednjoj točki, ima uskoro otići i vlada prof. Filova³⁷³ u Bugarskoj, a nasliedit će je vlada dra. Kioseivanova, brata ovdašnjeg bugarskog poslanika.³⁷⁴ Politika nove rumunjske i nove bugarske vlade bi se više distancirala od osovine.

Položaj Poglavnika u očima emigranata.

³⁷¹ Iuliu Maniu (1873.-1953.), rumunjski političar, prvak seljačkog pokreta i trostruki predsjednik rumunjske vlade. Tijekom rata zagovornik prozapadne orijentacije Rumunjske, a poslije rata osuđen na doživotni zatvor te umro u komunističkoj tamnici. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 623-624.)

³⁷² Ion Antonescu (1882.-1946.), rumunjski maršal, političar i diktator. Poslije rata pred komunističkim sudom osuđen na smrt i smaknut. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 28-29.)

³⁷³ Bogdan Filov (1883.-1945.), profesor arheologije, dugogodišnji predsjednik Bugarske akademije znanosti i umjetnosti te bugarskoga PEN-centra. Imenovan 1938. ministrom prosvjete, a u veljači 1940. predsjednikom vlade. Poslije smrti cara Borisa III. izabran jednim od trojice regenata. Nakon komunističkog državnog udara od 9. rujna 1944. uhićen, osuđen i 1. veljače 1945. smaknut skupa s ostalim regentima i većim brojem dužnosnika carističkog režima. (Opš. R. DETREZ, 2006, 181-182; W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 258-259.) O Filovljevu odnosu prema Hrvatskoj v. N. KOČANKOV, 2003, N. KISIĆ KOLANOVIĆ, 2003, te već spomenutu zbirku dokumenata Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945.

³⁷⁴ Georgi Kioseivanov (1884.-1960.), bugarski političar i diplomat. U travnju 1935. imenovan ministrom vanjskih poslova, a u rujnu iste godine predsjednikom vlade, pri čemu je zadržao mjesto šefa diplomacije. Poznat po anglofilskoj orijentaciji. Nakon izbijanja svjetskog rata nastojao sačuvati bugarsku neutralnost, zbog čega je smijenjen i u veljači 1940. imenovan glavnikom bugarskoga poslanstva u Švicarskoj. U težnji da pribavi saveznička jamstva za bugarske granice upustio se u tajne pregovore s američkim predstavnikom A. Dullesom. Smijenjen nakon državnog udara u Sofiji od 9. rujna 1944. godine, te je nastavio živjeti u emigraciji. (Opš. R. DETREZ, 2006, 252-253.; R. J. CRAMPTON, 2007, passim; W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 460-461.) Njegov brat Petar bio je zastupnik u parlamentu (Narodnom saboru) i jedan od njegovih podpredsjednika, ali nije spadao u sam vrh bugarske politike. Ni iz izvješća koje je u Zagreb slalo hrvatsko poslanstvo u Sofiji ne bi proizlazilo da je P. Kioseivanov bio ozbiljan kandidat za predsjednika bugarske vlade. (Usp. Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2., passim.) Naprotiv, Georgi Kioseivanov se i u travnju 1944. spominjao kao mogući ministar vanjskih poslova. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 601.)

U hrvatskim emigrantskim krugovima izražuje se mišljenje, da je položaj Poglavnika usljed događaja u Italiji ojačao. Drže, da je sada mnogo slobodniji u donošenju odluka, te očekuju odlučniji pristup prema Italiji.

Srbi u Hrvatskoj.

Iste krugove mnogo zanima, koliko je manje Srba u Hrvatskoj, pogotovo u Bosanskoj Hrvatskoj.

Stakić o Hrvatima i Hrvatskoj.

Predstavnik episkopa Nikolaja, dr. [Vladislav] Stakić, koji živi u Genevi, izjavio je tokom razgovora u jednom društvu, da će se – kad vrijeme dodje – nad Slavonijom nebo crveniti od hrvatske krvi, a muslimana ne će ni jednoga ostaviti na životu bez obzira na spol i dobu.

Stakić stoji u vezi sa Slobodanom Jovanovićem³⁷⁵ i tvrdi, da će Srbiji pripasti svakako Srijem i cijela Bosna, dok za ovakovu pripadnost cijele Dalmacije još nije sigurno, ali ima mnogo nade. U svakom slučaju će se za Dalmaciju voditi borba.

Častnik Sabljak.

Bivši domobranski častnik Sabljak, koji je pobjegao iz častničke akademije u Torinu, nalazi se u zarobljeničkom logoru u Wewey-u zajedno s ostalim jugoslavenskim zarobljenim častnicima, koji su prebjegli u Švicarsku. Jugoslavenskim emigrantskim krugovima služi kao informator i poznavalac hrvatskog domobranstva. Podržava veze sa Zagrebom, odkuda navodno dobiva podatke, koji ga zanimaju.³⁷⁶

Ipa.

Izdavaču korespondencije IPA, Franzu Burry-u, oduzeto je sudskom odlukom na osnovu jednog novog zakona švicarsko državljanstvo. On je prvi Švicarac, na kojega je primijenjen ovaj zakon.³⁷⁷

Njemačka i Rusija.

Prema ovašnjim političkim krugovima Nijemci se nalaze u vrlo teškom položaju, te je isključeno, da mogu prema sadašnjem stanju preživjeti još jednu zimu.³⁷⁸ S druge strane, izjavio je dne 3. ov. mj. talijanski generalni konzul u Genevi, da prema

³⁷⁵ Slobodan Jovanović (1869.-1958.), srpski ustavnopravni stručnjak i političar, 12. siječnja 1942. imenovan predsjednikom jugoslavenske izbjegličke vlade. Poslije rata pred komunističkim sudom osuđen kao ratni zločinac na 16 godina robije. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 407-408.)

³⁷⁶ Sabljak je bio po činu bio satnik, a izgleda da se nakon dolaska u Švicarsku pokušao pridružiti malobrojnim vojnim snagama jugoslavenske izbjegličke vlade, što se iz nekih srpskih krugova sabotiralo. (Usp. Lj. BOBAN, 1988, II, 300, 301, 322.) Prema njemačkim obavještajnim podacima, u Švicarsku je pobjegao u listopadu 1942. sa ženom i djetetom. (HDA, Arhiv H. Helma, k. 1, sv. 3 – Spisak lica agentske kartoteke iz arhive Hansa Helma: Njemačka obavještajna služba, br. 121 – Mueller, Heinrich)

³⁷⁷ Vidi DoDiS, Bd. 14, dok. 259, str. 856-857. O Burriju usp. bilj. 91.

³⁷⁸ Židovec je iz Sofije još u svibnju 1943. javljao kako Slave Tošev, ravnatelj bugarske Narodne banke, koji se vratio iz Švicarske, pripovijeda da su Švicarci uvjereni u njemački poraz. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 322.)

informacijama Rusija ne će moći izdržati prekozimske ratne napore.³⁷⁹

Stepinac.

Kroz posljednji mjesec izlazili su u manjim katoličkim listovima opetovani članci u kojima se veliča Stepinčevo junačstvo u kritici stanovitih mjera ustaške vlade. Citiraju se izvadci iz njegovih propovjedi. Imam utisak, da to dolazi izravno iz Zagreba, pa se ovdje plasira.

Prof. Karlović.

Prof. [David] Karlović obilazi marljivo ovdašnje zadrugarske prvake, nastojeći u njih pobuditi naklonost prema Hrvatskoj, što mu prilično uspijeva. Tako je na osnovu svojih dodira bio pozvan i na zadržni tečaj od 22.-26. VII. u Freidorfu. Kod otvorenja bio je i prisutan mgr. Juretić, pa je obojicu vrlo toplim riečima pozdravio predsjednik i nestor švicarskog zadrugarstva, bivši narodni zastupnik dr. B. Jaeggi.³⁸⁰

Prof. Karlović podielio je medju ove prvake dosta prikladnijeg promičbenog gradiva, koje mu izaslanstvo uvijek stavlja na raspolaganje, dostavljajući ga na vlastiti trošak adresatima.

Prof. Krišković.

I g. Prof. Vinko Krišković se osobito trsi usprkos svoje starosti, da svoj ovdašnji boravak što više iskoristi na dobro hrvatske stvari. Svako toliko dolazi u ured do glavara, informirajući ga o učinjenom i čuvenom.

Švicarski narodni blagdan.

Prema brzojavnom odobrenju iz Zagreba, čestitao sam preko ministra dr. Pilet-Goltza³⁸¹ Bundesratu prigodom švicarskog narodnog blagdana dne 1. kolovoza,³⁸² izrazivši želje hrvatske vlade i naroda. Ministar Pilet-Golatz [sic!] nalazi se na ljetovanju, pa je umjesto njega odgovor potpisao njegov zamjenik, ministar Bonna.³⁸³ U odgovoru se medju ostalim veli: "Diese freundschaftliche Kundgebung hat uns sehr

³⁷⁹ Talijanski generalni konzul u Genèvi od 1940. godine je bio Luigi Cortese. (Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft 1943, 58.)

³⁸⁰ Bernhard Jäggi (1869.-1944.), švicarski političar, istaknuti pobornik zadrugarske organizacije društva. (Opš. B. DEGEN, 2011.)

³⁸¹ Marcel Pilet-Golaz (1889.-1958.), švicarski političar, član švicarske vlade (Bundesrata, Saveznog vijeća) od 1938. do 1944. godine. Bio predsjednik Švicarske Konfederacije 1934. i 1940., a tijekom sudjelovanja u vladi obnašao više dužnosti saveznog ministra (saveznog vijećnika). U razdoblju od 1940. do 1944. s kratkim prekidom bio na čelu Saveznoga političkog departmana. Općenito se drži da je tražio način kako postići kompromis s Njemačkom i Italijom, a ujedno očuvati švicarsku neutralnost i ne zamjeriti se previše Velikoj Britaniji. Neki povjesničari smatraju da je sve do pada Italije bio uvjeren u njemačku pobjedu. (J.-C. FAVEZ, 2011; E. BONJOUR, 1976, 263-264.) Milković odnosno pisar izvješća, kako se vidi, krivo mu piše prezime.

³⁸² U spomen na 1. kolovoza 1291., kad su se kantoni Uri, Schwyz i Unterwalden udružili u "vječni savez", u Švicarskoj se taj dan slavi kao najvažniji nacionalni blagdan (Dies Confoederations). U dijelu historiografije se osporava i točno datiranje tog saveza i njegovo državnoopravno značenje.

³⁸³ Pierre Bonna (1891.-1945.), švicarski pravnik, političar i diplomat. Godine 1935. postao predstojnikom Odjela za vanjske poslove u Saveznome političkom departmanu (M. PERRENOUD, /3/, 2011.)

bewegt und wir mochten nicht verfehlen, Ihnen unseren wärmsten Dank auszusprechen, und Sie zu bitten, der kroatischen Regierung unsere besten Wünsche für das Gedeihen des kroatischen Volkes übermitteln zu wollen".³⁸⁴

Njemačka službena zahvala.

Dne 27. srpnja posjetio me je njemački konzul Graf i izjavio, da mi se po posebnom nalogu iz Berlina u ime njemačke vlade zahvaljuje na informaciji o promjenama u Italiji. Još je izjavio, da je to bila jedina konkretnija informacija odnosne vlade, koja je Führeru poslužila prigodom zadnjeg sastanka s Duce-om.³⁸⁵

Ministrovom primjerku ovoga izvješća prilažu se kao sastavni dio:

a./ Novinski pregledi br. 1 – 17. i

b./ Njemački tekst rezolucije Talijanske socijalističke stranke.³⁸⁶

Balkan.

Ovaj čas mi jedan informator javlja, da prema informacijama političkih krugova saveznici ne će dirati Balkana do kasne jeseni.

ZA DOM SPREMNI!

Zürich, dne 8. kolovoza 1943.

Glavar izaslanstva:

/J. Milković/

P.s. U ovom izvješću nisam se osvrtao na predmete, o kojima sam izv[is]jestio putem šifriranih brzojava ili inako.

4.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA STALNO TRGOVAČKO IZASLANSTVO
ZÜRICH

POLITIČKO IZVJEŠĆE BROJ 4.

3. rujna 1943.³⁸⁷

MINISTARSTVO VANJSKIH POSLOVA
ZAGREB
URED MINISTRA

Francuzko – slovački diplomatski odnosi.

U vezi sa spremanom organizacijom našeg de facto predstavništva u Francuzkoj zanimalo sam se kod slovačkog otpravnika poslova u Bernu za pravno stanje francuzko-

³⁸⁴ U prijevodu s njemačkoga: "Ova prijateljska objava nas je duboko dirnula, pa ne bismo htjeli propustiti prigodu da Vam izrazimo svoju najtopliju zahvalnost i zamolimo Vas, da hrvatskoj vladi prenesete naše najbolje želje za napredak hrvatskog naroda."

³⁸⁵ Nije jasno na koju se informaciju Milkovićeve opaska odnosi.

³⁸⁶ Prilozi nisu sačuvani.

³⁸⁷ AHMBiH, Fond UNS-a, inv. br. 2165.

slovačkih odnosa.³⁸⁸ Prema njegovoj izjavi jest stanje u ovima odnosima sljedeće: Još prošle godine izjavio je francuzki poklisar u Bernu prigodom jednog službenog posjeta slovačkom otpravniku poslova, da je francuzka vlada spremna uspostaviti posve normalne diplomatske odnose s vladom slovačke republike, zamolivši ga da mu što prije javi stajalište slovačke vlade u predmetu, kako bi isto mogao dostaviti svojoj vladi u Vichy. Odgovor iz Bratislave nije međutim dolazio, i to po mišljenju otpravnika i s razloga što su N[i]jemci u tom pitanju napravili stanoviti zahvat. Nakon što je proteklo više tjedana[,] posjetio je ponovno francuzki poklisar slovačkog otpravnika poslova[,] izjavivši mu službeno u ime svoje vlade, da sadašnji /odnosno tadašnji/ opći položaj nameće, da francuzko-slovački diplomatski odnosi ne budu za prvi čas 100% čisto uređeni. Stoga njegova vlada predlaže Slovačkoj, da Slovaci osnuju predstavništvo u Vichy-u, kojemu će stajati na čelu otpravnik poslova bez titule op.[unomoćenog] ministra, dok će francuska vlada uspostaviti u Bratislavi svoj generalni konzulat, koji bi recipročno imao ista prava kao i novoosnovano slovačko predstavništvo u Vichy-u. Ovo je odmah javljeno u Bratislavu, na što je slovačka vlada odgovorila sa zahtjevom, da se obostrano osnuju redovita poslanstva. Slovački otpravnik poslova misli, da je i ovaj odgovor došao na sugestiju N[i]jemaca. Francuzi na ovaj zahtjev nisu pristali, te je tako uređenje francuzko-slovačkih diplomatskih odnosa ostalo pendentno do dana današnjega, naravno pogreškom slovačke vlade.

Ipak, u Parizu postoji jedno slovačko "povjerenstvo za repatriaciju Slovaka". Uz ostalo ovo povjerenstvo izdaje i vidira putnice, te stoji u stalnom dodiru s francuskim oblastima u Parizu.

Djelatnost slovačkih predstavnika.

Slovaci se trude, da što više pojačaju svoju djelatnost u Švicarskoj. Pred tri tjedna osnovan je počasni konzulat u Baselu /koji još nije proradio/. Skorih dana ima isto tako biti osnovan počasni generalni konzulat u Zürichu.³⁸⁹

Slovačko poslanstvo u Bernu dobilo je Presseattache-a,³⁹⁰ koji je počeo razvijati priličnu djelatnost. Tako je 15. VIII. izišao prvi broj "Presse-Korrespondenz der Slovakischen Gesandtschaft"³⁹¹ s informativno-promičbenim zadatkom, s prvenstveno protumadžarskom tendencijom.

Slovaci imaju ovdje razmjerno sretne okolnosti za razvoj njihove djelatnosti. Osobito im na ruku ide nuncijatura kao i uopće katolički dio Švicarske, zatim konsolidiranost prilika u slovačkom državnom području, te vjerojatno najviše sredjenost u švicarsko-slovačkim odnosima, koji se – koncentrirani – razvijaju na osobito zadovoljstvo Švicaraca, što je vrlo važno, jer su Švicarci u ovom sektoru

³⁸⁸ O utemeljenju hrvatskog predstavništva u Francuskoj v. u nastavku izvješća.

³⁸⁹ Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft za 1943. bilježi postojanje samo slovačkog poslanstva u Bernu, dok se iduće godine doista pojavljuje i konzulat u Baselu. Izdanje za posljednju ratnu godinu uopće ne spominje Slovačku kao posebnu državu.

³⁹⁰ Njem.-franc.: izaslanika za tisak .

³⁹¹ Njem. "Bilten za tisak slovačkog poslanstva".

najosjetljiviji, budući da im je često puta trgovački probitak osnovno mjerilo za topogledni međunarodni odnos.

U vezi s gornjim ističem, da su Švicarci sada zadovoljniji s hrvatsko-švicarskim odnosima, nu mnogo više postići će se onim časom, kada tehnički razvoj ovih odnosa bude koncentriran preko ovoga izaslanstva.³⁹²

Jednako treba poduzeti ozbiljne korake za dizanje hrvatskoga ugleda u ovdašnjim katoličkim krugovima. To se može postići samo razumievanjem i potporom iz Zagreba.³⁹³

Sidor.

Prema izjavi, datoj mi od ovdašnjeg slovačkog otpravnika poslova,³⁹⁴ postojala je najozbiljnija namjera, da se Sidora povuče iz Vatikana u domovinu, gdje bi preuzeo neki odlučujući položaj u unutarnjoj politici, nu N[i]jemci su stavili na to svoj veto, ističući, da još nije vrijeme za povratak Sidora u domovinu. Otpravnik poslova tvrdi, da je ova slovačka namjera temeljena na činjenici, što Sidor ima dosta pristaša u slovačkom narodu obzirom na svoje političke nazore, koji nisu u skladu s autoritarizmom.³⁹⁵

Ovdje su se inače pronieli glasovi, da je Sidor u posljednje vrijeme razvio aktivnost za ostvarenje koncepcije katoličke podunavske konfederacije ili federacije, nu o takovoj djelatnosti Sidora ne zna se ništa na ovdašnjem slovačkom poslanstvu. Otpravnik poslova je inače Sidorov prijatelj, pa je se na njega pismom obratio za informacije, obećavši mi, da će me obavijestiti o njegovu odgovoru.

Hodža.

Bivši predsjednik čehoslovačke vlade i vodja slovačke agrarne stranke, Hodža, djeluje dosta aktivno politički u USA.³⁹⁶ S njegovom knjigom, koja je upravljena u

³⁹² I ovo pokazuje da se primarna djelatnost Stalnoga trgovinskog izaslanstva NDH u Švicarskoj ni nakon godinu i pol dana nije svodila na gospodarsko-trgovačka pitanja.

³⁹³ Može se pretpostaviti da Milković cilja na potporu hrvatskih crkvenih krugova, a ne na "razumijevanje i potporu" državnih vlasti.

³⁹⁴ Slovački otpravnik poslova u Bernu 1943./44. bio je Josef Kirschbaum.

³⁹⁵ Karol Sidor (1901.-1956.), slovački književnik i političar. Zagovornik slovačke posebnosti i jedan od najbližih suradnika Andreja Hlinke (1864.-1938.), slovačkog nacionalista i predsjednika Slovačke pučke stranke. Postao zamjenikom predsjednika čehoslovačke vlade 1938., ali je u ožujku 1939. podnio ostavku, otklanjajući mogućnost proglašenja samostalne slovačke države. U lipnju iste godine postao slovačkim poslanikom u Vatikanu. Nakon Drugoga svjetskog rata ostao u emigraciji, a u komunističkoj Čehoslovačkoj osuđen u odsutnosti na 20 godina tamnice. (W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 907-908.) Prema tvrdnjama N. Rušinovića, tijekom službovanja u Vatikanu pokazivao velike simpatije za Hrvatsku. (N. RUŠINOVIĆ, 1996, 115.)

³⁹⁶ Milan Hodža (1878.-1944.), slovački političar, utemeljitelj slovačke Seljačke stranke i pristaša čehoslovačke države. Obnašao razne ministarske dužnosti, a 1935. postao predsjednikom čehoslovačke vlade. Podnio ostavku u rujnu 1938. pod dojmom sve snažnijeg pokreta za slovačku neovisnost. Politički aktivan i u emigraciji, kad zagovara slovačku autonomiju u obnovljenoj Čehoslovačkoj. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 346-347.)

glavnom protiv koncepcija dra. Beneša[.]³⁹⁷ nisu Slovaci sasvim nezadovoljni s razloga, što Hodža ipak vodi računa o samostalnoj slovačkoj jedinici poslije svršetka rata. Radi toga se ovoj knjizi daje stanoviti kritički publicitet u slovačkom novinstvu. Hodža je protestant, pa se kritičkim objavljivanjem njegovih ideja nastoji privući slovačke protestante na užu suradnju s Hlinkinom strankom u sadašnjoj vladavini. Hodža se je razišao s Benešom i približio Otonu Habsburškome,³⁹⁸ kojega ozbiljno podupire Rosevelt [Roosevelt].

Italija.

U diplomatskim krugovima Berna prevladava mišljenje, da se brzo primiće vrijeme, kada će Italija prestati biti ozbiljan ratni činbenik na strani Osovine. Italija će doskora izigrati svoju ulogu s prihvatom ili bez prihvata kapitulacije, jer njezina "situazione drammatica"³⁹⁹ ne može drugog izlaza ni obećavati. Italija vjerojatno svim silama nastoji ishoditi časniji izlaz iz rata, prvenstveno preko Vatikana i Madrida, a onda putem veza dinastije i svoje aristokracije. Ovdje se uzima vjerojatnim, pa čak i od N[i]jemaca, da su se dva talijanska pregovaračka povjerenstva sastala u Lisabonu, odkuda raspliću mreže održavanjem mirovnih sastanaka. Nije se moglo provjeriti, da li Grandi uistinu boravi u Lisabonu ili Washingtonu kao neki posebno opunomoćeni izaslanik, ali mi se s dvie ozbiljne strane tvrdi da je Grandi polovicom kolovoza bio u Bernu, gdje se je sastao s Rosewelta [Rooseveltom] opunomoćenikom.⁴⁰⁰ Saveznici svakako očekuju jači unutarnji pritisak na vladu Badoglia,⁴⁰¹ te i tajnim putovima a ne samo bombardiranjem pomažu dizanje narodnog raspoloženja u Italiji protiv rata, vlade, pa čak i protiv dinastije. U slučaju prisilne abdikacije cara i kralja čuje se spominjati ime Duce-a di Pistoia, kao eventualnog nasljednika na prijestolju.

I neutralni krugovi ovdje očekuju ispad Italije iz rata.

Osovinski diplomatski krugovi su mišljenja, da je uklanjanje Mussolinia i fašizma velika i nepopravljiva politička pogreška. Pojedinci, osobito Kjoseivanov,⁴⁰²

³⁹⁷ Eduard Beneš (1884.-1948), češki diplomat i političar, jedan od tvoraca čehoslovačke države, svakako među najutjecajnijim čehoslovačkim političarima dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća. Kao predsjednik države podnio ostavku u listopadu 1938., malo nakon Münchenskog sporazuma. Ponovno se aktivira u političkom životu tijekom rata, a nakon pobjede Saveznika, opet u svojstvu predsjednika države, nastoji uspostaviti predratne granice Čehoslovačke. Unatoč spremnosti na suradnju s komunistima, odbija potpisati novi staljinistički ustav 1948. te podnosi ostavku. (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 73-74.)

³⁹⁸ Otto von Habsburg (1912.-2011), najstariji sin posljednjeg vladara Austro-Ugarske, Karla IV. (I.) i nasljednik habsburškog prijestolja. Tijekom rata zagovarao uspostavljanje Podunavske federacije.

³⁹⁹ Tal. dramatična situacija.

⁴⁰⁰ Dino Grandi (1895.-1988.), talijanski političar i diplomat, istaknuti dužnosnik Fašističke stranke, ministar pravosuđa i vanjskih poslova, od 1932. do 1939. bio veleposlanik u Londonu.

⁴⁰¹ Pietro Badoglio (1871.-1951.), talijanski vojskovođa i političar. Operativni zapovjednik talijanske agresije na Etiopiju, gdje se istaknuo kršenjem međunarodnoga prava, potom potkralj Etiopije. Predsjednik vlade koja je u rujnu 1943. potpisala kapitulaciju Italije.

⁴⁰² Bugarski poslanik u Švicarskoj, usp. bilj. 372.

nalaze za to vrlo oštre riječi, nazivajući čitav slučaj zločinom, izvršenim od nekoliko talijanskih generala. U Rimu su smatrali, da je sadašnji rat rat između fašizma i demokracije, pa su prema tome izvršili poznate promjene, a da pri tome nisu ni ublažili ni ojačali svoga položaja, već ga što više strahovito pogoršali, što naravno ne može biti bez svakoga makar i časovitoga utjecaja u preostalom taboru Osovine. Sva je protufašistička, od saveznika poticana promičba u Italiji išla za tim, da oslabi fašizam, disciplinu i borbenost talijanskoga naroda. Saveznici su pri tom zabilježili moralni uspjeh, kojemu je najviša točka do sada bila baš Sicilija. Za slučaj invazije na Siciliju bio je naime dogovoren obranbeni plan, po kojem je trebalo saveznike pustiti, da iskrcaju veće količine materijala i ljudstva, a onda na njih svom konačnom žestinom navaliti, razbiti ih i baciti u more. Međutim se je desno /talijansko/ krilo već nakon prvoga tjedna počelo bez borbe predavati i dezorganizirano povlačiti. Kad su tako bez borbe pali Enna i Palermo, postala je neodrživa i situacija lievog /njemačkog/ krila, a s time i udes Sicilije zapečaćen. N[iljemci su baš u borbama na Siciliji pokazali vrhunac morala, boreći se hrabro kroz pet tjedana s revolucijom iza ledja /pad fašizma/, bez potpore zrakoplovstva i mornarice, te s izdajom na desnom krilu same fronte. Svemu tome i ogromnoj nadmoći saveznika u ljudstvu i materijalu opiralo se jedva 25-30000 N[iljemaca kroz punih 38 dana, što je – pogotovo ako se uzme u obzir strateški izvedeno povlačenje na kopno – jedan zamjeran uspjeh, koji se međutim ne može u punom opsegu promičbeno iskoristavati.

Osim ponavljane tvrdnje, da se mora kao sa sigurnim računati, da će Italija svakako biti ratno poprište, nitko ovdje nije u mogućnosti, da na temelju konkretnih podataka predviđa sa sigurnošću daljnji razvoj talijanske situacije, koji ali da svakako nosi sa sobom prestanak uloge Italije kao ratnog i političkog činbenika na strani Osovine.

Magistratti.

S novim talijanskim poslanikom u Bernu, Magistratti-em sam do sada dvaput razgovarao.⁴⁰³ Vrlo je uslužan i veseli se našoj suradnji, ali u razglabanje aktuelnih pitanja ne ulazi, dielom s isprikom, da prima vrlo oskudne izvještaje iz Rima, a dielom stoga, što se osjeća prilično nesigurnim na svojem položaju kao zet obitelji Ciano.⁴⁰⁴ Čujem, da će svakako biti opozvan, nu nema nikakva glasa u pogledu njegova nasljednika. Inače hvali disciplinu talijanskoga naroda prigodom promjena, koje su sigurno poviestnog značaja, a za Badoglia veli, da je čovjek pun energije, znanja,

⁴⁰³ O Magistrattiju usp. bilj. 324.

⁴⁰⁴ Došavši u oporbu Mussoliniju, njegov zet G. Ciano je početkom 1943. smijenjen s mjesta ministra vanjskih poslova te je imenovan veleposlanikom u Vatikanu. Na sjednici Velikoga fašističkog vijeća 24. srpnja 1943. glasovao je protiv Mussolinija, ali ga je unatoč tome nova talijanska vlada opozvala s dužnosti. Ciano se s obitelji krajem kolovoza 1943. pokušao skloniti u Njemačkoj, ali su ga njemačke vlasti predale tijelima novoosnovane Mussolinijeve Talijanske Socijalne Republike, koja ga je izvela pred sud zbog veleizdaje i osudila na smrt. Skupa s nizom bivših istaknutih dužnosnika Mussolinijeva režima smaknut je u Veroni 11. siječnja 1944. godine.

sposobnosti, odlučnosti, rodoljublja i vjernosti prema dinastiji, s jednom rieči "un uomo forte italianissimo",⁴⁰⁵ koji zna što hoće i koji će izvesti što hoće.

Farinacci i Pavolini.

U ovdašnjim njemačkim krugovima se povrdjuje, da su se neki fašistički prvaci sklonili u Njemačku, među ovima svakako Farinacci i Pavolini.⁴⁰⁶ O potonjem su tražili moje mišljenje.

Duca d['] Aosta.

Povodom vesti i članaka u ovdašnjem novinstvu u drugoj polovici kolovoza, da se je Duca d['] Aosta⁴⁰⁷ u jednom pismu Poglavniku odrekao ponudjene mu hrvatske krune, zanimao se je tal. poslanik kod mene za točnost ili netočnost ove vesti, na što mu nisam mogao dati zadovoljavajući odgovor radi pomanjkanja informacije. I drugi se iz diplomatskih krugova zanimaju za činjenično stanje u ovom pitanju, posebno za odjek eventualni na državnopravni položaj hrvatske države.

Madžarska promičba.

U posljednje vrijeme se osjeća pojačanje madžarske promičbe u Švicarskoj. Karakteristike ove promičbe jesu: 1./ Madžarska ima pravo i sposobnost na slobodan život; 2./ Madžarska je jedan od prvih nosioca kršćanske etike na europskom kopnu, u prošlosti i sada; 3./ Madžarska više ne sudjeluje aktivno u borbi na istočnom bojištu, a samo se fiktivno, pa i to protiv svoje volje nalazi u ratu sa zapadnim demokracijama; 4./ Madžarska želi najbolje odnose sa svim svojim susjedima, te ne želi nikakve madžarizacije narodnih manjina; 5./ Madžarska nije i ne želi biti država s autoritarnim sustavom vladavine, već budno čuva i njeguje svoje demokratsko-parlamentarne ustanove; 6./ Madžarska je sklona ideji podunavske konfederacije.

U vezi sa svojedobnim brzojavom o ovdašnjem boravku Thomasa Kallay-a i bi[v]šeg predsjednika madžarske narodne banke, Baranyay-a, saznajem iz pouzdanog izvora, da je Baranyay prema dosada utvrđenom vodio razgovore s bankovnim krugovima u Švicarskoj, osobito s ravnateljem Kreditanstalt-a,⁴⁰⁸ i s bivšim rumunjskim ministrom vanjskih poslova, Gafencu-om, koji živi u Lausanni.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Tal. snažan čovjek s najtalijanskijim osjećajem.

⁴⁰⁶ Roberto Farinacci (1892.-1945.) i Alessandro Pavolini (1903.-1945.), talijanski političari, među najistaknutijim prvacima fašističkog pokreta.

⁴⁰⁷ Aimone vojvoda od Aoste (1900.-1948.), designirani hrvatski kralj Tomislav II.

⁴⁰⁸ Schweizerische Kreditanstalt (SKA), jedna od najvećih švicarskih banaka, danas posluje pod nazivom Credit Suisse AG.

⁴⁰⁹ Grigore Gafencu (1892.-1957.), rumunjski pravnik, novinar i političar. U međuratnom razdoblju zastupnik u parlamentu i senator te državni tajnik ili zamjenik ministra u raznim resorima, od prosinca 1938. rumunjski ministar vanjskih poslova. U srpnju 1940. imenovan poslanikom u Moskvi, a nakon njemačkog napada na SSSR interniran i potom protjeran u Tursku. Odbio ponuđene položaje u rumunjskoj vladi i nastavio živjeti u emigraciji (Opš. W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 269-270.; V. VINAVER, 1971, passim; V. VINAVER, 1976, passim.) Poslanik Židovec je u studenome 1942. izvješćivao kako je rumunjska vlada poslala Gafencua u Švicarsku radi tajnih kontakata s Britancima. Početkom druge polovice studenoga iste godine javljao je Zagrebu kako je japanski kulturni izaslanik u Sofiji, Rioci

Oba su se zadržavala i u Bernu, a po povratku bili su primljeni od ministra predsjednika Kallay-a.⁴¹⁰ Obećane su mi eventualne daljnje informacije u predmetu. Uskoro ima doći ovamo jedan mađarski prelat.

Novi mađarski poslanik.

Dosadašnji mađarski poslanik u Bernu, pl. Janosz Wettstein od Westersheimb-a, je nakon 4-godišnje djelatnosti u Švicarskoj opozvan. Na njegovo mjesto dolazi dosadašnji poslanik u Vichy-u, barun Georg pl. Bakach-Bessenyei. Wettstein je historičar i osobiti poznavalac hrvatskih prilika, a novi poslanik, barun Bakač, bio je od 1938-1941 mađarski poslanik u Beogradu. Bilo bi vrlo koristno, ako bi mi se moglo poslati bilo kakve informacije o njemu iz doba njegove djelatnosti u Beogradu i Budimpešti. Wettstein napušta uskoro Bern, te će živjeti u Tessinu.

Novi rumunjski poslanik.

I rumunjsko poslanstvo u Bernu dobiva novoga glavara u osobi narodnog zastupnika, Vespaziana Pella-e, bivšeg sveučilišnog profesora za međunarodno pravo na sveučilištu u Jassi-u i Bukureštu, te na akademiji za međunarodno pravo u Haagu. Dosadašnji poslanik, Lahovary[,] premješten je k ministarstvu u Bukurešt, te se sprema na skori odlazak.

Bugarska vlada.

Po povratku nakon svog prvog boravka u Sofiji /prije careve smrti/ rekao mi je poslanik Kjoseivanov, da se u Bugarskoj ne sprema uklanjanje Filov-ljeve vlade. Još prije pada fašizma imao je car [Boris] namjeru udaljiti Filova i stvoriti novu vladu, ali se je od toga odustalo s razloga što bi se promjena vlade mogla u inozemstvu tumačiti kao simptom unutarnje bugarske slabosti i nehomogenosti. I sada su prigodom njegovog boravka u Sofiji u svrhu izvješća caru prevladali isti razlozi, pa je car odlučio još izvjestno vrijeme čekati, pogotovo zbog talijanskih događaja. On /Kjoseivanov/ drži, da ne bi bilo uputno, da se i kod nas u Hrvatskoj vrše veće promjene. Situaciju treba mirno prosudjivati, a on je optimista. Uvjeren je, da će doći vrijeme, kada će i krugovi bivše HSS razumjeti situaciju, pa ne treba ništa žuriti, jer bi se svaka veća promjena dovodila u vezu s talijanskim događajima, a to nije poželjno ni koristno.

N. B. Gornje mi je izjavio Kjoseivanov prije careve smrti.⁴¹¹ Nije izričito govorio, da bi on imao nasliediti Filova, ali je tako bilo shvatljivo iz čitavog njegovog držanja. Svakako je on po svojim vezama, sposobnostima i ugledu kod dinastije i bugarskih političkih krugova predestiniran, da u bugarskoj politici zaigra odlučnu

Umeda, prigodom Milkovićeva boravka u Sofiji, kad je čuo da ovaj polazi na dužnost u Švicarsku, ovomu preporučio da uspostavi kontakt s Gafencuom i još nekim svojim prijateljima Poljacima koji rade za Engleze. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 91, 151, 494.)

⁴¹⁰ Miklós Kállay (1887.-1946.), predsjednik mađarske vlade 1942.-1944. godine.

⁴¹¹ Bugarski car Boris III. umro je 28. kolovoza 1943. u Sofiji. Naslijedio ga je malodobni sin Simeon II., u čije je ime zemljom upravljalo tročlano regentstvo, u kojem je vodeću ulogu imao predsjednik vlade B. Filov. (Opš. R. DETREZ, 2006, 55-56.; W. ROSZKOWSKI – J. KOFMAN, 2008, 106-107.)

ulogu. Ako uslied posljednjih bugarskih događaja ne napusti Bern, posvetit ću posebnu brigu vezi s njime.

Smrt cara Borisa.

Povodom careve smrti poslao sam KJoseivanovu dva brzojava. Jednim sam u ime kolonije,⁴¹² izaslanstva i osobno izrazio saučešće, a drugim želje za sretnu i dugu vladavinu Simeona II.

KJoseivanov o Hrvatskoj.

KJoseivanov je čvrsto uvjeren u opstojnos[t] hrvatske države. Isključuje, da bi bila uspostavljena Jugoslavija. O tome vode računa već i u protivnom ratnom taboru. Bugarska i Hrvatska su i bratstvom i prijateljstvom, koje ne mute nikakvi protuinteresi, određene da igraju vodeću ulogu u politici Balkana. On to od srca želi i uvjeren je, da će imati dostatno prigode, da aktivno sudjeluje u bugarsko-hrvatskoj suradnji.

Sovjetsko – saveznički interesi.

Po mišljenju ovdašnjih diplomatskih krugova postaju odnosi između saveznika i sovjeta sve zategnutiji. Stalin [Staljin] ne želi sudjelovati osobno na jednoj tripartitnoj konferenciji s Churchillom i Rooseveltom [Rooseveltom], jer bi na jednoj takovoj konferenciji morao iznijeti svoje političke ciljeve sadašnjega rata, a to Sovjetima nikako ne konvenira. Stalin će i dalje ovo pitanje "vozati". Što se tiče sovjetskih političkih interesa, to ovi prema mišljenju iz diplomatskih krugova stižu do linije Visla – Drina.

Slavenska federacija.

Prema KJoseivanovu ima Rusija izradjen plan za federaciju slavenskih naroda, koji uključuje i Hrvatsku, a on bi se za slučaj ruske pobjede proveo. On međjutim ne vjeruje, da će do toga doći.

Izgledi ratne pobjede.

Prema mišljenju u diplomatskim krugovima treba se čuvati pogreške, da se ratni izgledi prosudjuju po sadašnjim časovitim uspjesima saveznika. Njemačka je još uvijek vrlo snažna, a i moral naroda je na visini. Što se pako tiče morala ostalih osovinskih naroda, to će dostajati po koji uspjeh na bojištu, da se isti vrati u prijašnji visoki stepen. Po KJoseivanovu, s kojim sam takodjer o ovoj temi razgovarao, ne mogu Američani i Englezi doći do odlučujućeg utjecaja u Europi, ma kako rat završio. U poratnoj Europi mogu biti glavni činbenici samo njemački i ruski narod. Ovo je vrlo važno za male narode, koji o tom trebaju voditi računa, da u naglom prosudjivanju na temelju časovitih događaja ne učine nepromišljene korake, koje bi kasnije mogli skupo platiti. Njemačka će po njemu biti svakako dobitnik rata u Europi.

Novo njemačko oružje.

I prema ovdašnjim diplomatskim krugovima /prije primljenih informacija iz Zagreba/ sprema Njemačka neko strahovito iznenadjenje Engleskoj s nekim novim vrstama zračnog oružja. Radi se zapravo o tri vrste oružja, a zrakoplovi bi imali letjeti u jatima odnosno valovima od samo 28 aparata. Kakovo je to oružje[,] nije se moglo poblize konkretnije doznati, ali se naglašuje, da će ono zapanjiti neprijatelje u drugoj polovici rujna. Jedan njemački predstavnik izjavio mi je, da je to oružje tako snažnog

⁴¹² Pod pojmom "kolonija" misli na hrvatsku iseljeničku skupinu u Švicarskoj.

učinka, da će poslije nekoliko bombardiranja Londona Englezi dobro promisliti, da li će više letiti nad Njemačkom. Prema nekim nesigurnim šaputanjima radi se o aparatima bez posade, koji se upravljaju s kopna pomoću zraka.⁴¹³

Japan i posebni njemačko-sovjetski mir.

Japan se prema informacijama ozbiljno trudi, da dodje do posebnog mira između Njemačke i Rusije. Glavna zapreka jest u činjenici, što je Njemačka ruskog teritorija previše osvojila, a Rusija premalo izgubila. Japan to čini ne samo u njemačkom[,] nego i u svom vlastitom interesu, s čime bi se postiglo slabljenje savezničke koalicije i stvorili izgledi za još jednu njemačko-japansku-rusku ratnu koaliciju s upravljanjem ruskog ratnog pravca prema indijskom oceanu. KJoseivanov mi veli, da Sofija ima informaciju o trojnom sastanku Ribbentrop-Molotov-Oshima, nu ne može mi tvrditi, da je do ove konferencije uistinu i došlo.⁴¹⁴

Stanovitog opipavanja u ovome pravcu bilo je navodno i u Vichy-u.⁴¹⁵

Istočno bojište.

Gledom na istočno bojište tvrdi se, da su N[i]jemci promijenili svoju taktiku. Do sada su N[i]jemci provodili ljetnu, a sovjeti zimsku ofenzivu. Sadašnja ruska ofenziva je izazvana od N[i]jem[a]ca s namjerom, da se Rusi što više iscrpu. N[i]jemci će popuštati sovjetskim prodorima možda do samog Dnjepra, dok Rusi imaju namjeru, da dosegnu Dnještar, a onda – ako ne uspije japanska diplomatska akcija – preći u odlučnu navalu u najranije proljeće, odnosno pri kraju zime, od čega si obećavaju posebno veliki, a možda i konačni odlučni uspjeh, jer računaju, da Rusi ne će biti spremni ni kadri, da podnesu žestoki njemački udarac u takovo vrieme. N[i]jemci će u tom slučaju i na istoku upotriebiti novo oružje, čiji će učinak svijet upoznati preko jesenske zračne ofenzive na Englesku.

Invazija na europsko kopno.

Kako je već brzojavno javljeno, saveznici se spremaju da ove godine napadnu europsko kopno uglavnom na tri mjesta: sjeverna obala Francuske, Holandija, te na albanskoj i dalmatinskoj obali. Potonje bi imala biti usporedna ili uzastopna akcija u vezi sa zauzimanjem Kalabrije odnosno južne Italije do Monte Gargano. K ova tri mjesta dolazi prema njemačkim informacijama i četvrto: područje Hamburga. Zahvat Njemačke u Danskoj tumači se kao priprema, da se osigura paraliziranje, odnosno odbijanje savezničkog iskrcavanja u području Hamburga. Na istočni dio Balkana saveznici ne bi još išli, da ne izazivaju sovjetsku osjetljivost zadirući u rusku interesnu sferu. S iskrcavanjem pak na albanskoj i dalmatinskoj obali imaju namjeru, da s jedne strane postignu političko-psihološki učinak širenja pobune među balkanskim narodima

⁴¹³ Zrake ovdje označavaju valove.

⁴¹⁴ Joachim von Ribbentrop (1893.-1946.) bio je u to vrijeme njemački, a Vjačeslav Mihailovič Molotov (1890.-1986.) sovjetski ministar vanjskih poslova, dok je Hiroshi Oshima (1886.-1975.) bio japanski veleposlanik u Berlinu 1941.-1945. godine.

⁴¹⁵ Židovec je u lipnju 1943. dobio obavijest da je poslanik KJoseivanov šifriranim brzojavom javio svojoj vladi kako se u Švicarskoj upravo vode tajni njemačko-sovjetski pregovori. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945, sv. 2, 349.)

i organiziranja iste s jedne strane, te vojničkog prodiranja prema panonskoj nizini, dakle prema ledjima njemačkoj vojsci, koja se bori na istočnom bojištu, što bi onda promičbeno prikazali kao stvarni drugi front, s druge strane.

Kako se čini[,] današnji događaji u Kalabriji djelomično potvrđuju ove informacije.

Trajanje rata.

Prema ovdašnjim informacijama iz američkog vrela[,] trajat će sadašnji rat u najmanju ruku do kasne jeseni 1944. U USA se naime u jeseni 1944 održavaju predsjednički izbori, a Roosevelt [Roosevelt] prema sadašnjem raspoloženju birača može računati sa sigurnim ponovnim izborom samo u slučaju, ako rat još traje. Ovu sam informaciju dobio pred desetak dana, kada je odnosni Amerikanin svojoj izjavi još dodao, da će uskoro uslijediti izjave političkih ljudi iz savezničkog tabora o dugom trajanju rata, pa se ove izjave treba tumačiti u napred istaknutom smislu.

I stvarno su na strani saveznika ovaj tjedan pale već dvie izjave o dugom trajanju rata, i to od maršala Smutsa i Rooseveltova [Rooseveltova] tajnika i najbližeg suradnika, Hopkinsa.⁴¹⁶

Švicarska i invazija.

U Švicarskoj pomućen je malo duhovni mir odgovornih političara činjenicom, da se rat nalazi na pragu europskog kopna. Pomišljaju na to, da bi jedna ili druga strana u krajnjoj nuždi mogla upotrijebiti švicarski teritorij kao pravac svojih ofenzivnih pothvata protiv neprijatelja. Čini se, da su u posljednje vrijeme mišljenja, da im veća opasnost u tom pravcu prieti s juga nego li sa sjevera. U tom smislu označen je i veći dio brige ovdašnjih vojničkih krugova. Sigurno je, da je donešen zaključak, da se za slučaj krajnje opasnosti obe željezničke pruge prema jugu /Simplon i Gotthard/ na većim odsjecima razore, kako bi se po mogućnosti zapriječilo dolaz stranih vojnika na švicarsko područje ovim putem.⁴¹⁷

Švicarski državni blagdan i hrvatsko novinstvo.

Na više mjesta mi je bilo prilično učtivo aludirano, da hrvatsko novinstvo nije nikakvim člancima popratilo dan švicarske nezavisnosti odnosno osnutka konfederacije, 1. VIII., dok je na pr. Slovačka – da se ne spominju druge države – imala toga dana čak i jednu posebnu krugovalnu emisiju, posvećenu Švicarskoj. Ovo je svakako jedan propust, koji bi se možda mogao ublažiti na taj način, da se u našem

⁴¹⁶ Jan C. Smuts (1870.-1950.), britanski političar i maršal, predsjednik vlade Južnoafričke unije 1919.-1924. i 1939.-1948., bliski suradnik Winstona Churchilla; Harry Hopkins (1870.-1946.), američki političar i diplomat, jedan od najbližih suradnika i pouzdanika predsjednika Roosevelta.

⁴¹⁷ Židovec je sredinom srpnja 1943. javljao kako se Švicarci pribojavaju da bi Njemačka mogla okupirati njihovu zemlju. (Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., sv. 2, 412.) U vrijeme pada Italije švicarske su vlasti poduzele pripreme za opću mobilizaciju kako bi se ojačala južna fronta. (DoDiS, Bd. 15, dok. 2, str. 6.) Zanimljivo je usporediti službenu švicarsku rekapitulaciju oružanih prijetnji švicarskom suverenitetu i neutralnosti 1939.-1945., sastavljenu 8. kolovoza 1945. (DoDiS, Online Datenbank Dodis: dodis.ch/2178, 8. 8. 1945.)

novinstvu nešto pozitivna napiše o Švicarskoj. Sastavak ili sastavci ne moraju biti političke naravi, a meni će ovdje takova što olakšati moja nastojanja.

Turska.

Činjenica, da se još uvijek ne koordiniraju politički odnosi između saveznika i sovjeta, a pogotovo činjenica, da na konferenciji u Q[uebec-u nije bio prisutan niti jedan službeni predstavnik Rusije[,] zabrinjuje turske političke krugove.⁴¹⁸ Ovdášnji bugarski poslanik [K]joseivanov mi tvrdi, da se je Turska, neposredno ponukana ovim događajima i mogućnošću daljnjeg razvoja političkog položaja, koji za nju ne bi bio povoljan, ponovno kušala obraćati na Bugarsku s prijedlogom za stvaranje jednog balkanskog bloka, u koji bi uz Tursku imala ući Bugarska, Rumunjska, Mađarska i Hrvatska s eventualnim kasnijim proširenjem. Bugarska je odbila ove ponovne pokušaje s navodom, da još nije vrijeme za stvaranje takovih blokova. Ovakav blok bi najmanje bio uperen protiv Engleske, a najviše protiv Rusije, dok bi i njemački interesi osjetljivo bili pogodjeni, da se o Italiji i ne govori.

Čini se, da ova misao nije nesimpatično primana ni u Mađarskoj ni u Rumunjskoj. I ovdje se osjeća veća zblizenost između predstavnika ovih dviju država i predstavnika Turske.

Slovački trgovački agenti u Turskoj i Švedskoj.

Prema izjavi slovačkog otpravnika poslova nije Slovačka ušla ni u kakve ugovorne odnose s Turskom i Švedskom. Ipak postoji u jednoj i drugoj državi po jedan slovački trgovački agent, koji se brine za gospodarsku izmjenu između slovački[h] poduzeća /uglavnom državnih i poludržavnih/ s jedne strane i izvozničkih i uvozničkih krugova odnosno zemlje, s druge strane.

Promjene u Reichu.

Imenovanje Himmlera ministrom unutarnjih poslova Reicha smatra se ovdje pooštrenjem unutarnjo-političkog kursa u Njemačkoj.⁴¹⁹ Njegova je zadaća još više učvrstiti unutarnju njemačku frontu za sve eventualnosti.

Jedan njemački predstavnik rekao mi je, da su bile odlučene još neke promjene, nu od toga se za sada odustalo. Svakako će daljnje promjene u Njemačkoj uslijediti u zgodan čas. Koje su to spremene osobne promjene, nije mi mogao odnosno želio reći.

Ako u Zagrebu još nema o tome informacije, onda bi se moglo staviti u zadatak našem berlinskom predstavništvu, da se pobrine, da nešto u tom pravcu dozna, kako bi se odnosne ličnosti moglo još prije preuzimanja novih položaja potražiti i nastojati im se približiti.

Francuska.

O prilikama u Francuzkoj, dao mi je na moje traženje ugovorni činovnik našeg min.[istarstva] nar.[odnoga] gospodarstva i bivši tajnik bivšeg gospodarskog

⁴¹⁸ Na konferenciji u Quebecu, koja je pod kodnim nazivom Quadrant održana od 17. do 24. kolovoza 1943. godine, sudjelovali su najviši američki, britanski i kanadski dužnosnici.

⁴¹⁹ Heinrich Himmler (1900.-1945.), njemački političar, zapovjednik SS-a i Tajne državne policije (Gestapo), 1943. imenovan ministrom unutarnjih poslova. Poznat po zagovaranju brutalnih metoda obračuna sa Židovima i političkim protivnicima.

predstavnik u Lyonu, g. Krsnik slijedeće mršavo izvješće, koje neprom[iljenjeno glasi:

"16. III. 1942. potpisan je između NDH i Francuske trgovački sporazum, na temelju kojega je uspostavljeno Trgovačko predstavništvo NDH u Lyonu, čiji su članovi [službenici] min.[istarstva] nar.[odnoga] gosp.[odarstva] u Zagrebu. Zadatak spomenutog predstavništva je realizacija trgovačkog ugovora od 16. III. 1942.

Godinu dana rada ovoga predstavništva može se obilježiti da je neophodno potrebno uspostaviti u Francuskoj hrvatsko predstavništvo, koje bi sačinjavali činovnici min.[istarstva] v.[anjskih] poslova u Zagrebu. Razlozi zato [za to] jesu sljedeći:

1./ Veliki broj molbi za prolazne i ulazne vize, koje bi se trebale rješavati najžurnijim putem, jer sadašnji sistem izdavanja hrvatskih viza u Francuskoj[,] t.j. posredovanjem gospodarskog predstavništva u Lyonu, stranke gube vrijeme jer se u većini slučajeva radi o žurnim putovanjima.

2./ U Francuskoj se nalazi veliki broj hrvatskih iseljenika, samo u Lyonu oko 20 obitelji. Spomenuti su isključivo tvornički radnici i ribari, te se nalaze većinom u vrlo teškim materijalnim prilikama, osobito u današnjim vremenima, jer je život u Francuskoj jako poskupio, a zarada je ostala predratna.

Većina tih iseljenika bi se htjela povratiti u domovinu, i to na teret NDH, jer nisu u stanju da plate putne troškove, prema tome neophodno je potrebno, da se tim ljudima smjesta izdaju putne isprave, te da ih se kolektivno otpremi u domovinu. S tim više što francuske vlasti započinju s interniranjem svih stranaca u Francuskoj, pa postoji bojazan da će se isto dogoditi i sa hrvatskim iseljenicima.

O političkom stanju u Francuskoj mogu reći sljedeće: Gaullistički i Giraudistički pokret je vrlo jak i dobro organiziran.⁴²⁰ Nema dana kada se ne bi dogodio koji atentat na okupatorsku vojsku ili djela sabotaze.

Osobito se sabotira na francuskim državnim željeznicama tako da [je] u roku od tjedan dana pruga Paris – Lyon bila dignuta dva puta u zrak. Okupatorske vlasti prisiljene su u većim francuskim gradovima narediti redarstvene satove, i to prema potrebi.

Grad, u kojem je najviše razvijen de Gaullistički pokret jest Lyon. Od mjeseca studenog 1942. pa do danas nije prošla ni jedna sedmica da nije spomenuti pokret podmetnuo bombu na koje važnije mjesto. Uz to je jako u Lyonu razvijen komunistički pokret, jer 3 km od Lyona nalazi se /Villeurbanne/ grad radnika i nebodera, taj je grad dao sagraditi Leon Blum⁴²¹ i smjestio oko 50.000 ljudi od toga 20.000 radnika većinom članovi [članova] bivše Blumove stranke. Sva komunistička djelatnost potječe iz toga grada, tako da je okupatorska vojska bila prisiljena jednom obkoliti cijeli taj grad i izvršiti veliku raciju. Za vrijeme racije nije nitko smio izlaziti ni ulaziti. Navodno su N[i]jemci tamo našli jako zanimljiv materijal i uhapsili veliki broj komunista. Što se

⁴²⁰ Francuski pokret otpora, nazivan tako po generalima de Gaulleu i Henriju Giraudu (1879.-1949.).

⁴²¹ Léon Blum (1872.-1950.), francuski socijalistički političar, trostruki predsjednik francuske vlade i pobornik Pučke fronte. Izraziti protivnik nacionalsocijalističke Njemačke.

tiče Lavalove politike,⁴²² on se trudi da Francusku dovede normalni položaj i za potpunu kolaboraciju sa Njemačkom, ali nažalost Francuzi nemaju nikakvog razumijevanja zato [za to]. Aktuelno svaki Francuz čeka dolazak američke i engleske vojske i smatra da je to pitanje nekoliko dana. To je jedan razlog da se povećaju brojni atentati.

Kako sam mogao razabrati postoji u Lyonu neka tajna jugoslavenska organizacija koju navodno sačinjavaju bivši činovnici jugoslavenskoga poslanstva u Parizu te neki srbski odvjetnici čija su imena nepozn[a]ta. Iz ustiju naših iseljenika može se razabrati da spomenuta organizacija vrši protuhrvatsku propagandu medju našim iseljenicima.

Prehranbeno stanje Francuske je vrlo teško, na karte se ne može ništa dobiti tako da je narod prisiljen kupovati na crnoj burzi. Jedan ručak malo bolji stoji u Lyonu i Parizu 500-700 fr., kg. šećera oko 400.[,] maslac 600, ulje lt. 1000, govedina 400, 20 kom. cigareta 200 fr, a plaće su ostale predratne."⁴²³

Krnjevićev predstavnik.

Krnjevićev predstavnik u Švicarskoj, dr. Gaži, bio je prošli tjedan primljen od Rooseveltova [Rooseveltova] opunomoćenika.⁴²⁴ Posjet je trajao svega desetak minuta. Jedino što mi je Amerikanin rekao jest, da je potrebno koordinirati otpor protiv njemačke vojske. Gaži je prilično razočaran posjetom.⁴²⁵

Meštrović.

Meštrović se nastanio u Lausanni. Bio je jedan dan u Genevi. Posjetiocima, koji su ga htjeli animirati za jugoslavensku ideju[,] odgovorio je negativno. Inače se tužio, kako mu dolaze s traženjem, odnosno isticanjem suradnje s "onim srpskim lopovima".

Skorih dana ćemo ga prof. Krišković i ja na njegov poziv posjetiti u Lausanni.

Krugovalno predavanje i članci o Hrvatskoj.

Švicarski hrvatski novinar, Jean Hirt, trudi se, da pomogne hrvatskoj stvari pisanjem članaka u manje listove. Plasirao je i jedan članak u dnevnik "Neue Berner Zeitung". Taj čovjek inače daje utisak jednog siromaška, ali je njegova ljubav prema Hrvatskoj i hrvatskom narodu bezuvjetno iskrena, a potiče iz činjenice, da je u Zagrebu proveo oko 4 godine kao činovnik kod Dom d. d., za preradbu drva. Ja sam njegove stvari već slao

⁴²² Pierre Laval (1883.-1945.), francuski političar, u četiri navrata predsjednik vlade, zagovornik suradnje s Njemačkom. Nakon rata osuđen na smrt zbog veleizdaje i strijeljan.

⁴²³ Pavelić je jedno vrijeme razmišljao o tome da u Francusku preseli hrvatskog poslanika u Madridu, grofa Petra Pejačevića, a nastojao je potaknuti njemačku diplomaciju da pritiskom na vladu u Vichyju posreduje pri francuskom priznanju Hrvatske (Usp. B. KRIZMAN, 1980, 569-570, 575; B. KRIZMAN, 1983, I, 28-29.) No, izbor je ipak pao na donedavnog intendanta Hrvatskoga državnoga kazališta u Zagrebu, prof. Dušana Žanka (1904.-1980.), koji je 28. listopada 1943. imenovan poslanikom II. reda. U Francusku je Žanko otputovao tek u travnju 1944., nakon što je dobio pristanak francuske vlade, te je nekoliko mjeseci bio na čelu Kulturno-gospodarskog izaslanstva NDH u Parizu.

⁴²⁴ Najvjerojatnije: A. Dulles.

⁴²⁵ U objavljenim izvješćima i korespondenciji S. Gaži ne spominje da bi se susreo s Dullesom ili kojim drugim američkim predstavnikom u Švicarskoj.

u Zagreb, ali nažalost to nije nigdje u našim novinama zabilježeno, iako su to jedini pozitivni glasovi o Hrvatskoj u ovdašnjem novinstvu. Molim, da se netko za to pobrine.

Sada je Hirt u dogovoru sa mnogom poduzeo korake, da održi jedno krugovalno predavanje o Hrvatskoj, koje naravno ne će moći biti političke naravi. Dobio je od uprave krugovala poziv, da ponese manuskript predavanja, nakon čega će uprava donieti konačnu odluku. Predavanje ću ja dotjerati. Ako stvar uspije[,] brzojaviti ću u Zagreb dan i vrijeme predavanja, pa molim, da onda netko sluša i neposredno zatim donese mali prikaz u našim novinama.

Inače sam mislio, da bi se Hirta pozvalo na nekoliko dana u Hrvatsku, da mu se napravi veselje, a s njim eventualno još kojega novinara, makar i ne bio od osobite važnosti, jer se ovdje mora biti s vrlo malo zadovoljan. Molim, da mi se o tome dostavi stajalište ministarstva.

Američki Hrvati.

Prema informacijama ovdašnjih hrvatskih emigranata, predao je Ivan Butković⁴²⁶ zajedno s nekoliko suradnika a sa znanjem [dr. Ivana] Šubašića u mjesecu srpnju novu predstavku Rooseveltu, u kojoj ističe zasluge Hrvata u borbi na strani saveznika, nazivajući odmetnike hrvatskim patriotima. S memorandumom se traži izjašnjenje saveznika u pogledu Hrvatske i navodi pravo Hrvata na samostalnu politiku. U predavci nema određenog zahtjeva za hrvatsku državu. Akcija za "samostalnu hrvatsku politiku" vodi se po inspiracijama Šubašića i prof. [Ljudevita] Tomašića. Inače se u Americi također pooštravaju odnosi između Srba i Hrvata, a to je došlo do izražaja i na jednoj skupštini u Pittsburgu [Pittsburghu], gdje je uz manifestacije saveznicima govorio prof. Tomašić o "vraćanju Srba na stare pogreške". Tendencija je djelatnosti američkih Hrvata, da oprezno ali sve više naglasuju volju za samostalnošću Hrvatske.

Sjevernoamerički Hrvati se trse, da u Sjevernu Afriku, odnosno na južnoeuropsko bojište ide što više Hrvata kao vojnika u posebnim odredima unutar USA vojske, te za ev.[entualnu] invaziju Hrvatske predlažu što jače iskrcavanja hrvatskih i poljskih vojnika. Kako je broj Hrvata u američkoj vojsci priličan, a Srbi imaju malo izbjegličke vojske, to je kampanja za snubljenje u posebne jugoslavenske vojne jedinice prilično velika nu s minimalnim uspjehom, čemu pridonosi i stav vrhovnog američkog zapovjedništva, koje je manje sklono izbjegličkim vladama od engleskog.

Američki Hrvati su inače zabrinuti, radi događaja, koji sliede u Hrvatskoj i to prvenstveno radi otvorenih srbijanskih prijetnja o klanju i uništavanju hrvatskog naroda.

Obzirom na ovo i uvjerenje hrvatske emigracije, da će saveznici izvršiti invaziju na Balkan, žuri se ova /hrvatska emigracija/, da kod saveznika ishodi jednu "formulu" za Hrvatsku, u čem ih Srbi svim silama smetaju i napadaju.

U redovima hrvatske emigracije porasla je uslied svega uznemirenost.

⁴²⁶ Ivan D. Butković (1890.-1980.), hrvatski iseljenik u SAD-u, od 1909. aktivan u iseljeničkim udrugama. U razdoblju 1932.-1947. bio predsjednik Hrvatske bratske zajednice, od 1963. počasni predsjednik te organizacije. (Opš. I. ČIZMIĆ, 1994, passim.)

Srpska emigracija.

O djelatnosti Vladimira [Vladislava] Stakića i srpske emigracije saznaje se po izjavama istog Stakića i sina jug.[oslavenskoga] konzula u Genevi, Petrovića,⁴²⁷ sljedeće:

Srbijanci u inozemstvu rade svim sredstvima i silama protiv svakog uticaja Hrvata, ma gdje se oni nalazili. Otvoreno nastupaju protiv svake kombinacije s Hrvatima i nastoje osporiti Hrvatima pravo na bilo koju političku formulu kod saveznika. Po novinama te pred inozemnim političarima napadaju sve hrvatske političare bez obzira na njihov stav prema osovini.

Stakić piše i govori o Velikoj Srbiji, koja će biti ostvarena pomoću saveznika i Draže Mihajlovića. U zajednici s članovima jug.[oslavenskog] poslanstva u Bernu šalju se marljivo u London ju.[goslavenskoj] Vladi izvještaji o Hrvatskoj. Srbi u Švicarskoj šire vesti i nastoje učvrstiti uvjerenje, da je kriza jug. vlade nastala radi stava Hrvata prema Moskvi i da uopće hrvatsko-srpski problem ne valja svoditi na zahtjev Hrvata već na principielni stav jug. vlade prema Moskvi.

Draža je središnja ličnost nove vlade, čime je dat ton stavu vlade prema Moskvi i partizanima u Hrvatskoj. Draža predlaže jug.[oslavenskoj] vladi, da se 100.000 Srba iz "preka" ostavi u Hrvatskoj kao okupaciona vojska za uređivanje prilika u Hrvatskoj s obzirom na partizane i ustaše, jer da su jedni i drugi po kraljevinu opasni i za dosadašnje "divljačvo" odgovorni. Samo jedinice pod Dražom su pravi nosioci borbe protiv "okupatora". Stakić ima proglas, kojim Draža kao ministar rata poziva sve Jugoslavenene u borbu s prietnjom svakome, tko se u danom času ne odazove izdanom pozivu.

Srbi i ovdje i inače u emigraciji imaju zadaću širiti i podržavati sljedeće:

1./ Hrvati su razoružavali srpsku vojsku i iznutra stvorili frontu, koja je iznenadila vojnu organizaciju i vodstvo Jugoslavije, te samo iz tih razloga nije mogla jug.[oslavenska] vojska pružiti duljeg pobjedonosnog otpora N[i]jemcima. Hrvati su dakle izdajice.

2./ Hrvati su bezrazložno poklali ništa manje nego 1,000.000 nedužnih Srba, te ih se treba povući na kolektivnu odgovornost. Hrvati su dakle nekulturni.

3./ T. zv. hrvatski demokratski političari na čelu s Mačekom te on osobito nisu ni jednom riječi ustali protiv "klanja" Srba. Osim toga su sve organizacije bivše HSS pristupile Ustašama, te je prema tome čitav hrvatski narod kolektivno odgovoran za "zlo djela" hrvatske vlade. Hrvati su dakle u svojim političkim nazorima svi jednaki i protusaveznički nastrojeni.

4./ Po potrebi svode se partizanske borbe na "srpsko junačvo" i zasluge Draže M.[ihajlovića], a Hrvatima se pripisuje, da listom prelaze u boljševike. Hrvati nemaju dakle određene politike.

5./ Muslimane treba žigosati kao nepostojan i ciganski element u širenju uvjerenja, da su politički posve nevažni, i da su 80% opterećeni nasljednim bolestima.

Prema informacijama istog Stakića pokrenula je jug. vlada ponovno pitanje ubistva kralja Aleksandra, i to poslije odlaska Mussolinia, te sprema osvježenje procesa i utvrđenje odgovornosti mnogih ličnosti za atentat s posebnim obzirom na Mussolinia.

Poslanstvo u Bernu dobiva iz Italije razni materijal protiv Hrvata, i razne izjave

⁴²⁷ Jugoslavenski konzul u Genèvi zvao se Nikola S. Petrović. (Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft 1943, 59.)

Srba u Italiji, fotografije o "zlodjelima" Hrvata, te članke za novine, itd.

Stakić je otvoreno opetovano izjavio, da Nedić suradjuje sa srpskom emigracijom i da ga se ne smije napadati.

Ona dva članka u "Journal de Geneve", na koje se osvrnulo hrvatsko novinstvo, napisao je osobno Stakić, a u francuštini ih je dotjerao činovnik konzulata u Genevi Isaar. Članci su plaćeni, Stakić prikriveno sebe predstavlja kao predstavnika Draže. U ovim novinama imaju najjaču riječ Madžari, jer su oni zapravo vlasnici lista.⁴²⁸

Čitava ova djelatnost srpske emigracije djeluje na krugove hrvatskih emigranata, koji postaju sve nemirniji i uplašeni, te se prema tome sve više i približavaju misli nezavisne države Hrvatske.

Njihova je intimna želja, da bude što manje Srba u Hrvatskoj i da se što više ojačaju hrvatske oružane snage, da bi mogle po potrebi suprotstaviti se navali podivljalog srpstva na hrvatski narod.

Ministrovom primjerku ovog izvješća prilaže se Novinski pregled br. 18-43, prema švicarskim novinama od 5. VIII.-3. IX., te nekoliko članaka novinara Hirta.⁴²⁹

ZA DOM SPREMNI !

Zürich, dne 3. rujna 1943.

Glavar izaslanstva:
/J. Milković/

5.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
STALNO TRGOVAČKO IZASLANSTVO
ZÜRICH

Politički izvještaj br 5.
od 3. listopada 1943.⁴³⁰

Ministarstvo vanjskih poslova
Uredu ministra

Emigracija.

U jug.[oslavenskim] emigrantskim krugovima promatra se posljednji razvoj događaja na Balkanu, a posebno u Hrvatskoj, s razmjerno puno optimizma. Ne samo

⁴²⁸ Poslanik Ratković se u pismu ministru Budaku od 11. kolovoza 1943. također tužio na pisanje švicarskoga tiska: "...I tako Talijani traže Dalmaciju za sebe, Srbi za sebe. S hrvatske strane ne će se tamo opet čuti glas. A mi, čini mi se, imamo barem po broju osoba dosta znatno zastupstvo u Švicarskoj. Hoće li moći što učiniti? Zebem pri pomisli da bi nas i svršetak ovoga rata mogao naći nepripravne i da bismo – ne dao Bog – mogli stradati stoga, što ni oni, koji bi prema nama htjeli biti objektivni, ne će biti valjano upućeni..." (HDA, OF M. Budaka, k. 2, sv. 5.1, br. 7.)

⁴²⁹ Prilozi nisu sačuvani.

⁴³⁰ AHMBiH, Fond UNS-a, inv. br. 2317.

njihovo čvrsto uvjerenje u skoro savezničko iskrcavanje na područje Hrvatske, već i viesti, koje stižu iz Hrvatske bilo putem novinstva bilo putem pojedinaca, sokole ih, te se već daleko otvorenije i iscrpnije bave pojedinim pitanjima bivše odnosno "buduće" Jugoslavije. Na čelu raspravnih pitanja stoji ono srbijanske osvete Hrvatima, te je već posve jasno, da nehrvatski dio emigracije ne kani ni u kojem slučaju štediti Hrvata, dodju li samo do i mrve vlasti. "Rešenje hrvatskog pitanja" uspoređuje se sa židovskom zamisli "rešenja nemačkog pitanja". "Umjerenija" srpska emigrantska struja bi se zadovoljila uz sklonost saveznika i sa "podkusurivanjem", t. j. dodjeljivanjem svih bosansko-hercegovačkih i dalmatinskih krajeva Srbiji kao satisfakcijom za "sve srpske žrtve". U Srba svakako probija želja za što gorom sudbinom hrvatskoga naroda poslije rata, u čem misle općenito Hrvate, bez ikakve podiele na stranke ili radikalnije i umjerenije.

Hrvatski dio emigracije se trudi, da se omili saveznicima, pogotovo Američanima. Uspjeh je međutim slab. Srbi su s ličnošću Draže [Mihailovića] u Engleza razmjerno vrlo dobro uspjeli, jer u potonjeg Englezi imaju veliko povjerenje[.] smatrajući ga pristašom političkog pravca zapadnih demokracija, dok gotovo nikakvog povjerenja ne poklanjaju ni prema odmetnicima Tita niti prema onima tkzv. seljačke zaštite, o kojoj se u zadnje vrijeme počelo više govoriti, jer sve odmetničke struje osim Dražine drže boljševičkim. Usuprot srpskoj tezi nastoji se hrvatski dio emigracije oslanjati na elemente Tita i slično u nastojanju, da ove elemente pogotovo u Americi prikažu kao patriotske hrvatske borbene snage za političke ciljeve saveznika. Hrvati u emigraciji računaju i s drom Mačkom, koji se ne smije nikako kompromitirati sa sadašnjim stanjem stvari. Pomoću raznih kanala nastoji se zapriečiti svako službeno angažiranje bivše HSS, pogotovo sada kada se, po njima[,] očekuje skoro iskrcavanje u Hrvatskoj američke 7. armije, u kojoj služe i am[e]rički Hrvati kao vojnici.

U zadnje su vrijeme došle Krnjevićevim ljudima poruke, da se prema Srbima drže što pomirljivije. U duhu ovih poruka sudjeluju sada hrvatski emigranti u Švicarskoj na službenim priredbama jug. poslanstva.

Sa seobom vlade i kralja iz Londona u Kairo porasla je i aktivnost srpskih emigranata. Prema informacijama iz tih krugova imaju se za skoro vrijeme očekivati neki izravni akti na području b.[ivše] Jugoslavije[,] i to takovi političko-konspiratorne naravi kao letaci, proglašaji, naredbe, zakoni pa i mobilizacija zajedno s angažiranjem raznih osoba i institucija te slanjem glasnika i oružja. Navodno vlada raspolaže s izdašnim sredstvima i dostatnim brojem osoba za provedbu ovoga plana.

O pomirenju između Dražine i Titove grupe čuju se razne verzije, od kojih najviše ona, da će obe grupe vjerojatno podijeliti područja akcije uz podvrgavanje jednom jedinstvenom vodstvu, što bi imali provesti engleski časnici uz predpostavku odobrenja Londona i Moskve. Govori se i o pilotima Dražinim te uzletištim u Crnoj Gori i Italiji, pomoću kojih bi se imala vršiti teroristička akcija nakon opomena, koje bi vlada iz Kaira uputila narodu raznih krajeva b.[ivše] Jugoslavije. S ovim usporedo [se] sprema, a djelomično već i provodi emigrantska promičbena akcija u inozemstvu. Hrvatsku vladu napada se istim argumentima kao i prije, a govor jednog državnog

funkcionara s napadajima na Roosevelta [Roosevelta] prevelo se i na francuski i engleski te dostavilo svim savezničkim predstavničtvima.

O vladi dra. Mandića bilo je dosta raspravljanja,⁴³¹ a vladala je osobita bojazan, da će vlada pokazati demokratske oznake, jer je u početku bila shvaćena kao promjena kursa u Hrvatskoj. Očekivao se ulazak u vladu ing. [Augusta] Košutića s podijeljenim mišljenjima.⁴³² Srbi nastoje unapried omalovažavati svaku kombinaciju hrvatske vlade u gornjem smislu, očekujući, da bi takva spretna kombinacija mogla naići i na razmjerno povoljniji prijem u krugovima međunarodnih čimbenika.

Hrvatski emigranti priznaju Poglavniku dobronamjernost i odlučnost, dok se prigovori iz srpskih i komunističkih redova primaju s rezervom i svodjenjem na srpska pretjerivanja. Vjernost prema N[i]jemcima prikazuju ovi krugovi najvećim neprijateljstvom prema zapadnim demokracijama.

Ima viesti i nadanja, da bi se u Hrvatskoj u skoro vrijeme imalo provesti veće angažiranje konzervativnih snaga, ali ne na revolucionarnoj bazi, jer se politici HSS nieće konspiratorski i revolucionarni značaj.

Izbjeglice.

U vezi s kapitulacijom Italije pobjeglo je u Švicarsku do sada oko 22.000 osoba građanskog i vojničkog stališa. Među njima oko 650 s podrijetlom s bi[v]šeg jug.[oslavenskog] područja. Sada se u glavnom nalaze u karanteni u zbirnom logoru u Bellinzoni. Samo ih je nekoliko sa sredstvima pušteno na slobodu, među [njima] sin brodovlasnika Glavića.⁴³³

Izbjeglice su u biednom stanju. Obratio sam se na predsjednika Crvenog Križa za informacije o hrvatskim državljanima, da ih dostavim u Zagreb u svrhu nalazka kakvog rješenja za njih, u koliko se na njih odnosi tal.-hrvatska konvencija o povratku izbjeglica iz talijanskih logora u Hrvatsku.

Partizani.

Od kapitulacije Italije na ovamo vrve ovdašnje novine od viesti pa i članaka o nekim velikim partizanskim uspjesima u Hrvatskoj. Po tome je više od 2/3 područja u partizanskim rukama. Neue Zürcher Zeitung ipak koliko toliko ublažuje te viesti na temelju informacija, koje prima od svog dopisnika u Budimpešti.⁴³⁴ Ovo je valjda prvi puta da su viesti iz Pešte o Hrvatskoj povoljnije od onih iz drugih vrela.

⁴³¹ Na Pavelićev poziv, dr. Nikola Mandić je 2. rujna 1943. preuzeo predsjedanje hrvatskom vladom, ostajući joj predsjednikom sve do sloma NDH. Vlada je pod njegovim predsjedanjem tri puta mijenjala sastav.

⁴³² O Mandićevu preuzimanju vlade izvijestio je sredinom rujna 1943. generalni konzul Kaestli. Prema njegovu mišljenju, Poglavnik se na to imenovanje odlučio samostalno, bez konzultiranja Nijemaca. Imenovanje Mandića i ministra oružanih snaga Navratila nije Nijemcima po volji, a Pavelić tim imenovanjima želi smanjiti njemački utjecaj i nastupati državnički, što se vidi i iz njegova proglasa prigodom poništenja Rimskih ugovora, kad je pokazao razumijevanje i za partizane te ih pozvao da se sada, nakon oslobođenja primorskih područja, vrate kući. (BAR, 2300 Zagreb, Bd, 7, Pol. Berichte, A.21.31, Croa. (1943), 14. 9. 1943.)

⁴³³ Vjerojatno se misli na Federika Glavića, najvećega dubrovačkog brodovlasnika.

⁴³⁴ Iz dnevnčkih bilježaka J. Horvata proizlazi da je taj švicarski dnevnik ("malo okance u veliki svijet") tijekom rata bio vrlo čitan u krugovima zagrebačke inteligencije.

Ovo[mu] se može barem donekle parirati samo na način, da se u Zagrebu izdaju češće službene obavijesti o stanju, pojedinačno ili obćenito, te da se to s naznakom hrvatskog službenog vrela dostavlja stranom novinstvu i agencijama. Je li tu moguće nešto poduzeti.

Novine.

U vezi s pisanjem novinstva poduzeo sam i ja ovdje stanovite ozbiljnije korake. Do sada se stvar dobro razvija, te se mogu nadati uspjehu, nu o tome ću govoriti ustmeno u Zagrebu kroz desetak dana, jer trebam zato [za to] i placet.

Meštrović.

Bio sam s Meštrovićem. Izgleda vrlo dobro. Počeo je i nešto iz drva raditi u jednom iznajmljenom atellieru. Uvjeren je u pobjedu saveznika. Mussolinia smatra velikim našim protivnikom, veseli se povratku Dalmacije i Istre. I o tome više ustmeno.

Ovaj je izvještaj mršaviji, jer zbog odsutnosti ing. Petrića /koji se nalazi u Španjolskoj u vezi s onim poslom/ nisam mogao napuštati Zürich.⁴³⁵ Sljedeći tjedan idem međjutim u Genevu i Bern, o čem ću osobno donieti izvješće u Zagreb. Međjutim[,] sada se vraća i prof. Krišković[,] pa Vas i on može ustmeno o što čemu informirati.

Ministrovom izvornom primjerku izvješća prilaže se uobičajeni novinski pregled.⁴³⁶

ZA DOM SPREMNI!

Glavar:
/J. Milković/

Zbirke gradiva, novine i leksikoni

Bulgaria i Nezavisimata hrvatska država. Diplomatički dokumenti, priredila Milena Todorakova, Sofija, 2003, bug. ćir.

Eidgenössische Gesetzsammlung

Hrvatski biografski leksikon, Zagreb

Hrvatski narod, Zagreb

Diplomatische Dokumente der Schweiz 1848-1945 - Documents diplomatiques suisses 1848-1945. (tiskano i e-izdanje)

Historisches Lexikon der Schweiz (e-izdanje)

NDH, MVP, Međunarodni ugovori

⁴³⁵ Vrlo vjerojatno Milković uopće ne misli na nekog "Petrića", nego je riječ o Dragutinu Petriju, namješteniku Stalnoga trgovinskog izaslanstva. Nije jasno koji je to "onaj posao" što ga Petri ima obaviti u Španjolskoj.

⁴³⁶ Prilog nije sačuvan.

Poslanstvo NDH u Sofiji: Diplomatski izvještaji 1941-1945., priredila Nada Kisić Kolanović

Schweizerisches Handelsamtblatt

Staatskalender der schweizerischen Eidgenossenschaft

Spремnost – Misao i volja ustaške Hrvatske, Zagreb

Tko je tko u NDH, Zagreb, 1997.

Vjesnik Jedinstvene Narodno oslobodilačke fronte Hrvatske, Zagreb

Literatura

Helmut ALEXY, Die Beteiligung an multilateralen Konferenzen, Verträgen und internationalen Organisationen als Frage der indirekten Anerkennung der Staaten, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Heidelberg, Nr. 3/1966, 495-601.

Višeslav ARALICA, Tri sudbine hrvatskih nacionalnih intelektualaca: Vinko Krišković, Julije Makanec, Ivo Bogdan. *Zbornik radova 1945. - Razdjelnica hrvatske povijesti*. Ur. N. Kisić Kolanović, M. Jareb i K. Spehnjak, Zagreb, 2006, 416.-418.

Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2009.

Dušan BIBER, Otvorena tajna arhiva britanske diplomacije, *Vjesnik u srijedu*, 20. rujna 1972.

Milan BLAŽEKOVIĆ, Dokumenti o priznanju Nezavisne Države Hrvatske, *Hrvatska misao*, sv. 22, Buenos Aires, 1957, 9-36.

Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja, I/II.*, Zagreb, 1974.

Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943: Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, 1985.

Ljubo BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*, sv. I/II, Zagreb, 1988.

Antun BONIFAČIĆ, Vinko Krišković (1861.-1951.), *Hrvatska revija*, 1/1951, sv. 4, 312-317.

Edgar BONJOUR, *Geschichte der schweizerischen Neutralität. Vier Jahrhunderte eidgenössischer Aussenpolitik*, Bd. V, Basel-Stuttgart, 1976.

Milan BORKOVIĆ, *Milan Nedić*, Zagreb, 1985.

Galeazzo CIANO, *Tagebücher 1939-1943*, Bern, 1946.

Pavao CINDRIĆ, Smrekar, Zdenka, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 362.

Victor CONSEMIUS, "Besson, Marius", *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D9728.php>, pristup 22. IX. 2011

Richard John CRAMPTON, *Bulgaria*, Oxford University Press, 2007.

Anđelka CVIJIĆ-Milenko VASOVIĆ, ur., *Milan Nedić: život, govori saslušanje*, Beograd, 1991.

Zvonimir ČIČIĆ, *Die Kroaten in der Schweiz*, Zürich, 1982.

Ivan ČIZMIĆ, *History of the Croatian Fraternal Union of America 1894-1994*, Zagreb, 1994.

- Marko ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, München-Barcelona, 1985.
- Bernard DEGEN, "Jäggi [Jaeggi], Bernhard", *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D4544.php>, pristup 27. IX. 2011.
- Karine Alexandre DELEZE, *L'episode croate. Les relations consulaires avec la Croatie durant le Deuxième guerre mondiale*. Mémoire de licence en histoire contemporaine présenté à la Faculté des Lettres à l'Université de Fribourg sous la Direction de Python Francis, Fribourg, septembre 1998.
- Raymond DETREZ, *Historical Dictionary of Bulgaria*, 2nd ed., Lanham-Toronto-Oxford, 2006.
- Zdravko DIZDAR, "Karlović, David", *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 183.
- Gregor EGLOFF, "Burri, Franz", *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D42154.php>, pristup 23. IX. 2011.
- Marko FAK, Vinko Krišković (1861.-1952.), *Pravnik*, 40/2006, Zagreb, br. 83, 19.-20.
- Jean-Claude FAVEZ, "Pilet-Golaz, Marcel", *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D4641.php>, pristup 22. IX. 2011.
- Franjo FRNTIĆ, Zebić, Miško, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 430.
- Ivica GOLAC, Kazneni postupak protiv prvaka HSS Ljudevita Tomašića, *Časopis za suvremenu povijest*, 29/1997, br. 2, 287-296.
- Fritz HIRZEL, Wie ein Amerikaner in Bern grosse Politik machte, *Berner Zeitung*, Bern, 25. III. 1995, 13.
- Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*. Drugo izdanje, Zagreb, 1982.
- Josip HORVAT, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*, Zagreb, 1989.
- Jere JAREB, Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944., 1. dio, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994, br. 2, 241-255.
- Jere JAREB, Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944., 2. dio, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994, br. 3, 413-426.
- Jere JAREB, Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945, *Časopis za suvremenu povijest*, 27/1995, br. 1, 7-31.
- Jere JAREB, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944.-1945*, Zagreb, 1997.
- Jere JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945. Dokumentarni prikaz*, Zagreb, 2001, 470.
- Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2006.
- Dubravko JELČIĆ, *Ljetopis Vinka Kriškovića, Vinko Krišković: Izabrani politički eseji*, Zagreb, 2003, 23.
- Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb, 1978.
- Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983.
- Tomislav JONJIĆ, Pitanje priznanja Nezavisne Države Hrvatske od Švicarske Konfederacije, *Časopis za suvremenu povijest*, 31/1999, br. 2, Zagreb, 1999, 261-278.;
- Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942*, Zagreb, 2000.

- Tomislav JONJIĆ, Jedno izvješće o prilikama u Splitu i Dalmaciji u prvim mjesecima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 3, 819-836.
- Tomislav JONJIĆ, Sudbina švicarske imovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007, br. 2, Zagreb, 2007, 385-418.
- Mario KEVO, Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944., *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008, br. 2, Zagreb, 2008, 547-585.
- Mario KEVO, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*. Dokumenti – Knjiga 1., Zagreb, 2009.
- Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković – ministar urotnik*, Zagreb, 1998.
- Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, Zagreb – Sofija: prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941-1945, Zagreb, 2003.
- Joza KLJAKOVIĆ, U suvremenom kaosu. Prvo domovinsko izdanje, Zagreb, 1992.
- Nikolai KOČANKOV, *Bulgaria i Nezavisnata Hrvatska Država 1941-1944: Politički i diplomatski odnosi*, Sofija, 2000.
- Mira KOLAR, Presjek kroz život i djelovanje hrvatskog političara dr. Vinka Kriškovića, *Senjski zbornik*, 23/1996, 251-252.
- Mira KOLAR, O političkom opredjeljivanju i djelovanju bana Antuna Mihalovića, *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića u povodu 80. godine života*, ur. S. Matković, Zagreb, 2005, 171-183.
- Matija KOVAČIĆ, *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost*, München-Barcelona, 1970.
- Marko KOSTRENCIĆ, Od habsburške monarhije do socijalističke Jugoslavije, *Spomenica u počast 40-godišnjice osnivanja Saveza komunista Jugoslavije 1919-1959*, sv. II, Zagreb, 1960, 44-77.
- Vinko KRIŠKOVIĆ, *Posljednji eseji*, Madrid, 1955.
- Vinko KRIŠKOVIĆ *Izabrani književni i politički eseji*, Zagreb, 2003.
- Vinko KRIŠKOVIĆ, *Izabrani politički eseji*, Zagreb, 2003.
- Jure KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Bogdan KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
- Bogdan KRIZMAN, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*, Zagreb, 1981.
- Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980.
- Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich (I/II)*, Zagreb, 1983.
- Stanko LASIĆ, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga treća: Miroslav Krleža i Nezavisna Država Hrvatska (10. 4. 1941-8. 5. 1945.)*, Zagreb, 1989.
- Irvin LUKEŽIĆ – Dino MUJADŽEVIĆ, Juretić, Augustin, Hrvatski biografski leksikon, sv. 6, Zagreb, 2005, 598-599.
- Enzo Di MARTINO, *The History of the Venice Biennale 1895—2005*, Venezia, 2005.

- Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS 1919.-1929*, Zagreb, 1998.
- Zlatko MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006.
- Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1993.
- Marin MIHANOVIĆ, Mađarsko pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/2001, br. 2, 323–354.
- Dorđe MILIŠA, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945.
- Karlo MIRTH, Krišković docet, *Senjski zbornik*, 27/2000, 297-314.
- Karlo MIRTH, Život u emigraciji, Zagreb, 2003.
- Ante MOŠKOV, *Paveličevo doba*. Prir. Petar Požar, Split, 1999.
- Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, VIII. dop. izd., Split, 2005.
- Ivan MUŽIĆ, *Masoni u Hrvatskoj 1918-1967. (Dokumenti iz tajnih arhiva UDB-e)*, Split, 1993.
- Vinko NIKOLIĆ, Dr. Vinko Krišković (1861.-1952.), *Hrvatska revija*, 5/1955, sv. 4, 386.
- Tihomir NUIĆ, *Auf der Suche nach Freiheit und Brot. Spuren der Kroaten in der Schweiz*, St. Gallen, s. a. [2003.]
- Tihomir NUIĆ, (1), U potrazi za slobodom i kruhom – Na tragu Hrvata u Švicarskoj: Politički emigranti Fran Mažuranić i Vinko Krišković, <http://www.croatia.ch/kultura/knjizevnost/040416.php>, pristup 29. IX. 2011.
- Tihomir NUIĆ, (2), Kako se artikulira(lo) hrvatstvo, <http://www.hrvati.ch/index.php/RAZMISLJANJA/kako-se-artikuliralo-hrvatstvo.html>, pristup 29. IX. 2011.
- Slavko ODIĆ – Slavko KOMARICA, *Noć i magla*, sv. 2, Zagreb, 1977.
- Ivo OMRČANIN, *Angloamerican-Croatian Rapprochement*, Washington, 1989.
- Fabrizio PANZERA, Celio, Enrico, *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D4644.php>, pristup 23. IX. 2011.
- Anri PARAVIĆ, Mate Meštrović o bombardiranju Zagreba. Tajna Stepinčeva misija: Šefu američkih špijuna preko Ivana Meštrovića poslao kartu vojnih položaja Nijemaca i ustaša, *Jutarnji list*, 13/2011, br. 4536, Zagreb, 23. II. 2011, 18-19.
- Marc PERRENOUD, (1), Kaestli, Friedrich, *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D14857.php>, pristup 22. IX. 2011.
- Marc PERRENOUD, (2), Salis, Peter Anton von (Soglio), *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D14890.php>, pristup 23. IX. 2011.
- Marc PERRENOUD, (3), Bonna, Pierre, *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D14829.php>, pristup 24. IX. 2011
- Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945. Dokumenti*, Zagreb, 1981.
- Jure PETRIČEVIĆ, Problem hrvatske inteligencije. Povodom smrti prof. Vinka Kriškovića, *Hrvatska revija*, 3/1953., sv. 2, 155-160.
- Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split, 2002.
- Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950*, Zagreb, 1996.
- Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, München-Barcelona, 1974.

- Bogdan RADICA, *Živjeti-ndoživjeti*, I/II, München-Barcelona, 1984
Vlaho A. RAIĆ, *Saveznici i N. D. H.: Dokumenti iz Švicarske*, Buenos Aires, 1960.
Slaven RAVLIĆ, (1), Lamer, Mirko, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 228.
Slaven RAVLIĆ, (2), Košak, Vladimir, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 199.
Wojciech ROSZKOWSKI – Jan KOFMAN, ed., *Biographical Dictionary of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*, New York-London, 2008.
Mate RUPIĆ, (1), Milković, Josip, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 274.
Mate RUPIĆ, (2) Cabas, Josip, *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 64.
Mate RUPIĆ, (3), Lobkowitz, Ervien [sic!], *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, 234-235.
Nikola RUŠINOVIĆ, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Zagreb, 1996.
Zdravko SANČEVIĆ, Dušan Žanko: svjedok među svjedocima, u *Dušan Žanko, Svjedoci*, Barcelona-München, 1987, 7.-19.
Milan STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.
Pavao TIJAN, Vinko Krišković: Esej o esejisti, predgovor u knjizi Vinka Kriškovića *Posljednji eseji*, Madrid, 1955, 3-15.
Pavao TIJAN, Razbuktala duša. Iz mojih sjećanja na Milu Budaka, Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske. *Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja 1889-1989*. Ur. Vinko Nikolić, Barcelona-München, 1990, 185-197.
Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd, 1971.
Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd, 1976.
Aleksandar VOJINOVIĆ, *NDH u Beogradu*, Zagreb, 1995.
Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo Državu*, knj. I.: *Uspomene – osvrti*, knj. II: *Doživljaji*, München-Barcelona, 1985.
Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Barcelona-München, 1987.

ABOUT THE ATTEMPT TO ESTABLISH A CROATIAN COMMITTEE
IN SWITZERLAND IN 1943: THE DIPLOMATIC REPORTS OF
JOSIP MILKOVIĆ OF SENJ

Summary

By organising five previously unpublished diplomatic reports of the Permanent Trade Delegation of the Independent State of Croatia in Zürich from 1943, the author completes the picture of Croatian-Swiss relations during the Second World War and the business of the Croatian diplomatic service. The reports provide a range of interesting information not only about their creator Josip Milković, once one of the pre-war Ustasha organisation, but also about Croatian politicians and public figures, such as the sculptor Ivan Meštrović who for the last two years of the war was in Switzerland, and especially university professor Vinko Krišković, the Croatian intellectual and politician who during wartime, despite the objections made by the Ustasha regime, sought to ensure the survival of an independent Croatia. In this context, the idea is discussed that in Switzerland in 1943 an émigré *Croatian Committee, which would work for the survival of a Croatian state* was organised.

Keywords: Josip Milković, Independent State of Croatia, Switzerland, Croatian-Swiss relations, Permanent Trade Delegation in Zürich, Vinko Krišković, Ivan Meštrović, Croatian Committee